ISSN 2277- 8063

June & September 2014

Vol. III / Issue - II & III / 2014

Navjyot नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
[Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management]

Chief Editor
Dr. Ravindra P. Bhanage
Asso.Prof. Dept. Of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

Editor
Shri. Rajesh Shrikhande
Dept. of English Government
Vidarbha Institute of Science
& Humanities, Amravati.

- Published by -

HOUSA Publication, Kolhapur

Editoral ……

It gives me immense pleasure to put this II & III issue of III volume of 'Navjyot' into the hands of the readers. The 'Navjot' was born out of the need , felt by the friendly group of university teachers, for a rightly platform to express the academic and scolarly views and opinions. The decision to come out with an Interdisciplinary Research Journal was justified , just at its beginning, with the response and popularity we received from the academic circle. Scolars and teachers over a vast geographical region across the nation has contributed to 'Navjyot' and traced the development and directions of various subjects and disciplines to this day. The ovewhelming response from the contributors and readers inspired us to launch the digital version of 'Navjyot'.

For last three years 'Navjyot' is continuosly inspiring the scholars to express their ideas and opinions for the benifit of academics. This has resulted into the addition of knowledge to many subjects. We hope more enthusiastic response in future and are committed to qualitative development of 'Navjyot'. Wish you all Very Happy Dashhara Diwali and Future.

Yours

Rajesh.W.Shrikhande

CONTENTS

S.N.	Subject	Title	Author	P.No.
1	Law	Right To Health And Medical Negligence Liability : A Review Of Judicial Approach	Bhagyashree A. Deshpande	1-4
2	English	Literature: A Powerful Tool For Developing Environmental Sense	Satyendra B. Gadpayale	5-6
3	Sanskrit	Bharata's Pathetic Sentiment And 'Macbeth'	Anuru Mishra	7-8
4	Economics	Depreciation of Rupees & Its Impact On Indian Economy	Prof. Mahesh Gaikwad	9-10
5	Economics	Food Problem In India : 2020	Dr.T.K.Udgirkar	11-13
6	Economics	Growth And Prospect Of Primary Co-Operative Marketing Societies In India	Nishigandha Parkash Bansode	14-16
7	Lib & Inf Sci	Information Literacy Programme In Libraries	Tajanne M.D	17-18
8	Lib & Inf Sci	Best Practices Adopted In Library: A Case Study Of Shri Binzani City College, Nagpur	Dr.Mohini T.Bherwani,	19-21
9	Music	Indian Classical Music Its Tradition And Importance Of Institutional Education	Swarnamoy Chakraborty	22-24
10	English	Female Protest And Assertion Of Self In Githa Hariharan's –*The Thousand Faces Of Night*	Varsha Vaidya Manjusha Thakre	25-27
11	Pol Science	Globalisation ; A Changing Era	Ravindra Bhanage	28-29
१२	संगीत	भारतीय संगीतातील गुरूशिष्य पंरपराव महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण	आशिष रानडे	30-31
१३	संगीत	प्रो.बी.आर.देवधर का सम्पादकीय अवदान	लवली सेन	32-33
१४	राज्यशास्त्र	काश्मीर समस्या ः भारत पाक मुख्य गुंता	प्रा.राजेंद्र बेलोकार	34-35
१५	राज्यशास्त्र	पंचायत राज व्यवस्थेत ग्रामपंचायतीचे स्थान व भूमिका	प्रा.प्रफुल्ल अ. राऊत	36-37
१६	राज्यशास्त्र	जागतीकीकरणाचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणावरील प्रभाव आणि त्यानंतर आशिया खंडातील सत्ता संतुलन	प्रा.रवी सा.धारपवार	38-40
१७	राज्यशास्त्र	संसदेतील राजकीय पक्ष संदर्भात बदल व परिणाम	डॉ.एस.जी.भांगडीया	41-44
१८	राज्यशास्त्र	विशेष आर्थिक क्षेत्र	डॉ.अशोक खोब्रागडे	45-46
१९	राज्यशास्त्र	भारतातील महिला अधिकारांचे स्वरूप	प्रा.डॉ.वासंती रासम कु.शबाना हळगळी	47-48
२०	राज्यशास्त्र	भ्रष्ट्राचार भारतापुढील एक अव्हाण	प्रा.संतोष डाकरे	49-51
२१	राज्यशास्त्र	महिला सबलीकरण व राजकीय नेतृत्व	डॉ.राजेंद्र मुद्दमवार	52-53
२२	राज्यशास्त्र	महिला सबलीकरण	प्रा.मेजर घनवट	54-56
२३	राज्यशास्त्र	गडचिरोली जिल्ह्यातील निवडणूकात प्रारस व प्रचार माध्यमांची भूमिका	डॉ.गणेश बी. खुणे	57-58
२४	राज्यशास्त्र	प्रसार माध्यमाची स्वायत्ता आणि राजकारण	प्रा.शुभाष लोहे	59-60
२५	समाजशास्त्र	दहशतवाद ः एक सामाजिक समस्या	डॉ.टी.एस.थोरात	61-63
२६	वाणिज्य	जाहिरातीचा ग्रामीण बाजारपेठेवर होणारा परिणाम	डॉ.सदानंद धकिते	64-65
२७	संस्कृत	अर्थर्ववेदातील रोहितसूक्त एक अध्ययन	कल्पना देशमुख	66-68
२८	संस्कृत	आपस्तंब श्रौतसूत्रातील उध्दरण	विजया वल्हे	69-70
२९	मराठी	रा.रं.बोराडे यांचे कथाविश्व	डॉ.आ. एस. केदार	71-72
३०	गृहविज्ञान	ग्रमिण भागातील वृध्दाच्या शाररिक सामाजिक मानसिक समस्याचा अभ्यास	प्रा.सानप सुजाता विक्रम	73-74
३१	*Geography*	Socio – Economic Impact of Tourism on Host Population (A Case Study of Mahabaleshwar in Satara District of Maharashtra)	*Prof. P. S Patil*	75-78

Aims and Objectives of the Journal :

The aims and objectives of the journal is to provide a platform for the publication of original unpublished Research Papers, Summary of a Research Project, proceedings of academic conferences and Book review of Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management interdisciplinary research work.

Language :- English and Indian languages

Frequency :- Quarterly (March, June, September & December) Please send your research papers at least one month before date of publishing the issue.

Format & Guidelines for the Research paper:

*The Research must purely be original and the paper typed in 1.5 space on one side of A-4 size paper in MS-Word 2003 / 2007 font Times New Roman for English font size 12, Krutidev or Shree Lipee 6.0 version for Hindi and Marathi font size 16 and should have a sufficient margin *This must include Abstract, Introduction, Clarification of Research Problem, Conclusion & References

*Paper should be sent in two hard copies along with CD or by E-mail: editornavjyot@gmail.com

*Authors are solely responsible for the factual accuracy of their contribution.

*Proper references must be inserted inside the article like 1, 2, 3.... and relevant references must be given at the end of the article Minimum five references are essential.

*References must be listed alphabetically or sequentially in the following order - Surname, Name, Year in Bracket, Name of the Book/Journal, Details of Publisher, Place and Page number at the end of the research paper. For ex. Dilli K. T. (2009) Library and Information Science in Digital Era, Atlantic Publishers, New Delhi, P.153.

*Authors are requested to submit diagrams, maps and pictures of their writings in a separate file with jpg/gif extension.

*Research Article should be written in minimum 1500 and maximum 3000 words

Peer Review:

*Every research paper will be reviewed by two members of peer review committee.

Publication Criteria:

*Article can be modified and references can be added by the subject expert (if needed).

*The criteria used for acceptance of research papers are contemporary relevance, contribution to knowledge, clarity of expression, scientifically. logical, analytical and perfect research methodology.

Terms and Conditions:

*The Author must be member of this journal at the time of submission of research paper.

*Authors are requested to read the following Terms and Conditions' very carefully. If authors submit anything for publication, it will be taken granted that they have read the Terms and Conditions' and agreed to the same.

*While submitting any piece of writing for consideration of publication, the authors understand that the same has not been sent or is not being considered for publication elsewhere.

*By virtue of submission and accepting the 'Terms & Conditions' the authors give NAVJYOT International Interdisciplinary Research Journal [Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management] the exclusive copyright to publish and reproduce the research paper, diagrams, maps and images online and in hard paper formats and on other digital formats like CD/ DVD etc. in unlimited copies at any time.

*The authors are responsible for getting the permission from the copyright holders for the reproduction of articles, long quotations, diagrams, maps and images.

*The authors should note that NAVJYOT is a non-profit, non-commercial platform. The authors should understand that they will not be paid for their writings/works. They should consider this as a free service for the open access to knowledge community.

*Primarily, the submitted research papers will be considered by the editors for the confirmation of standards and the scope of the journal. If any submitted research paper fails to fulfill primary standard, the same will be rejected.

Right to Health and Medical Negligence Liability : A Review of Judicial Approach

Bhagyashree A. Deshpande

Asstt. Professor Dr. Panjabrao Deshmukh College of Law, Amravati – 444 603

………

Introduction : Right to Health is not included directly as a fundamental right. But according to judicial interpretation, right to health is a fundamental right under Article 21 of the Constitution of India as it is an integral part of right to life. Directive Principle under Article 47 states the right to health and the Indian Judiciary had successfully brought the said right within an ambit of fundamental rights.

Medical profession is considered as noble profession and the doctor is bound to save a precious life of patient. The doctor patient relationship is a based on mutual trust and faith. It is fiduciary relationship. But now-a-days this relationship is getting deteriorated considerably. There are various reasons responsible for this thing such as communication gap between doctor and patient, commercialization of medical services, economic thrust of doctor, greediness of doctor to earn money through cut practice, negligence from the side of medical practitioner, raised expectations from medical practitioners, increased consumer awareness and like that. Negligence means a lack of proper care in doing something. Medical negligence is the negligence from the side of the doctor / medical practitioner. It is negligent treatment to a patient by medical professionals / practitioners. Public awareness for medical negligence is increasing day by day in Indian Society. Negligence is the theory of liability concerning allegations of medical malpractices. The Consumer Protection Act, 1986 (C.P. Act) covers the solution of various problems related to medical negligence and safeguards the rights of the patients. Medical negligence means, negligence resulting from the failure on the part of the medical practitioner to act in accordance with medical standards in practice which are being practiced by an ordinarily reasonable, prudent and competent person practicing the same profession. There are so many examples of medical negligence such as commission of illegal acts beyond the scope of duty of medical practitioner, recklessness in abortion cases, prolongation of anesthesia, failure of eye surgery resulted into complete (total) blindness and like that. According to Charaks Oath (1000 B.C.) and Hippocratic Oath (460 B.C.), medical profession is a sacred profession. Doctors are second God of our life. They are deal with the life of human being and health protection of the patients. "…Heath will finally be seen not as a blessing to be wished for, but as a human right to be fought for…". Kofi Annan, UN Secretary General.

Concept of Medical Negligence Liability : A doctor / medical professional is liable for deficiency of service by way of professional negligence. Negligence is a failure to exercise the care that a reasonably prudent person would exercise in like circumstances. Negligence is a crime as well as a tortuous act. Under law of tort, negligence involves harm caused by mere carelessness, and not caused intentionally. Failure to do what is approved practice, failure to do attend to a patient when needed, lack of care in surgical operations, administering risky drugs and like that amounts to medical negligence and subject to liability. Medical negligence liability can be categories as 'civil negligence' and 'criminal negligence' as the negligence is a tort as well as crime.

Criminal negligence : Provisions under Indian Penal Code cover that acts of medical malpractice / negligence Section 304-A covers acts of medical professionals. According to this whoever causes the death of the person due to negligence or a rash act, not amounting to culpable homicide, can be tried and suitably punished with imprisonment for 2 years or fine or both. Sections 52, 80, 81, 93, 88, 90, 91, 92, 3904-A, 337 and 338 all over the acts of medical malpractice.

Medical Negligence Liability And Judicial Approach : Medical malpractices are increasing day by day. So the doctor should be held liable for negligence if he failed to take reasonable care of the patient by using his skills reasonably as a competent medical man would exercise. The field of medical malpractices is regulated by the law of torts under the tort of negligence. Civil suits can be instituted against the concerned doctor or hospital to claim damages for negligence in medical field. After passing of Consumer Protection Act in 1986, it has become on additional forum to the patients who have hired services of doctors/ physicians are not outside the purview of Consumer Protection Act.

"It is no doubt true that the relationship between a practitioner and a patient carries within it certain degree of mutual confidence and trust, therefore, the services rendered by the medical practitioner can be

regarded as services of personal nature but since there is no relationship of master and servant between the doctor and the patient the contract between the medical practitioner and his patient cannot be treated as a contract of personal service but is a contract for services and the services rendered by the medical practitioner to his patient under such as a contract is not covered by the exclusionary part of the definition of 'Service' contained in Section 2(1) (0) of the Act." [III (1995) CPJ 1 P.20.]

In case of deficiency in the medical services, the consumer (patient) can claim remedy under the provision of C.P. Act by a filing a complaint against doctor/hospital and medical negligence liability can be imposed on the doctor. Consumers have a right to seek redressal in consumer forums i.e. in the District Forum if the value of service and compensation claimed is less than 20 lakh rupees, before the State Commission if the compensation claimed is upto one crore rupees and in the National Commission if the compensation exceeds more than one crore rupees. Any person aggrieved by an order made by the District Forum may prefer an appeal against such order to the State Commission within a period of thirty days from the date of the order, in such form and manner as may be prescribed. From an order of State Commission appeal can be filed to a National Commission. Appeal from an order of the National Commission is filed in the Supreme Court. There are the examples of the landmark judicial pronouncements of the Supreme Court where medical negligence liability was imposed on the defendants (doctors/medical authorities). Expert evidence is required to prove medical negligence when allegation of medical negligence is not proved, no deficiency in medical services is considered and no liability is imposed on medical professional. Thus, an autonomy and integrity of medical profession is protected white considering an issue of imposition of medical negligence liability.

It is the duty of the consumer forums to impose liability upon the doctors in case of medical negligence and to protect the right to health of the patients. It is very important to safeguard the patients against malpractices by medical professions as right to health is one of the valuable human rights as well as a fundamental right under Article 21 of the Indian Constitution. However right to health was not included directly in the Constitution as a fundamental right. In Parmanand Katara,[1] the Supreme Court held that it is the professional obligation of all doctors, whether government or private, to extend medical aid to the injured immediately to preserve life without waiting legal formalities to be complied with by the police under the Cr.P.C. Article 21 of the Constitution imposes obligation on the State to preserve Life. It is the obligatory duty of the doctors to preserve and protect the life of the patient. Otherwise it would amount to medical negligence. In A.S. Mittal,[2] public interest litigation was brought under article 32 of the Constitution and the allied negligence on the part of the doctors in a free eye care camp. The operated eyes of the patient were irreversibly damaged owing to post operative infection. After an inquiry it was found that it was a case of medical negligence. The victims were awarded a compensation of Rs. 5000/- as interim relief. The State Government was directed to pay a sum of Rs. 12,500/- to each of the victims. In Subhash Chandra Bose,[3] the Supreme Court held that the right to health is a fundamental right. In a historic judgment in C.E. and R.C.[4], the Supreme Court held that right to health and medical care is a fundamental right under Article 21 of the Constitution as it is essential for making the life of the workman meaningful and purposeful with dignity of person, "Right to Life" in Article 21 includes protection of the health and strength of the worker. The expression, 'Life' in Article 14 does not be a mere animal existence.

In Indian Medical Association v. V. P. Shantha,[5] the Supreme Court has evolved various new principles regarding the professional liability of medical professionals under the Consumer Protection Act. In this case the law discussed in this case is as follows.

I. In the matter of professional liability, professions differ from other occupations for the reason that professions operate in spheres where success cannot be achieved in every case and very often success or failure depends upon factors beyond the professional man's control. In devising a rational approach to professional liability which must provide proper protection to the consumer while allowing for the factors mentioned above, the approach of the courts is to require that professional men should possess a certain minimum degree of competence and they should exercise reasonable care in the discharge of their duties. In general, a professional man owes to his client a duty in tort as well as in contract to exercise reasonable care in giving advice or performing services. Medical practitioners do not enjoy any immunity and they can be sued in contract or tort on the ground that they have failed to exercise reasonable care" [III (1995) CPJ1 (SC) P.14].

II. Medical practitioners are not outside the purview of Consumer Protection Act. "Medical practitioners though belonging to medical profession are not immune, from claim for damages on the ground of negligence. Merely because medical practitioners belong to the medical profession they are not outside the purview of the provisions of the Act. Services rendered by the medical practitioners are covered by Section 2(1) (o) of the Act" [III (1995) CPJ 1(SC) P.15.

III. The Court held and clarified that the service provided to a patient by a medical practitioner by a way of construction, diagnosis, treatment, surgery etc. would come with the purview of provisions of the Consumer Protection Act.

There are various facets of the medical negligence and liability for medical negligence was imposed on the doctors/ hospital authorities by the National Commission and the Supreme Court of India through various landmark judicial pronouncements. In Poonam Verma[6], Dr. Ashwin Patel was registered homeopathic doctor but treated patient with allopathic medicines. It was held that this amounts to actionable negligence as patient dies due to wrong treatment by the doctor without having qualification in the discipline of allopathy. The National Commission directed Dr. Ashwin Patel to pay a sum of Rs. 3,00,000/- to the family and Supreme Court affirmed the order of the National Commission and imposed a further cost of Rs. 30,000/- In Spring Meadows Hospital[7], hospital authorities were held vicariously liable for medical negligence caused on the part of the nurse as well as doctor. A nurse of Spring Meadows Hospital gave a wrong injection to a child. Due to that the child collapsed instantly and went into cardiac arrest. She didn't do this under the supervision of the resident doctor. She was not a qualified nurse. For the negligence on the part of the nurse as well as doctor in rendering their professional services, the hospital was held liable and made to pay the compensation of Rs. 12,50,000/- to the minor patient and Rs. 5,00,000/- to the parents for the acute metal agony. The appeal by the hospital was dismissed by the Supreme Court with a cost of Rs. 5,000/- to the hospital. In Pravat Kumar Mukherjee[8], the National Commission held that the Ruby Hospital was guilty of deficiency of service and awarded Rs. 10,00,000/- as compensation to Sumanta's parents. In this case reliance was placed on the Supreme Court's decision in Parmanand Katara v. Union of India. The National Commission held that Sumanta was a consumer. He was hit by a bus and was brought to the Ruby General Hospital by passers-by. Hospital authorities demanded Rs. 15,000/- to be deposited immediately. The crowd that brought him to the hospital could collect Rs. 2,000/- and also offered the motor cycle of the victim to the hospital authorities. Also Sumanta gave them the Medical Insurance certificate. But still the hospital authorities stopped his treatment. Someone took him to the government hospital but unfortunately he died on the way. Compensation was awarded to Parvat Kumar, who is father of the deceased who was a student of B. Tech. 2nd Year. In Samira Kohli[9], the Supreme Court has given various guidelines regarding the consent of the patient. It was held that –

i)prior to a surgery, clear, real and valid consent is a must.

ii)there was unauthoritized removal of reproductive organs. Patient got admitted for Diagnostic Laparoscopy and the consent had to be obtained before commencing the treatment.

iii)consent given for diagnostic and operative laproscopy and lapratomy if needed, does not amount to consent for OH-BSO surgery meant for removing reproductive organs.

iv)patient when competent adult, there is no question of someone else giving a consent. Consent given by the mother not valid or real consent.

v)only exception, where additional procedure through unauthorized surgery can be necessary, is in order to save life or preserve health of a patient.

vi)in this case the Supreme Court agreed with doctor that she performed the surgery in the interest of the patient. But the Court held that there was no consent given by Samira for hysterectomy or removal of ovaries and fallopian tubes and she was not admitted for it. The court directed that the doctor should not charge for the surgery and a compensation of Rs. 25,000/- should be paid for the unauthorized surgery. Thus the Court concluded that the consent of patient should be obtained prior to surgery in specific, real and clear manner.

There is a bulk of litigations where liability was imposed on the medical professionals under the Consumer Protection Act for the sufferings caused to the patients due to medical negligence, vitiated consent and breach of confidentiality arising out of doctor-patient relationship. However while doing this

integrity and autonomy of the medical profession should be protected. In Asha Ram v. Dr. Rohit Grover[10], it was held by the National Commission that expert evidence is required to prove medical negligence. In this case, it was held that the complainant has failed to discharge the heavy onus of establishing negligence or defidcient on the part of the doctor (respondent). Hence complaint was dismissed. In Kailash Kumar Sharma[11], the complaint alleging negligent operation for cataract was dismissed for want of evidence. In Kulvinder Kaur[12], the complainant alleged that meningitis was caused due to wrongful administration of spiral anesthesia. In the absence of any evidence complaint was dismissed. In Jacob Mathew'[13] the Supreme Court of India defined 'criminal negligence' and held that "to prosecute a medical professional for negligence under criminal law it must be shown that the accused did something or failed to do something which in the given facts and circumstance no medical professional in his ordinary senses prudence would have done or failed to do." In Martin D'souza[14], the Supreme Court observed that –"In the matter of professional liability professionals differ from other occupations for the reason that professions operate occupations for the success cannot be achieved in every case and very often success or failure depends upon factors beyond the professional man's control."

Conclusion

- Right to health is covered as one of the fundamental rights under Article 21 of the constitution.
- It is the duty of consumer redressal agencies to protect consumers (patients) against malpractices of medical professionals.
- Professional liability differs from other occupations.
- Unless there is prima facie evidence indicating medical negligence, notice either to a doctor or hospital cannot be issued.
- Consent of patient should be obtained in real, clear and specific manner prior to a surgery, otherwise it is not considered as valid consent.
- Balancing has been achieved between the concept of protection of patients (consumes) from medical negligence, vitiated consent and breach of confidentiality by the doctors and the protection of integrity and autonomy of medical profession.

References

- S. Krishnamurthi, Consumer and Law : Redressed of Grievances (2001) ISBN 81-87069-13-9, Vinod Law Publications, Allahabad.
- Dr. O.P. Tiwari, the Consumer Protection Act, (4th Ed. 2008) CLA, Allahabad.
- Dr. S.C. Tripathi, The Consumer Protection Act(4th Ed. 2008), CLA, Allahabad.
- N.K. Jain, Consumer Protection Law, and Practice (Ed. 2008) ISBN 978-81-89915-97-1, Regal Publications, New Delhi.
- Rajlakshmi Rao, Consumer is king (Ed. 2009) ISBN 978-81-7534-728-1, Universal Law Publishing Pvt. Ltd. Dehli.
- Dr. J.N.Pandey, Constitution Law of India (48th Ed. 2011), CLA, Allahabad.

Webliography

- www.hrin.org.
- http://www.ncbi.nim.nih.gov/pmc/articles/pmc 2779962
- http://www.legalindia.in/right-to-helath.

Case Laws :

1. Paramanand Katara v. Union of India, AIR 1989 SC 2039.
2. A.S. Mittal v. State of Uttar Pradesh, AIR 1989 SC 1570.
3. CESC Ltd. v. Subhashchandra Bose, AIR 1992 SC 573.
4. Consumer Education and Research Centre, V. V. O. I. AIR 1996 SC 636.
5. Indian Medical Association v. V.P. Shantha, III(1995) CPJ 1, (SC) decided on 13.11.1995.
6. Poonam Verma v. Ashwin Patel, II (1996) CPJ 1, (SC) decided on 10.05.1996.
7. Spring Meadows Hospital v. Harjot Ahluwalia, I (1998) CPJ 1 (SC) decided on 25.03.1998.
8. Pravat Kumar Mukherjee v. Ruby General Hospital II (2005) CPJ 35.
9. Samira Kohti v. Prabra Manchanda (Dr.), I (2008) CPJ 56 (SC)
10. Asha Ram V. Dr. Rohit Gover, 1997(I) CPR 55.
11. Kailash Kumar Sharma V. Dr. Hari Charan Mathur, 1997(2) CPR 126(NC).
12. Kulvinder Kaur V. Dr. Kiranpreet Kaur Makkan, (1997) 2 CPJ 354.
13. Jacob Mathew V. State of Panjab (2005) 6 SCC 1.
14. Martin F.D'souza V. Mohd. Ishfaq, 2009(2) SC 40.

Literature: A Powerful Tool for Developing Environmental Sense

Satyendra B. Gadpayale

Dept of English,Smt. Radhabai Sarda College,Anjangaon Surji, Dist. Amravati Mob. No. 9960884646

………..

Literature has always played a vital role in developing environmental sense and creating awareness in society for Nature and environment.

From the very ancient Epics like Ramayana, Mahabharata, Shivapurana or Krishnaleela, we find rich descriptions related to Nature and natural beauty. The description of God Shankar sitting on Kailas mountain with Nandi (Calf) by his side; a large snake around his neck and river Ganga flowing out through his top of the head or God Krishna playing on his flute; a peacocks feather in his hair; grazing his cows in forest; all these put forth the great company and correlation of Nature and man. The great poet Kalidasa in ancient India had also brought vivid description of Nature in his famous poetic drama 'Meghdoot'.

In other words, literature has always contributed greatly for inculcating Nature values and inter-relationship of Nature with human beings.

The saints in Maharashtra have also advised to preserve and adore the precious Nature and environment. Saint Dnyaneshwar in middle-ages his love for environment in following couplet –

नगरेंचि रचावी | जलाशये निर्मावी |
महावनें लावावी | नानाविधें ||

As the same, Saint Tukaram also finds Nature as his best companion when he says –

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे |
पक्षीही सुस्वरे आळवीती |

The great Maratha King Chhatrapati Shivaji had issued on order to his subjects to preserve trees in his kingdom. That order (Aadnyapatra) is now become a popular historical document as well as a beautiful piece of writing. In the letter, Shivaji makes an appeal to people in his kingdom to preserve trees in following way –

रयतेने ही झाडें लाऊन लेकरा सारखी बहुतकाल जतन करुन वाढविली असता, ती झाडे तो डिलियावरी त्यांचे दु:खास पारावर काये आहेत? येकास दु:ख देऊन जे कार्य करीन म्हणेल ते काम करणारासहित स्वल्पकालेंच बुडोन नाहींसेच होते. किंबहुना धण्याचेच पदरी प्रज्या पीडणाचा दोष पडतो. या वृक्षाच्या अभावे हानीही होते, याकरीता हे गोष्ट सवर्था होऊ न दयावी.

A great Nature lover, a famous environmentalist and a prolific writer in Maharashtra Maruti Chitampalli has portrayed ecological correlation, utility, wonder and spirituality in Nature through his number of stories, articles and books. In one of his interview given to radio, he recalls –

वनातून भ्रमंती करतांना वृक्ष–वनांचे, त्यातून दिसणाऱ्या आकाशाचं, तसच धरतीवरील उदकाचं सौदर्य मला पाहता आलं. पाखरांनी तर माझं सारं भावविश्व व्यापून टाकलं आहे आणि त्यातूनच हळूहळू अनुभव संचित होत गेला.

The great Indo-Anglian poet, A. K. Ramanujan has presented great Indian culture of Nature worship in his poems. In one of his poems 'ecology' the poet presents Indians feeling of gratitude towards Nature at its best. In this poem, the poet has described how his mother who has severe allergy of the flowers of Champak tree; and who in spite of suffering with severe migraine by it, doesn't allow to cut the tree. She says that tree has given basketful of flowers to her daughters and daughters' daughters to decorate hair and to worship gods. The mother says –

"but Mother, flashing her temper
would not let us cut down
a flowering tree
almost as old as her, seeded,
she said, by a passing bird's
providential droppings
to give her gods and her daughters
and daughters' daughters basketful
of annual flowers."

I, myself has also tried to portray picture of polluted rivers in present time in following way –

कूडा–कचरा फेंकते है

मैला–बलगम थूंकते हैं
मुझपे कितने बॉध है बॉधे
मानव ने यूं स्वार्थ है साधे
फैक्टरीयों का जहर हूँ ढोती
मन ही मन मै कितना रोती
मनुष्य अनेक पर्व पर आते
गंदगी करके मोक्ष है पातें
घाटों पे मेरे मुंडन करते
मल और मूत्र विसर्जन करते
ऑसू लिये यूँ बहती हूँ मैं
कितना कुछ अब सहती हूँ मैं
मैली–सुखी नदी हूँ मैं
अब तो दु:खी नदी हूँ मैं.....
अब तो दु:खी नदी हूँ मै.....

Finally, I would like to quote the lines by great Nature poet William Wordsworth who finds everything in Nature. The ponders in following way –

"Nature, the anchor of my purest thoughts
The nurse, the guide, the guardian of my heart
And soul of all my moral beings."

He also says to his sister Dorothy –

"O lady! We receive what we give
And in our whole life Nature alone live."

In this way, literature plays a great role in developing environmental sense among people. It can be a great tool to bring awareness for environment.

Sources –

- संत साहित्यातील पर्यावरण विचार – डॉ. रामचंद्र देखणे, पदमगंधा प्रकाशन पुणे, २००४.
- शिवरायांची आज्ञापत्रे, राजहंस प्रकाशन पुणे, १९९६.
- रानावनातला माणूस – डॉ. सुहास पुजारी, पदमगंधा प्रकाशन, पुणे २००६.
- Bliss of Solitude, Orient Black Swan, 2011.
- Wings of Poesy, Macmillan publication – 1995.
- Winged words, Macmillan publication – 1997.

Bharata's Pathetic Sentiment and 'Macbeth'

Anuru Mishra,Researsh Scholar, Deccan College ,Pune.

……..

The present paper intends to show how Bharata's rule of pathetic sentiment is applied in Shakespeare's drama 'Macbeth,' one of his best tragedy types of drama, written probably in 1606 A.D. for the Elizabethan dramatic tradition.

Introduction – Bharata, the compiler of the Nāṭyaśāstra and the first exponent of the aphorisms of sentiment, describes various types of sentiment thoroughly in the Nāṭyaśāstra. Nothing is known certainly either of Bharata or of his date. However, scholars[1] like P. V. Kane, S. K. De, A. B. Keith etc. placed the date of the Nāṭyaśāstra between 300 A. D. - 550 A.D. Bharata's theory of the sentiments has become a milestone for the scholars of the ancient and modern. From Kohala to Jagannath Pandit, all are the admirer of Bharata's Rasasūtra. Bharata's sixth chapter describes eight types of the sentiments (*rasa*), as erotic (*śṛṅgāra*), laughter (*hāsya*), pathetic (*karuṇa*), furious (*raudra*), heroic (*vīra*), terrible (*bhayānaka*), odious (*vībhatsa*) and marvellous (*adbhuta*). These above sentiments are originated from their respective permanent states (*sthāyibhāva*) as love (*rati*), mirth (*hāsa*), sorrow (*śoka*), anger (*krodha*), courage (*utsāha*), fear (*bhaya*), aversion (*jugupsā*) and wonder (*vismaya*).[2] Some editions of the Nāṭyaśāstra (like GOS)[3] add one more sentiment, i.e. tranquility (*śānta*), of which the permanent state is tranquility (*śama*).

Shakespeare has taken the idea of writing the Macbeth from Ralph Holinshed's Chronicles. It is about the history of Scotland of the 11th century A.D.[4] The drama shows the cold blood murders by the hero Macbeth, a general of the king Duncan of Scotland. At the end, Macduff, a noble person of Scotland, whose son and wife were murdered by Macbeth, takes revenge murdering Macbeth with the help of Malcolm, one of the sons of the king Duncan.

Bharata's Rule of Pathetic Sentiment - Bharata states that the realization of any sentiment that results from the union of determinants (*vibhāva*), consequents (*anubhāva*) and transitory states (*vyabhicāribhāva*), (*tatra vibhāvānubhāva vyabhicārisaṁyogāt rasaniṣpattiḥ*)[5]. It means the sentiment is originated by the combination of determinants, consequents and transitory psychological states. The determinants are the causal factors of the sentiments; consequents are the results; and transitory states are the momentary or temporary things by which the sentiments are felt, as being the psychological states of human beings. Again, Bharata states that every sentiment has the permanent state (*sthāyibhāva*). Thus, the permanent state of the pathetic sentiment or tragedy is pathetic (*śoka*). The determinants (*vibhāva*) of the pathetic sentiment are curse (*śāpa*), pain (*kleśa*), destruction (*vinipātita*), death of the desired person (*iṣṭajanaviprayoga*), loss of wealth (*vibhavanāśa*), murder (*vadha*), custody (*bandha*), flight (*vidrava*), injury (*upaghāta*), addiction (*vyasana*) etc. Further, consequents (*anubhāva*) are tearing (*aśrupāta*), lamenting (*paridevana*), dryness of mouth (*mukhaśoṣaṇa*), change of colour (*vaivarṇya*), languid limbs (*srastagātratā*), sighing (*niḥśvāsa*) and the loss of memory (*smṛtilopa*). Transitory states (*sthāyibhāva*) are depression (*nirveda*), exhaustion (*glāni*), anxiety (*cintā*), eagerness (*autsukya*), agitation (*āvega*), confusion (*bhrama*), delusion (*moha*), labour (*śrama*), fear (*bhaya*), dejection (*viṣāda*), depression (*dainya*), disease (*vyādhi*), senselessness (*jaḍatā*), madness (*unmāda*), falling in sickness (*apasmāra*), terror (*trāsa*), inactiveness (*ālasya*), death (*maraṇa*), paralyze (*stambha*), trembling (*vepathu*), change of colour (*vaivarnya*), tear (*aśru*) and change of tone (*swarabheda*).

Application of Bharata's Pathetic Sentiment in the Drama Macbeth - In the Macbeth, Shakespeare has applied almost all the determinants (*vibhāva*), consequents (*anubhāva*) and transitory states (*sthayibhāva*) in various cases very nicely. The determinant (*vibhāva*) like the curse (*śāpa*), pain (*kleśa*) etc. are occurring in the first act, third act and also in the fourth act. The weird sisters cursed Macbeth, that one day he has to see the hell. The play Macbeth has witnessed of many killings (*vadha/vinipāta*) such as murder of the king Duncan in the second act, and murder of Banquo, a friend of Macbeth in the fourth act. Again, fourth act shows the killing of Macduff's wife and his son. Last act witnesses the killing of young Siward, the son of the general of the English army by Macbeth. Then at the end of the fifth act, Macduff killed Macbeth, the hero of the play and the previous general of the king Duncan of Scotland. Such killings make one separated permanently from his well-wishers (*iṣṭajanaviprayoga*). Even in the last act Macbeth losses lady Macbeth.

The flights (*vidrava*), namely terrifying storm, lightening, earth shaking, cracking of thunder occur in the first act, also it finds the war scenes in the first and fifth act. Other scenes mark different unwanted acts like injury or hurt (*upaghāta*) occurred through war, killings etc. in various scenes. In the fifth act, Macbeth is realizing that he is missing of everything, like wealth (*vibhavanāśa*) etc. and recollects the curse of three witches, which become true. Moreover, in the first act when the king Duncan is killed, the whole people of Scotland and learned men feel pain (*kleśa*). In the fourth act, Macduff suffers with sorrow and pain when his son and wife were murdered.

Similarly, consequents (*anubhāva*) like lamentation (*paridevana*) occurs in the first and fourth act, in which Macduff is seen crying discriminately while watching the dead body of the king Duncan and getting the news of the murder of his son and wife. Then breathing (*niḥśvāsa*) is occurred in the first act, when Macbeth is frightened

while making an attempt to kill the king Duncan. Tearing (*aśrupāta*) is seen in the second act when Macduff cries seeing the dead body of the king Duncan. Macbeth's mouth becomes dry (*mukhaśoṣaṇa*) when the murder of the king Duncan is planned by him and his wife.

The transitory states (*vyabhicāribhāva*) like thought (*cintā*) is reflected in the first act when Macbeth and his wife wanted to kill the king Duncan. In the same act, thought (*cintā*) is also seen when the son of Banquo escapes from the sight of murder of his father. One may experience the exhaustion or fatigue of the body (*glāni*) in the first act in which Macbeth and Banquo are seen coming from the battle, and also seen when the king Duncan was killed by them. The eagerness (*autsukya*) is highlighted in the first act on the face of Macbeth and Banquo when they were coming from the war and it is also seen in the fifth act on the face of Macduff, Malcolm and young Siward in the war with Macbeth who was killed latter on by Macduff. One can feel fearful state (*bhaya*) when Macbeth kills the king Duncan. Again, in the second act Macbeth is seen frightened when he thinks that Banquo is the only person whom he fears and also feels himself to be inferior to him, and latter on Macbeth kills Banquo. Then the agitation (*āvega*) occurs in the first act when three witches (female ghosts) indicate the future of Macbeth. Quivering (*vepathu*) one may witness in the first act in which Macbeth is seen quivering severely with the fear while killing the king Duncan. The fear (*bhaya*) again appears in the second act in the mind of Macbeth and lady Macbeth after hearing the fearful sounds coming from crickets and the screaming of the owl when Macbeth killed the king Duncan. Then the delusion (*moha*) occurs in the second act when Macbeth's wife insists Macbeth to kill the king, so that he can be the king of Scotland. Tear (*aśru*) occurs in the second act when Macbeth kills the king Duncan and he cries for his evil act. Also it occurs in the fourth act when Macduff fled to England leaving his wife and son. His wife cries and begs help when they were going to be killed by Macbeth's men. Even Macduff cries when he comes to know about the murder of his son and his wife from Ross. In the second act, madness (*unmāda*) occurs when the king is killed by Macbeth. Both sons of the king Duncan, Malcolm and Donalbain become almost mad after seeing the dead body of their father. The sickness (*apasmāra*) occurs in the fifth act, when lady Macbeth falls in sickness and died. Then immovable (*stambha*) occurs in the fifth act, as Macbeth stands still while seeing English armies attacking the Scotland by the command of Macduff, Siward and Malcolm.

Conclusion – Shakespeare has used successfully almost all the characteristics of the pathetic sentiment stated by Bharata in his Nāṭyaśāstra, i.e. determinants (*vibhāva*), consequents (*anubhāva*) and transitory states (*vyabhicāribhāva*). Bharata states pathetic sentiment originated from the furious sentiment,[6] the characteristics of which are war, beating, killing, breaking down the parts of body, splitting etc. Those characteristics are successfully applied in Shakespeare's drama 'Macbeth'. Thus, the first scene of the fourth act has dreaded and disgusted descriptions are given through three witches. It is a great pathetic drama, but the climax does not affect. It does not get that much of sympathy though its hero Macbeth is killed because of his violent nature.

References

1) Bharata, Nāṭyaśāstra, Unni N. P. (2004), Vol. I, Nag Publishers, Delhi, pp. 32-33.
2) Bharata, Nāṭyaśāstra, VI. 17-18, Kedaranath edt. (1998), Bharatiya Vidyaprakashana, Delhi, p.91.
3) Bharata, Nāṭyaśāstra, GoS - XXXVI, Vol. I, edt. By Kavi M. Ramakrishna (1056), Oriental Institute, Baroda, p. 332.
4) Shakespeare, Macbeth, Published in Penguin Popular Classics (1994), Penguin Books India (P) Ltd., New Delhi, p.15
5) Bharata, Nāṭyaśāstra, Kedaranath edt. (1998), Bharatiya Vidyaprakashana, Delhi, p.93.
6) Bharata, Nāṭyaśāstra, VI. 40, 65-67, Kedaranath edt. (1998), Bharatiya Vidyaprakashana, Delhi, pp.94 and100.

Depreciation of Rupees & Its Impact on Indian Economy

Prof. Mahesh Gaikwad
G. S. Sci., Arts & Commerce College, Khamgaon, Buldhana,.444303Contact – 9370312270

…………………………………………………………………..……………………………………………………….

ABSTRACT

India got freedom from British rule on Aug 15, 1947. At that time the Indian rupee was linked to the British pound and its value was at par with the American dollar. There was no foreign borrowing on India's balance sheet. The Indian Rupee has depreciated significantly against the US Dollar marking a new risk for Indian economy. Grim global economic outlook along with high inflation, widening current account deficit and FII outflows have contributed to this fall. RBI has responded with timely interventions by selling dollars intermittently. But in times of global uncertainty, investors prefer USD as a safe haven. To attract investments, RBI can ease capital controls by increasing the FII limit on investment in government and corporate debt instruments and introduce higher ceilings in ECB's. Government can create a stable political and economic environment. However, a lot depends on the Global economic outlook and the future of Eurozone which will determine the future of INR.

Introduction ; Depreciation refers to a fall in the value of the domestic currency which is caused by the demand for foreign currency exceeding its supply in the market. In such a situation one has to pay more than before to get units of foreign currency. This fall takes place in the market and on its own. Market determined exchange rate serves the purpose of aligning the domestic economy with the world economy was the price route. As consequences the domestic price gets linked up with those of the world price. With the liberalizations and globalization of the economy in recent years, imports are bound to increase. The lessening of restrictions on imports and lowering of tariff on imports which the economic reform implies, an increase in imports has in fact taken place. Again with trade having become an important element of the new strategy of growth.

India being a developing economy with high inflation, depreciation of the currency is quite natural. Depreciation of rupee is good, so long as it is not volatile. A random depreciation that we have seen in the last few months is bad and it has hurt the economy. Right from the beginning of year 2013, the value of rupee has been depreciating. Well looking at the current situation of the depreciation of the Indian rupee against the dollar the questions that strike my mind are that what has caused such depreciation wherein rupee jumped from the 52 mark to 68 in a 15 month period and what have been the effects of such a depreciation on the health of Indian economy and the Indian industry.High growth coupled with a market driven exchange rate bears well for the economy. However, when growth falters and macroeconomic parameters start appearing vulnerable, one of the first casualties is the exchange rate. Currently, there is no clarity on whether we have seen the worst of the storm or it is just the beginning. The problems are manifold. Persistent high inflation and fiscal deficit, increasing subsidies, faltering exports and slowing industrial production point towards an economy, which is moderating in growth. Monetary policy has so far been ineffective in reversing the inflation trajectory. Fiscal stimulus appears non-existent, especially when the government has added to the subsidy bill by giving a go ahead to the food security bill. In this weakened environment, the rupee has depreciated by close to 20% in the past few months.

Talking about the reasons for the depreciation of rupee a series of activities have led to the current scenario. Since the great depression of 2008, the Indian economy had been continuously slowing down. IIP index had been falling and the growth had been perpetually shrinking. All industries were suffering losses and the rate of unemployment in the nation increased. The basic fundamentals of the economy had been vexatious. However, Indians kept on importing from the world market. The high import of gold and crude oil in such a situation burdened the current account deficit and caused it to rise to unreasonably high level of 6.8%. This weakened the Indian position in the international arena. Foreign Institutional Investors (FII's) lost faith in the Indian economy and started withdrawing money from the Indian markets. Foreign entrepreneurs reduced Foreign Direct Investments (FDI's) in the Indian industry. Thus, the valuable forex which was required to finance the current account deficit did not flow in the system which further worsened the deficit. The major event that triggered the rupee to depreciate by such a pace was the statement of the US Federal Bank's chairman Mr. Ben Bernanke wherein he expressed the unwinding of the bond purchase programme in the US. The US had been printing money to bolster its economy. Now with the revival of the economy the Chairman plans to unwind the programme. This statement led to unrest in the US economy and the US investors started withdrawing money from the overseas market. With the increased demand of dollar, the prices of dollar in the global markets rose and the prices of all other currencies weakened against the dollar, among which rupee was one. But because of the already existing current account deficit and reduced growth the Indian currency was badly hit. Rupee came to an all time low of 61.08 against the dollar.

Effect of Depreciation

1.Trade deficit will widen because of costlier imports, worsening the currentaccount deficit. 2.Fuel price will keep petroleum subsidy in check, but fertilizer subsidy will rise. 3.Spending on any kind of foreign exchange denominated

spending will increase. 4.Capital inflow will slow or reverse. 5.Spending on discretionary goods will increase. 6.Forex reserves could fall putting pressure on rupee. 7.In case of weak demand companies may not be able to pass on higher inputs costs. 8.The government and the RBI have issued a series of measures in recent days designed to reduce the current account deficit and bolster the rupee, including increases in the import duty on gold, the end of duty exemptions for flat screen televisions brought in by airline passengers and restrictions of outward direct investment by Indian companies and individuals. 9.Exports are unable to leverage the weak rupee fast enough given the speed of its descent. In fact many exporters are caught out because of fixed price contracts in rupees wherein they cannot get the benefits of its rapid fall. The balance of payments is tilting sharply against us. 10.The Indian stock- market will take a hiding as opposed to a beating. 11.Global rating agencies will revise our rating downwards to "Junk" status, making international borrowing difficult and even more expensive. 12. If the automated devaluation brought on by the rupee makes some asset classes attractive, there may be slight recovery because of arbitrage opportunities and bottom-fishing.

This depreciation of the Indian rupee has impacted the government, the industry and the individuals of the nation. With the depreciation of rupee the imports have become costlier and thus importing crude oil becomes a burden. With every single value fall a burden of Rs.9000 crores is created on the government in the form of subsidy. This has caused the fiscal deficit of the government to increase. At the industry level the cost of borrowing has been increased for the companies which had taken foreign loans. The increased liability has burdened companies which now resort to retrenchment to cut down expenditure. This has led to unemployment in the economy. Further with depreciation, the prices of imported raw material and technology have increased which has caused the overall costs of the companies to increase. At the individual level the prices of all imported goods have increased. Students going broad to study now have to shed 20% extra for every dollar. This has caused the cost of foreign studies to increase which burdens the Indian familie The Government of India, RBI and the Finance Ministry have taken a lot of measures to solve the menace. The import duty on gold has been raised to 8% against the original level of 2% to curb the imports of gold in the nation. According to P Chidambaram India has imported 1017 tonnes of gold in 2013 and he targets to bring it down to 700 tonnes. The interest rates have been increased by the RBI governor to reduce the supply of rupee in the market. This will also ensure that the much needed foreign investments flow in the economy and inflation is checked. RBI also announced open market operations of 12000 crores to restrict the supply of Indian rupee in the market. Government also plans to increase the cap of FDI in various sectors like insurance, defence and retail to attract foreign investors. The conditions which were imposed on Walmart to enter India have now been withdrawn by the government so that it enters India as soon as possible and bring with it the direly required FDI. The finance ministry is also considering the option of bond issue so as to arrest dollars from the market.

Conclusion:

The rupee's decline affects everyone in the economy because it feeds directly and indirectly into general inflation, which is a continuing problem even as output growth decelerates, and therefore hits common people hard. There are several ways in which the falling rupee immediately has an inflationary impact, one of the most important of which is the price of energy. Since the misguided decontrol of oil prices, it is not only the globally traded price of fuel but also the exchange rate that determines domestic oil prices. Going by the way the economies in the euro zone and the US have been behaving, it would be naïve to expect that the export earnings would be contributing significantly to foreign exchange inflows in the near future. The govt. should concentrate on correcting the economic fundamentals rather than indulge in soap operas in a run up to the election. A better co-ordination with RBI is required rather than blame game. Apart from all the political parties should come together in fixing the problem and getting back the investors confidence.

References

1. www.cstatcounter.com
2. www.crisil.com
3. www.atkearney.com
4. Basu P., Nayak N.C., Archana (2007) "Foreign direct investment in India" Emerging Horizon, Indian Economic review, Vol XXXXII, No.2.
5. Economic Survey (2003-04) Ministry of Finance, Govt. of India. (New Delhi)
6. Economic Survey (2009-10) Ministry of Finance, Govt. of India. (New Delhi)

FOOD PROBLEM IN INDIA : 2020

Dr.T.K.Udgirkar*
Head,Dept. of Economics, Rajaram college,kolhapur

……

Abstract : Food problem has been one of the major problem in India. The Indian population is still facing food problem. The second five year plan began with more serious of the food problem in India. However, the UN estimate projection and forecasts on food production and food availability level in India. It has suggests that the domestic demand for foodgrain in India by 2020 would be 343 (MT). Supply of rice 120.5 (MT) and demand 122 (MT). It's gap between demand and supply is -1.6%. Moreover the production of foodgrain in India is inadequate to meet the requirements of consumption. In order to the government of India should have deep interest within commercial farming, investment irrigation, financial institute, research and extension, public distribution system and National food budget policy etc. has helped to attain impressive growth in agriculture leading to self sufficiency in food production.

Introduction :

Indian Agriculture has registered impressive growth over last few decades. The foodgrain production has increased from 51 MT in 1950-51 to 250 MT during 2011-12 a higher ever since Independence. However, Food problem has been one of the major problem in India. The Indian population is still facing the food problem; near about 20% of the population is undernoutried. Moreover, it has it's beginning during the last of the 19th century. The second five year plan began with more serious of the food problem in India. In order to, the Govt. of India should have deep interest in the agriculture development.

Table No.1 Production of food grains in India (in million tonnes)

Year	Rice	Wheat	Coarse cereals	Pulses	Total Foodgrains
1950-51	20.58	6.46	15.38	8.41	50.82
1960-61	34.58	11.00	23.74	12.70	82.02
1970-71	42.22	23.83	30.55	11.82	108.42
1980-81	53.63	36.31	29.02	10.63	129.59
1990-91	74.29	55.14	32.70	14.26	176.39
2000-01	84.98	69.68	31.08	11.07	196.81
2009-10	89.13	80.71	33.77	14.59	218.20

Source - Ministry of Agriculture, Agricultural Statistic at a glance, 2008.

The total food grains production in the country increased from 50.82 million tonnes in 1950-51 to 196.81 million tones in 2000-01. Today, the country is virtually self sufficient in the production of food grains. Despite the fact that the country experienced a rapid rate of population growth and thus ensure a increase in the per-capita production of food grains.While the total food grains production increased almost four told between 1950-51 and 2000-01, the production of wheat increased 10 fold during the period (see Table No.1). The production of rice increased four fold during the 50 year period, while that of coarse cereals doubled during the period. An increase in the production of pulses was, however, less impressive.

Table No.2 indicated that on per capital net availability of food grains in India during the period 1950-2007. The table shows that the per capita net availability of rice increased by 20 per cent during the period, while in the case of wheat it has doubled. However, there was a consistent decline in the net per capita availability of the coarse cereals and pulses.

Table No.2 Per capita Net Availability of Food Grains in India (Kgs/Year)

Year	Rice	Wheat	Coarse cereals	Pulses	Total Foodgrains
1951	58.0	24.0	40.0	22.1	144.1
1961	73.4	28.9	43.6	25.2	171.1
1971	70.3	37.8	44.3	18.7	171.1
1981	72.2	47.3	32.8	13.7	166.0
1991	80.9	60.0	29.2	15.2	186.2
2001	69.5	49.6	20.5	10.9	151.9
2007	71.8	57.00	20.8	10.7	160.4

Source : Ministry of Agriculture, Agricultural statistics at a glance, 2008.

Dramatic changes in the food consumption patterns have taken place in the Urban and rural India, in the post Green Revolution year. (Meenakshi, 2001). For instance, the rural cereal consumption at all India level had declined from 15.3 kg monthly per capita in 1972-73 to 13.4 kg monthly per capital in 1993-94. Similarly, in the Urban area, this decline is from 11.3 to 10.6 kg monthly per capita on the other hand, the consumption of protein-rich food items like milk, milk products, meats etc. has found more place in the consumption basket. This trend of food diversification has been registered not only among the affluent sections of the population but among the poorest 25 per cent of population as well (Planning commission, 2001).

However, there are various projections and forecasts on the food production and food availability level in India, in the medium and longer term. Under a scenario of 5 per cent growth in the GDP, one estimate suggests that the domestic demand for food grain in India by 2020 would be 201 million MT (Rosaiah 2000). The UN estimate, rather than projecting a particular food requirement figure, proposes the probable means a approaches to reach a near accurate projection of the food requirement. It relates the growth in population and the productivity levels, to reach a such figure, accordingly, it projects India's population to be at 130 million by 2020. The following demand and supply projections are worked out for 2020 in India. (Table No.3) It is just an medication of the minimum food requirement. Beside, the production of food grains in India is inadequate to meet the requirements of consumption and we have had to resort to substantial imports to bridge the gap. At present with rapidly rising population on the other hand and increasing income - levels on the other, it will be necessary to increase production rapidly else it will be become difficult to meet the consumption requirement from domestic production and large-scale imports will have to be resorted to.

Table No.3

Long Run Demand - Supply Gap of Food Grains (Cereals) in India (2020)

Year	Particulars	Rice	Wheat	Coarge grains	Total cereals
1. At constant growth in TEP					
1995	Supply	79.8	60	32.9	127.7
	Demand	76.9	62.1	27.7	166.7
	Gap	2.9	-2.1	5.2	6
2000	Supply	89.1	72.5	38.7	200.3
	Demand	85.4	69.4	29.9	184.7
	Gap	3.7	3.1	8.8	15.6
2010	Supply	109.3	96	44.1	248.4
	Demand	103.6	85.8	34.9	224.3
	Gap	5.7	10.2	9.2	24.1
2020	Supply	134	127.3	48	309.3
	Demand	122.1	102.8	40.9	265.8
	Gap	11.9	24.5	7.1	43.5
2. At decelerated growth in TFP					
1995	Supply	79.5	59.7	32.7	171.9
	Demand	76.9	62.1	27.7	166.7
	Gap	2.6	-2.4	5	5.2
2000	Supply	87.5	69.9	37.8	195.2
	Demand	85.4	69.4	29.9	184.7
	Gap	2.1	0.5	7.9	10.5
2010	Supply	102.5	86.7	40	229.2
	Demand	103.6	85.8	34.9	224.3
	Gap	-1.1	0.9	5.4	4.9
2020	Supply	120.5	107.6	42.3	270.4
	Demand	122.1	102.8	40.9	265.8
	Gap	-1.6	4.8	1.4	4.6

Source : FAO, Food and Agriculture Statistics (Various Issues)

Table No.4

Projected Household Demand for food in India. (at 7 percent Income Growth)

Commodity	1991	1995	2000	2010	2020
Food grain	168.3	185.1	208.6	266.4	343.0
Milk	48.8	62.0	83.8	153.1	271.0
Edible Oil	4.3	5.1	6.3	9.4	13.0
Vegetables	56.0	65.1	80.0	117.2	168.0
Fruits	12.5	16.1	22.2	42.9	81.0
Meat, fish & eggs	3.4	4.4	6.2	12.7	27.0
Sugar	9.6	10.9	12.8	17.3	22.0

Source : TIFAC : Food and Agriculture : Technology Vision 2020.

Conclusion : The Government of India should have deep interest in the changes in cropping pattern associated with the increasing transformation of agriculture from subsistence to commercial farming. Moreover it has need of massive investment in irrigation, financial institution, research and extension and rural infrastructure, public distribution system, National food budget policy etc. has helped to attain impressive growth in agriculture leading to self sufficiency in food production.

Reference :

1) Food and Agriculture organisation (FAO) Food and Agriculture Statistics (Various issues) FAD, Rome, www.faostat.com
2) Government of India (1999 and 2003). Agricultural statistics at a glance, New Delhi. Directorate of Economics and statistics, Department of Agriculture and Co-operation, Ministry of Agriculture.
3) Meller, J.W. and Lele.V. (1973). Growth linkages of the new food grain technologies. Indian journal of Agricultural economics, 28.
4) Meenakshi J.V. (2001). The Public distribution system in the context of changing food consumption trends : A review of the evidence, Report prepared for the planning commission, Government of India.
5) Nayyar D. (1978). Industrial development in India : Some reflection on growth and staguation. Economic and Political weekly, 13-31-33August.
6) Paarlberg R. (2000). The global food first foreign affairs 79(3).
7) Raghavan M. (2003). Food stocks : Managing excess, Economic and political weekly 38 (9) March.
8) Raj K.N.(1976). Growth and stagnation in industrial development, economic and political weekly 11.
9) Rajeev P.V. (1997). Poverty and food security in India. Southern Economist 15 January.

GROWTH AND PROSPECT OF PRIMARY CO-OPERATIVE MARKETING SOCIETIES IN INDIA

Nishigandha Parkash Bansode
Research Scholar, Department of Economics

……………………..…………………………………………………………………………………….......

Abstract :

Primary co-operative societies has been playing significant role to develop the rural marketing in India. This paper analyses that the growth and prospects of primary co-operative marketing in India. In year 1994-1995 to 2009-2010 i.e. 8,628 and 7,202 growth of Primary agriculture co-operative marketing is increasing at decreasing rate. There is share capital and membership growth of primary co-operative societies is progressive in year 1994-1995 to 2009-2010 i.e. 1,780.2 and 3,403.2. In year 2009-2010 employment generations through primary co-operative marketing are 38,942. It is clear from the fact that, at present primary co-operative marketing societies are still good for the development of rural area in Indian co-operative market. The present paper analyses the growth and prospect of primary co-operative societies in India. The period of the study is based on secondary data. The main theme of this paper is growth and prospect of primary co-operative marketing societies in primary agriculture co-operative marketing, share capital and membership of primary co-operative marketing and employment generation through primary co-operative societies.

1. INTRODUCTION: The term Co-operative marketing was fist introduce and set up at Hobali in Bombay Province in 1915 and Godak in 1917. But actually growth is started on after 1940. Co-operative marketing has been an important medium to develop rural marketing in India. There is different advantages of marketing in producer, consumer and societies are given in this paper. It is an important to the development of rural marketing. In producer side marketing societies provide financial assistance to farmers to mortgage there produces. Those are helpful in making the successful co-operative marketing movement in India. It has been playing supporting role of the making profitable prices of products. It has been increase the income of the producers. Finally it helps to control speculative activities in marketing. Second, consumer side he gets several benefits in marketing co-operative societies. It has been to protect the interest of the consumer. Consumer gets goods at reasonable prices. Finally he gets cheap and better quality of goods. Last on is society and increase the income of their members.

2. OBJECTIVES OF THE STUDY;

1) To study the concept of co-operative marketing.
2) To study the Growth of Primary Agricultural Cooperative Marketing Societies.
3) To study the Share Capital and Membership Growth of Primary Co-operative Marketing Societies.
4) To study about the employment generation through primary co-operative societies.

3. RESEARCH METHODOLOGY: This study mainly based on secondary data. This data has been collected from published and unpublished materials like co-operative movement in Maharashtra, Economic survey of Maharashtra, books journals and internet. I have used some appropriate statistical techniques such as S.G.R., percentage etc.

4. CONCEPT OF CO-OPERATIVE MARKETING: Co-operative marketing is not to be viewed exten sion of co-operative activity. But it is something more than that. The main purpose of this marketing is to co-operative the producers. It has been better bargaining power in the market. It support and guide to the producer in to the question of how to create the best price for their produce. There should be needs of the co-operative marketing is explain by two concepts.**1)Trading:** "Trading means that the buying the produce at the lowest price". **2) Selling:** "Selling is a highest price there by maximizing the profits." The role of co-operative marketing is to bring the value added price to the farmers for their agriculture produce. The main object of co-operative marketing in the agriculture produce marketing system is to more efficiently compete with firms. Which earn unreasonable profits and to increase the bargaining power in the market. Thus, it ensure incentive price to them.The Structure of Marketing Cooperatives is by and large 2 Tier i.e. Mandi & State level except in Andhra Pradesh, Gujarat, Haryana, Himachal Pradesh, Karnataka, Maharashtra, Manipur, Punjab, Tamilnadu, Uttar Pradesh & Pondicherry. There are three tiers (i.e. Mandi, District and State level).

5. TYPES OF CO-OPERATIVE MARKETING SOCIETIES: There are three types of co-operative marketing are given below Primary agriculture, State level and finally District level of co-operative marketing societies.

General Purpose and Specialized /Commodities likes, Fruits & Vegetable, cotton tobacco, Areca nut, Coconut, Sugarcane Growers Cooperatives, Rubber Cooperatives, Coir Cooperatives, Oil marketing and processing Cooperatives, Tea and Coffee processing etc. Cooperatives Business Turnover like, agricultural produce marketed, Agriculture requisites sold, Consumer goods distributed etc.

6. GROWTH OF PRIMARY AGRICULTURAL COOPERATIVE MARKETING SOCIETIES:

Table No.6.1

Primary Agricultural Cooperative Marketing Societies(In Millions)

Year	Primary Agriculture Co-Operative Marketing
1994-95	8,628
1999-2000	10,612
2000-2001	7,887
2008-2009	7,180
2009-2010	7,202
S.G.R	**-3.31**

(**Source**- Indian co-operative Movement – A Statistical Profile 2012.

Figure- 1

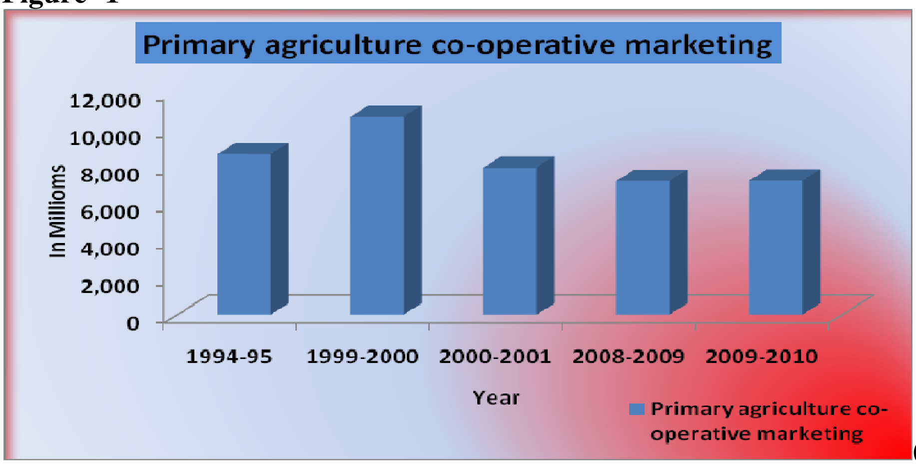

(Based on above table no.6.1)

Table no. 6.1 shows that the primary agriculture co-operative marketing in India. In year 1999-2000 primary agriculture marketing is high as compared to previous year 1994-1995 i.e. 8,628. In year 2000-2001, 2008-2009, 2009-2010 primary agriculture marketing is 7887, 7180, 7202. It means that primary agriculture marketing in India is good.

7. SHARE CAPITAL AND MEMBERSHIP GROWTH OF PRIMARY COOPERATIVE MARKETING SOCIETIES

Table No.7.2

Share Capital and Membership of Primary Cooperative Marketing Societies(In Millions)

Year	Share capital	Membership
1994-95	1,780.2	4,895
1996-1997	2,702.9	4,983
1999-2000	3,099.7	5,018
2006-2007	3,119.2	5,781
2008-2009	3,249.7	6,135
2009-2010	3,403.2	6,105
S.G.R	**15.2**	**4.12**

(**Source**- Indian co-operative Movement – A Statistical Profile 2012.)

Figure – 2

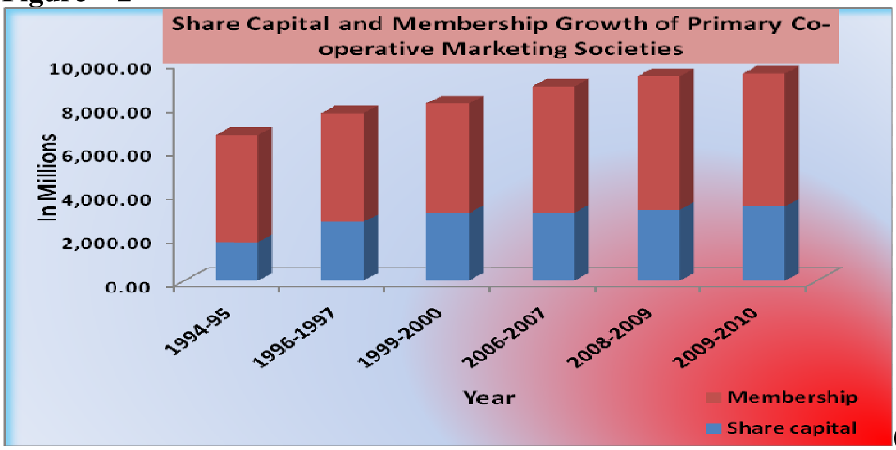

(Based on above table no.7.2)

Table no. 7.2 indicates that the share capital and membership growth of primary co-operative marketing societies in India. It is clearly shows that the in year 19994 to 2010 share capital and membership of primary co-operative societies increased.

8 SOCIETIES:. EMPLOYMENT GENERATION THROUGH PRIMARY CO-OPERATIVE MARKETING

Table No.8. 3

Employment (In Millions)

Year	Employment	Percentage
2008-2009	40,162	51%
2009-2010	38,950	49%

(**Source**- Indian co-operative Movement – A Statistical Profile 2012.)

Figure -3

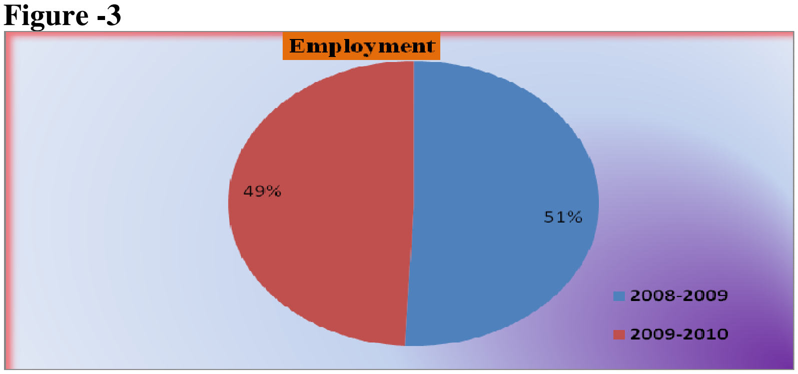

(Based on above table no.8.3)

Table no. 8.3 explains by the employment generation through primary co-operative marketing in India. In year 2008-2009 employment rate is 51% and 2009-2010 employment rates is 49%. It clear that employment generation rate is increasing at decreasing rate.

CONCLUSION: Primary co-operative marketing sector has been playing a significant role in the development of agriculture as well as rural area in Indian economy. It has to be contribute the provide employment opportunity for people whose belongs to rural areas. Primary co-operative marketing sector develop the primary agriculture marketing sector, state and District level marketing sector in India.

REFERANCE:

1.Jugle .V.B., Koli P.A.(2005) "Re-asserting the co-operative Movement" Serials Publication, New Delhi.
2.Choadhry C.M. (2009) "Economics of Co-operation" Sublime Publishing House, Jaypur.
3.Chinchankar P.Y. Namjoshi M.V. (1977) "Co-operation and Dynamic Change" Somaiya Publishing House, Bombay.

WEBSITE:

1) Shodhganga.inflibnet.ac.in
2) www.pdf.com
3) www.icmpune.org

Information literacy programme in Libraries

Tajanne M.D Vasantrao Naik College, Dharni Dist-Amaravati

Introduction - Today is the era of information explosion. The beginning of the 21st century has been called the Information Age cause of the explosion of information resources. It has become increasingly clear that students cannot learn everything they need to know about their field of study in a few years of college. Information literacy equips them with the critical skills necessary to become independent learners. Too often we assume that as students write research papers and read textbooks they are gaining sufficient Information Literacy skills. This is not so. Information Literacy skills may be introduced but what is needed is a parallel curriculum in Information Literacy forming a strong foundation of a college education.

ALA Definition of Information Literacy

"To be Information Literate, a person must be able to recognize when information is needed and have the ability to locate, evaluate, and use effectively the needed information""Information literacy forms the basis for lifelong learning. It is common to all disciplines, to all learning environments, and to all levels of education. It enables learners to master content and extend their investigations, become more self-directed, and assume greater control over their own learning."Information literacy has been championed by librarians nationwide as a set of competencies that everyone should have to get the most from the online world. The American Library Association defines information literacy the ability "to recognize when information is needed and have the ability to locate, evaluate, and use effectively the needed information. This is not a new or radical departure from instructional activity conducted by librarians prior to technological innovations. Librarians have been in the business of teaching individuals to be independent researchers for years, albeit at reference desks, and not in classrooms, with or without the aid of computer technology.

Students develop the kinds of skills referred to in these quotations over time, and the most successful way to cultivate information literacy among them is to integrate essential concepts into the academic curriculum, where the necessary skills can be learned in context. Although most students are very comfortable users of the Internet, they may find the prospect of navigating their way through the Library's scholarly resources to be daunting and intimidating.

The nature of information literacy

A widely used and accepted definition of information literacy from the American Library Association Preside ntial Committee, states that information literacy is: 'A set of abilities requiring individuals to recognize when information is needed and have the ability to locate evaluate and use effectively the needed information' (ALA: 1989).The widely agreed characteristics of information literate persons are defined by De Jager and Nassimbeni (2002:168) as those who can:1.'Recognize the need for information; 2.Access information efficiently and effectively; 3. Evaluate information and its sources critically; 4.Incorporate selected information into one's knowledge base; 5.Use information effectively to accomplish a specific purpose; 6. Understand the economic, legal and social issues surrounding the use of information; 7.Access and use information ethically and legally.' Adler (1999) and McClure (1994:115-116) made it clear that that information literacy is not the same as library literacy, media literacy, computer literacy or network literacy; but is a concept that encompasses other literacies. Langford (1999) and McClure (1994) describe an information literate person as a person who should be able to locateand access information in all its forms. Langford then perceives information literacy as a goal which can be attained through a process that relies on the continuous learning of specific and evolving behaviors, and as a cluster of abilities which individuals can employ to cope with and take advantage of the unprecedented amount of information which surround them in their daily life and work. Information literacy presents a broad approach that offers the opportunity to educate students to understand the importance of information, and have the competence to locate, evaluate and manage it. In that way, it contributes towards a higher level of literacy and lifelong learning (Makhubela and Koen, 1995:13).Computers and web skills are essential today, but this does not mean that emphasis should be on teaching students to be computer literate or web literate only. Acquiring these competencies do not guarantee that information literacy is achieved. Students are information literate when they are comfortable in using all information formats.

Information Literacy Program objective

- students use of information and learning resources
- Address information literacy outcomes through library instruction units
- Offer students a variety of learning opportunities
- Encourage effective use of information resources in course and Research
- Support students in achieving learning outcomes for information literacy
- Explore general information sources to gain knowledge about a topic
- Identify a variety of types and formats of information sources, such as multimedia, database, website, AV, book.
- Recognize how information is formally and informally produced, organized and disseminated

- Decide a search strategy using keywords, online protocols and search parameters
- To use a variety of technologies to manage and organize information
- To differentiate between the types of sources cited and the elements and correct .

Importance of Information Literacy

A term Data Smog coined by author David Shenk, it refers to the idea that too much information can create a barrier in our lives. This data smog is produced by the amount of information, the speed at which it comes to us from all directions, the need to make fast decisions, and the feeling of anxiety that we are making decisions without having the information that is available or that we need.

Information literacy is the solution to Data Smog. It includes the technological skills needed to use the modern library as a gateway to information. It enables us to analyze and evaluate the information we find, thus giving us confidence in using that information to make a decision or create a product. The ability to locate, evaluate and use information has always been important, but in today's Information Age, with the explosion of online library and Internet resources, these abilities take on a new urgency. Having more information from which to choose can make research more difficult rather than easier. Often the easiest information to find is unfiltered or unreliable, making information literacy skills more important than ever.

Information literacy skills are important for students academic, work and personal lives. An information literate student is a lifelong learner, with the skills necessary to continually find and evaluate information about new developments. In an information era, students will need information literacy skills to succeed in the work force, whether they are creating a marketing proposal for a new product. Information literacy skills also enrich students personal and civiclives.

How is information literacy taught?

Students are more likely to learn the concepts and skills in the context of an academic course when they have an information problem to solve. For that reason, information literacy best practices recommend integrating the teaching of information literacy into the curriculum. Ideally, information literacy competencies are sequenced and integrated into the curriculum of an academic department. As students move through their major, they master increasingly sophisticated competencies.

The Library will use the Academic Board's "Guidelines for Good Practice in Teaching and Learning" as a basis for its information literacy programs. Evaluation of information literacy programs will be undertaken at various levels. The Library will continue to develop complementary generic programs where appropriate, for example introductory and orientation programs. The Library will monitor and evaluate external programs for potential use in its information literacy programs.

Role of Library

- The development of information literacy skills and knowledge throughout the Academic community is an essential element of the Library.
- The responsibility for supporting the development of information literacy knowledge and skills is a partnership between the Library and academic and other staff.
- The Library has particular expertise to support staff and students in the development of their own information literacy.
- Information literacy is an essential for the Library, and Library staff will be supported with appropriate time to time.
- Library Staff development and training courses.
- Use of Resources - e.g. teaching spaces, technology.
- Teaching and learning planning processes.

Programm

1.Credit courses 2. Orientations, tours, and workshops 3.Subject-specific and general bibliographic instruction
4. Individual instruction 5.Web-based instruction/tutorials 6.Consultation with faculty/assignment design

Reference:

1) The role of academic Libraries in enhancement of information literacy : a study of ford hare library by zodwa Thomas, SA Journal Libs & Info Sci 2005, 71(3)
2) http://library.manoa.hawaii.edu/services/instruction/intro_info_lit.htm
3) http://www.lib.utexas.edu/services/instruction/aboutinfolit.html
4) http://www.ala.org/acrl/issues/infolit/overview/intro
5) University of Sydney - Academic Board. Guidelines for good practice in teaching and learning. [Sydney]: University of Sydney, 200

Best Practices adopted in Library: A case study of Shri Binzani City College, Nagpur

Dr.Mohini T.Bherwani, Librarian , Shri Binzani City College, Nagpur Emai –Mohinibherwani@gmail.com

---

Abstract: The prime job of a librarian is to provide right piece of information to right user at right time. To accomplish this job, a librarian needs continuous improvement in his library by way of adopting best suitable practices. This paper presents a case study of best practices implemented and followed in Shri Binzani City College located at south Nagpur.

Key Words: orientation, OPAC, library visit, competition, cafeteria approach, infrastructure. Internet library, surrounding

Introduction A best practice is a set of procedures to do things in best possible ways. In libraries, best practices are adopted to attract users towards library and to provide them prompt library service at right time in right way. Best practices can be innovative and can be philosophical. It is a way to lay down policy, strategy, programme, process or practice that solves a problem or create new opportunities and positive impact on organization.

Best practices add commendable value to an institution, considered as reliable benchmarking or standards of quality, tools for the continuous improvement of products, process and services. It consistently shows result superior to those achieved with other means. The type of best practices vary from organization to organization. The practice suitable for one organization may not be feasible for another, so the need of user and type of user should be considered before planning best practices for a particular institute.

BEST PRACTICES IN THE ACADEMIC LIBRARY

The concept of education has evolved from being a dispenser of theory to largely passive recipients (students), to a collaborative, thought provoking experience that builds critical thinking skills in individuals. Libraries are also thinking to articulate a vision for the cooperative learning environment, and enhancing their role to be proactive partner in present teaching- learning in the digital age. Further this is the best time for libraries to accommodate the best available practices and show their presence in the society. Therefore, the entire library system and its use need to be re-engineered from the patron's perspective by addressing their needs, bringing together available technologies, contents and services in a physical space which would certainly be different environment from that of a typical traditional library environment i.e. ware-house model. Moreover, there is a shift in library role from organizing books to managing knowledge digitally. This is possible due to unimaginable ICT advances, proliferation of electronic publications, collection management and retrieval of digital information, resource sharing, computerization, library networking, development of human resources, user education and development of non print media. According to NAAC, the library and information services play not only just an important learning-support function, but the library itself is emerging as a site of learning, sometimes more important than even the classroom.

The factors to be considered for developing the 'modern academic library' in the present digital era are:

1.Good digital environment having nose free, natural lighting, ventilation, welcoming environment etc.

2.Comfortable and user convenience practices having and extended opening hours, comfortable furniture etc. so that users can spend longer time in the library.

3.Proper accessibility to the library resources; provision for open access, proper technical processing like classification and cataloguing, proper and logical arrangement of books in the stack area, easy access for the disable users, sufficient number of terminals for OPACs and on line resources etc.

4.Availability of current and timely information resources by updating the latest editions, internet facility.

5.Adoptability of information technology and automation of library activities.

6.Usability of library resources through meticulous shelves arrangements, and proper policy for weeding out of old editions and binding of documents.

7.Proper security to library resources: Installation of CCTV cameras, use of RFID and deployment of security guards.

8.Proper Human Resource development Policy for enhancing staff skills: Attending refresher and training courses, conferences and seminar.

9.Inter Library Loan practice.

10.Evaluation and measurability of library activities and services by keeping statistics of each and every library activities.

11.Timeliness and effectiveness: Personal assistance, proper Xeroxing facility, library automation, open access system, putting signage dtc.

12.Advocacy and marketing of library resources and services .In view of Best practices in Library and Information Services, four broad areas have been identified by the NAAC to strengthen the library and information services.

13.Management and Administration

14.Collection and Services

15.Extract of use services

16.Use of technology

Management and Administration of Library :- The activities performed in relation to the development of vision, goals and plicies of the library, working hours, stock verification methods, membership, budgeting, resources mobilization, technical processing methods, manpower development, basic amenities and facilities as well as collection development management, technical service, etc. would be considered in the management and administration of library.

Collection and Services :- Collection development would include a well defined collection development/ Manag:-ement policy in the libraries so as to maintain an active balanced collection, The user centric services will be most valued, ranging from reference to electronic service to be delivered both, in anticipation and on demand. Every service or operation in the library is based on the holdings it possesses. Apart from conventional document like books, periodicals, reports, theses, proceedings, maps, atlas, globes, photographs, and audio visual materials, etc, the resources in magnetic and optical media like in CDs, DVDs etc and e resources are gaining popularity among the users.

Extent of the Use of Services :-For extending a better and qualitative information services in the academic libraries, the services should be provided by the libraries with a feeling that information is widely available and equal access to all. This is possible if libraries ensure the implementation of the national and international standards. While maintaining the currency of information by updating it and removing unused material, a range of information tools to access information should be available to both the novice and experienced users.

Use of Information Technology :-Today, the success of the modern library is increasingly dependent on the most effective utilization of new technologies in libraries. The impact of Information Technology is prodigious in its magnitude, and has a great impact on all aspects of the library operations, information resources, services, staff skills requirements and users expectations. By using technology, library can offer a variety of services and enhance the quality and users' satisfaction. The main purpose of the Best Practices benchmarking can be summarized as the:

♦ development of an understanding of the fundamentals that lead to success ♦ focus on continuous improvement efforts, and ♦ management of the overall change process to close the gap between an existing practice of the institution and that of the best-in-class institutions with reference to the most relevant key performance variables. A commitment to using the best practices in any field is a commitment to using all the knowledge and technology at one's disposal to ensure success. The term is used frequently in the fields of health care, administration, the education system, construction, transportation, business management, project management, hardware and software product development, and elsewhere. In software development, a best practice is a well-defined method that contributes to a successful step in product development.It is believed that a best practice tends to spread throughout a field or industry after a success has been demonstrated. However, it is often noted that demonstrated best practices can be slow to spread, even within an organization. According to the American Productivity and Quality Center, the three main barriers to adoption of a best practice are:- ♦ a lack of knowledge about current best practicm ♦ a lack of motivation to make changes involved in their adoption, ♦ a lack of knowledge and skills required to do so.

Preparation of Strategic Planning for Library Most of us are being taught that planning, organization, staffing, directing and controlling are the basic components to the functioning of management. In recent past, however, the focus has been shifted towards the tactical management or strategic management to achieve desired goals and to manage resources efficiently and effectively as well. The quality, service, innovation and productivity are important for the libraries, which are undergoing a dynamic phase of transformation. Basically, planning is linking knowledge to action and being able to visualize future implication of present decision. Strategic planning is a management tools and systematic approach to prepare for a better future. It is a continuous and proactive process, which assesses, and adjusts the organization in response to changing market opportunities in a dynamic environment. Such type of planning would assist in articulating the organization's mandate and focus to achieve a better job by increasing the level of commitment, communication and cohesiveness across the organization. In this ever changing and competitive environment, strategic planning in the library will be helpful in sharing the vision for the future of library services.There are some direct outcomes to be achieved by introducing strategic planning for example, enhancement in credibility of the library services, team building, improvement in library services and level of customer satisfaction, creativity, better technology, better relationship with stakeholders, job satisfaction, better financial planning, skill development, sense of belonging, awareness of current trends, sharing a vision etc.

For effective strategic planning in the library, four basic questions need to be answers:

1.Where is our library? (Context: The environmental Scanning and the SWOT Analysis) 2. Where do we want our library to be? (Objectives, mandates, goals) 3.How will we station our library there? (Actions: Strategies) 4. Did our library make it? (Success: evaluation)

Strategic management is more than a planning, which includes the ability to implement the vision. Apart from this, other key elements like- mission, values, environmental scanning and actions required are crucial for academic institutions and their libraries in particular. Moreover, leadership is crucial to the effectiveness of strategic planning. Following practices are followed in Shri Binzani City College, Nagpur:

1.Orientation :- Students are called class wise for one hour orientation. They are taught everything in computer classroom environment with the help of ppt presentation. They are explained about the resource wealth of the library that includes reference sources, their concerned textbooks, CDs available in library (e resources), about classification scheme, use of OPAC, various search strategies, library timings, library rules, issue return policy and reading room rules.Students are taken around the library so that they can view the resources available there, their arrangement and other things. Through orientation, they get a chance to interact with the librarian and other library staff and it helps in fading away their hesitation.

2.**OPAC** :-We have started four terminals two for ladies and two for gents) for online availability of library catalogue. Students are given training to search book vide online catalogue using various search parameters and a document containing guidelines/searching criteria is made available to them and kept near the OPAC terminal.

3.Infrastructure: The infrastructure of library is designed in such a way that it attracts maximum no. of users. It is made airy and lightened with the help of broad windows. Proper lighting arrangement has been made in the library. In summer, cooler ducting facility is provided so that students can study in cool environment during examination. The library resources are placed in a two storey building. The first floor is meant for PG students and they have been provided open access facility on the first floor itself.

4.Common Facilities in the library building: Students are provided basic facility like drinking water, separate rest room for ladies and gents, photocopying facility, net facility, news paper clipping facility in the library itself so that students can utilize the library with full zeal without any hesitation.

5.Separate seating arrangement for girls and boys: Reading room has the arrangement to accommodate 120 students at a time. There is separate seating arrangement for boys and girls. Reading room has been partitioned into two so that 60 boys and 60 girls can seat separately at same time. Old library furniture has been replaced with new comfortable furniture and now they spend maximum time in the reading room during examination.

6.Cafeteria: Our college cafeteria is adjacent to library building so that students are not required to go far away for tea or lunch and they can spend maximum time in library. So they can concentrate on their study without disturbance.

7.**Arrangement of Competitions for students**: We arrange various types of competitions in library like quiz, poster presentation, slogan, debate, essay writing etc. so that students get inclined to search book of their interest which results in their interest towards library. Competitions are arranged on different subjects, hence while preparing for the competition, they are required to move through various book and they learn to search information of their interest.

8.Pleasant surrounding outside the library: The library building is surrounded with greenery. There is a park in front of the library that adds beauty to library building and everybody loves to visit such pleasant atmosphere library.

9.Internet Library: In the first floor of the library building, we have arrangement for internet facility for students. 20 computers have been installed so that students can search information through net as well as can use Inflibnet NLIST database at the library.

Conclusion: It is concluded that continuous renovation and improvement in library services attracts maximum number of users towards library and use of library resources is extended in the best possible way. A best practice is a practice which paves the way for enhancing an existing function and helps in effective implementation or use of the process. Use of technology in designing and delivering the information products and services in a library has always yielded good results. Automation of all in-house operations in academic libraries with bar-coding, user identity and web OPAC facilities is a best practice in totality of library services. Effective implementation of user education/ awareness programs with the new techniques and tools will also be a best practice in extent of use of library services. In the present era of IT, the academic libraries need to re-orient to the highly qualitative information collection and services.

References:

1. Best Practices in a Modern Library and Information Center – The Case of Central Library, IIT Bombay/ D Jotwani *International CALIBER-2008* http://ir.inflibnet.ac.in/bitstream/handle/1944/1223/1.pdf

2. Effective practices to enhance skills at the Learning Resource Centers/ Dr.K.H.Sunitha http://crl.du.ac.in/ical09/papers

3. Rana, (M S). Achieving quality Services in Academic Libraries by Using Best Practices and Technologies, In, N.K. Swain, D. C. Ojha, M. S. Rana (Ed.) Paradigm shift in technological advancement in librarianship (pp. 8-30). New Delhi: Scientific Publication

4. Konnur (PV) and others, Ed. Model practices in librarianship. 2008. Indian Academic Library Association; Bangalore.

5. Binwal (J C). Leadership skills. Library Herald, 49, 1;2011; 1-14.

Indian Classical Music

Its Tradition and Importance of Institutional Education.

Swarnamoy Chakraborty,**Resarch Scholar,Amravati**

…………………………………………………………………………………………………….................

Abstract:

The classical music of Indian Subcontinent has a rich history of thousands of years. But its exact origin can not be authentically traced. Historians of Indian classical music maintain that this music has evolved from the cultural practices of people of antiquity, who used to depend on hunting and, later, agriculture for subsistence and survival. Our ancestral original artist of music in those eras of the remote legendary past used to experience communion with nature and from their communing with various harmonic sounds of surrounding natural, such as the sweet twitting of birds, the rustle of leaves, the ripples of rivers and streams, they devised musical notes and compositions. Nature played the role of guide and structure for them. They extracted harmonics from the wealth of sound of nature.

The noted musicologist Carl Beaken observed, "Music was created for collective form of labor". Another distinguished historian of music, Carl Busher held that music had its origin in the most primitive appeal of the rhythm of our bodies. We can relate these comments to the activities of the most primitive hunting communities who used to articulate meaningless sounds with strong accent while doing things collectively. Those sounds of collective merriment or passionate outbursts were limited to one or two notes. Music during its early, primitive stage derived also from the use of hunting tools---such as bow and arrow. The arrow shot from a tight bow produced a wave of twanging sounds which came to be called, at a later Vedic era, ***Vana,*** which is the embryonic form of the stringed instrument ***Veena***. The guitar-like twang of bow and arrow was then refined into seven notes to be played with seven-stringed musical instrument ***Veena.*** There was a time when any stringed instrument was named ***Veena*** and the nomenclature of various instruments of this type was determined by the number of strings (One, two or more) used in ***Veena.*** Primitive hunting communities are credited with another device of animal skin covered on an earth hole designed to announce an emergency and alert and summon all people to deal collectively with the challenging situations. This device is considered to be the legendary ancestor of drums and all other percussion instruments mentioned in ancient sources and Texts of classical music comprise ***Dunduvi, Damaru, Moddu, Dhumki, Dhukkoli, Dounti, Pataha, Viswak,Angik, Araja, Mardal, Pushkar*** etc. and the instruments of modern times such as ***'Pakhowaj'.Mridanga, Tabla-baya, Dholak, Srikhol*** etc.

Some scholars of Indian classical music were of the opinion that Indian classical music in its rudimentary stage, took its inspiration and example from the crooning of birds. The brief calls of some birds were though to correspond to one note, the prolonged calls of crows to two notes and even more prolonged calls of peacock to three notes and the calls of mongoose to half notes. Following this principle of rudimentary musical notes one note, two notes and three notes were conceived, the concepts leading to the ***Udatta, Anudatta, Swarita*** notes of ***Samasong*** and even later, to the formulation of seven notes and twenty two microtones.

The chronology of Indian classical Music has been divided into numerous phases such as Pre-Vedic era, Vedic era, ***Gandharva*** era, Buddhist era, Medieval or Muslim era, ***Moghul*** era and Modern era (dating from the nineteenth century). The Vedic era (Spanning 1,500 B.C. to 500 B.C) witnessed the evolution of ***Samagan ('Samon'*** means singing) which is musical rendition of the text of ***Samaveda***. Of four Vedic texts, only the ***mantras*** of ***Sama Veda*** were set to music and sung. The musical compositions of ***Samagan*** bear some structural and melodic affinities with the present-day ragas. The excavated findings of carved musical instruments, the seven-hole flutes and bronze sculptures of dancing figures at the archaeological sites of ***Mohenjodaro*** and ***Harappa*** (2,500 B.C-1,500 B.C) indicate the love for music among the people of pre-***Vedic*** Indus valley civilizations and the ancientness of Indian classical music stretching further beyond the era of ***Vedas***. The ***Vedic*** era overlaps with a smaller sub-division of historical period---known as ***Gandharva*** period. The maestros of ***Gandharva***(a racial or ethnic group) used to monitor the movement and tempo of music counting with their fingers and measuring the precise units of beat and number of talas. With this principle applied strictly to musical notes and beats. ***Gandharsva*** variety of classical music emerged as the earliest scientific notation of music. ***Gandharva*** period was succeeded by the Buddhist period. 'The

Buddhist era (dating from 400 B.C) produced ***Jatakas,*** and account of the ***Buddhas*** lives prior to the present one. ***Jatakas*** contain reference of songs rendered on occasions of worship and temple services. Later, a new variety known as ***Prabandha*** son developed during Post Vedic eras. ***Prabandha*** song was the model where from the dhrupad variety of music evolved.

Broadly speaking, Indian classical music can be ***categorized*** into two forms Religious and Secular. The ***Swamagan, Prabandha*** songs. Songs of Buddhist period fall under the category of religious music while the secular form made use of certain vital elements of ***Prabandha*** song (such as it's beats or ***talas***) and ***dhrupad***. The secular tradition of classical music consists of two tends---aristocratic and folk or mass oriented, the latter sung on secular, festive occasions and day to-day activities. The next era---Muslim period envisaged a massive change in the form and content of Indian classical music. What Muslim culture contributed to Indian classical music is a new variety of music called ***Kaol***(the progenitor of modern-day ***Kaurali***), which is the hymn of the virtues of Prophet Mohammad. The illustrious court singer during Alauddin Khilji, Amir Khosru synthesized dhrupad and ***khayal*** and thus was born a new distinct school and style ***khayal***. In course of time, other musical varieties ***dhama, tarana, thumri*** and ***tappa*** also blossomed and flourished gradually. One remarkable change that took place during Muslim era was that the concert platform shifted from places of worship to royal courts, earlier religious music thus transformed into secular, court music. Court music later received its patronage from ***Zamindars*** on Land lords and, with the decline of landlord or ***Zamindar*** system, its nourishment from people of community as a whole.

The era that followed that of Amir Khosru was regarded as ***Sringar*** era, that coincided with the Moghul period. A great patron of music, himself an artist of ***nakkara*** instrument and composer of poems in Hindi, was Emperor Akbar, whose count was graced by as many as 36 musicians, the greatest among them being Tansen. Another important patron, contemporary of Emperor Akbar was Raja Mansingh Tomor (1486-1518), who wrote and compiled with the assistance of musicologists, a book on classical music entitled ***`Mankutuhal'***. He founded a school to learn ***dhrupad*** in the name of his wife Mriganayasi Devi. Under Emperor Jahangir's patronage, the renowned scholar ***Somnath*** wrote two books ***Raga Bibodha*** and ***Sangeet Daspan*** and the legendary singers such as Bilas khan and Sattar khan, the sons of Tansen, performed to the delight of dignitaries and elite members of the royal count Ahobal, a great scholar who lived in times of Emperor Shahjahan, wrote of book ***`Sangeet Parijat'.*** Aurangazeb, successor of Shahjahan, was allegedly hostile to music. But he too was credited with compositions published under a pseudonym. The last Moghal Emperor, Nawaz Wajed Ali was also well-known for his ardent devotion to and sincere patronage for, classical music.

The modern period began with the monumental contribution of Pandit Bishnunarayan Bhatkhande (1860-1936) who devised, out of 72 South India ***thaat*** (raga groups), ten major ***thaats*** rage groups, on the basis of ***bilawal thaat*** and hence came to be regarded as the father of North Indian classical music.

Indian classical music can satisfy at a profound level the need and longings of human soul and mind that keeps changing from down through dusk to night, because the melodies of ***ragas*** have been created in consonance with the valid moods of different houses of a day.

Ragas reflect and correspond to the calm mood of the morning, the tired mood of dark and the serenity of moonlit night. ***Ragas*** are altered also to various seasons. A sensitive mind, stressed under the pressure and tension of practical life, can find a source of comfort, solace and tranquility in classical music. One can cite an incident mentioned by Pandit Ravi Sankar, who was giving an account of the impact of Ustad Alauddin Khan's ***Sarod*** recital at an evening in London. Although the recital was held at an evening, Alauddin Khan played a morning ***raga*** and the audience did not miss or fail to respond to the content and mood of morning rage. When asked how they felt, some of them said it was like the flow of Thames at the early hours of day-break, and others said that the music sounded like the musical notes of birds chirping in the morning. Thus Indian Classical Music is rooted in the temporal realities---seasons, hours of a day---of our life. Another feature of Indian classical music is its possibilities, amidst fixed rates and strict discipline of improvisation, variation and novelty. Unlike Tagore songs, whose format or structure has been unchangeably laid out, and unlike Western symphony whose pattern is not to be changed in the least and which must remain limited within the scheme of 12 notes of major Indian classical music by contrast allows an artiste in spite of allegiance to the fundamental notes of a ***raga,*** to improvise, very and add new patterns to the traditional melodic structure. Thus it is an art form that can incorporate the old and the new precedent

and diversity, tradition and variety. Appreciation and practice of Indian Classical music ennobles our mind, lifting us away from the humdrum, paltry degrading actualities of life. If exalts our mind as well as widens our mental horizon, carries us way above the narrow bounds of religious, racial and social prejudices. It is a unique medium to foster catholicity of mind and soul and form inter-religion, inter-cultural, inter-communal understanding, harmony and fraternity. It can play a vital role in our self-culture and self-refinement. When Ravi Shankar and Ali Akbar Khan studied with Ustad Alauddin Khan, the mentor and disciples definitely experienced a realm of purity, innocence, magnanimity and sublimity. That was not for a single fraction of a second, blemished by questions of racial and religious differences and barriers. This could be a lesson for all of us who look forward to humane world immune from all racial, religious and cultural intolerances and animosities.

Conclusion:

1) Such an invaluable and unique art form should be included in our national curriculum of all state-sponsored educational institutions because it can exalt a salubrious impact on learners and practitioners by refining their taste, humanizing their mind and enlarging their vision.
2) Since the old tradition of mentor and disciple can not be adopted and followed by present-day learners of overwhelming size and numbers, classical music should be taught, as other major and core courses for, degrees done at schools, colleges and universities.
3) Education without culture and fine arts is an incomplete pursuit. Without the transmission and development of the arts, a nation can not attain a well-rounded development. With these cultural issues in mind, we should stress the urgent need of including Indian Classical music in our national curriculum as integral parts of mainstream education.

Reference

1. Cultrate and comprehensive History of Indian Music-vol.1:-*Swami Prajhanananda*

1) Dr. Prakash Mahadik,Tantri vadyon ki vadan shaili,first edition 2001
2) Pt. Bhutnaath De, origin of music, samakalika sangeetham, A.D. Mahadevan,2012
3) Kailash Pankaj Shrivastav,Sangeet vadyon ki utpati tathavikas,nibandh Sangeet, Laxminarayan Garg, Sangeet Karyalaya hathras, 3rd edition 2003
4) www.parrikar.org
5) www.swarganga.org

FEMALE PROTEST AND ASSERTION OF SELF IN GITHA HARIHARAN'S –*THE THOUSAND FACES OF NIGHT*

Varsha Vaidya arts Commerce & Science College, Koradi, Dist. Nagpur ,
Manjusha Thakre Bhide Girls' High School And Junior College, Nagpur

……..

Abstract: *The Thousand Faces of Night* is a Commonwealth Award winning first novel of Githa Hariharan. Hariharan in this novel diligently captures both the submissiveness and the struggle for self identity of her female characters. The novel also portrays the female protest in its myriad forms. The paper makes an attempt to study critically the female protest and their assertion of self in the novel.

Introduction:

The concept of self is a brooding concern for many modern women writers. Githa Hariharan, a post-modern feminist writer, voices the same concern in her first novel *The Thousand Faces of Night*. In the patriarchal system, the identity of woman is that which defines her relation to a male. Either she is a daughter, wife or his child's mother. She does not have her own independent identity. Now, slowly women have begun to move towards self perception and self expression, not entirely against tradition but within family binding. Hariharan's *The Thousand Faces of Night* is a sensitive saga of women struggling to survive in a world of shattered dreams. It is a story of Devi, the protagonist and her desperate search for identity in the traditional Hindu society. Intermingled with Devi's search is the search of Mayamma, the old caretaker and Devi's mother Sita.

Female Protest and Assertion of Self:

The novel begins with Devi's preparation for her departure from America. Refusing an offer of marriage from her American coloured friend Dan, Devi returns to India. Her homecoming sucks her back in the traditional family life. Her mother Sita, skillfully drifts her into an arranged marriage with Mahesh, a manager in a multinational company. After marriage, Devi realizes that she has entered a life she has not really expected. Mahesh is a practical man devoid of any emotions. He views marriage as just another necessity and feels thankful that "Indians are not obsessed with love" (55).

Devi's conversations with Mahesh are very brief. When Devi expresses her desire to learn Sanskrit, Mahesh rudely states, "Don't be foolish,…… And what will you do with all this highbrow knowledge?" (52) When she expresses her desire to take up a job or learn playing cards so that she can be with him, Mahesh's disapproval is expressed only through an inward movement of his lips which "weaves a cunning cord around her vulnerable neck" (56). He never speaks a single affectionate word about Devi. Once when Devi tells him to postpone his trip, he teases her by saying "Why don't I pray to be born a woman in my next birth. Then I won't have to make a living at all"(54). His insensitiveness and inability to understand her shock her and give rise to a feeling of awesome loneliness in her. She becomes aware of the insignificant and secondary status assigned to her by her husband.

But then Devi is not a downright protestor. She wants to give an honest try to bring happiness in her married life. She makes every attempt to fit within the predefined framework of the role of a woman, but Mahesh's matter-of-fact attitude alienates her more. Devi's father-in-law with his inspiring stories about ideal womanhood comforts and consoles her. His stories help her to hold back her loneliness. But her father-in-law's departure and death in America makes her more lonelier. As Mahesh's tour becomes more frequent and longer, the loneliness becomes unbearable for her. She considers marriage a torture to her and it hangs like a knife above her neck :

I am still novice in the more subtle means of torture. I thought the knife would plunge in, slit tear, rip across my neck, and let the blood gush—The games it plays with me are ignominious ---- The heart I have prepared so well for its demands remains untouched, unsought for (54).

She feels entrapped in the marital bond and senses, "Her freedom being thwarted, the gaping emptiness threatening her very existence" (Indira.S-178). Mahesh remains indifferent towards her feelings. Devi now feels a need to protest and assert her individuality. The attitude of rebellion in her drives her to a blissful numbness of Gopal's music, a Hindustani singer, her neighbour. She elopes with Gopal condemning Mahesh to a life without a wife or a child. She walks out of her wedlock courageously:

I will gather together the fragments which pass for my life, however laughably empty and insignificant, and embark on my first real journey. I would like to do better than to sneak out, a common little adulteress (95).

Devi wishes to "Soar high on the crest of Gopal's wave of ragas" and to seek "a goddess who is not yet made" (95). Devi accompanies Gopal's troop to many concerts. But as months pass, she feels alienated in his world. When he is performing on the stage, she is in the darkness engulfed audience. They belong to two different worlds, she of darkness, he of limelight. The illegitimacy of their relationship makes matter worse. Devi develops a sense of void. Gopal is too engrossed with himself to recognize her individuality and this compels her to stray away in search of her 'self'.

Devi realizes that the time has come to leave Gopal otherwise, "she would be forever condemned to drift between worlds, a floating island detached from the solidity of the mainland" (138). Devi decides to return to her mother Sita. This time she is not looking for anchor outside herself. She has gained enough strength to assert herself and to survive on her own. She returns to the faint hesitating sound of the Veena inviting her to the house, "To stay and fight, to make a sense of it all, she would have to start from the very beginning" (139).

Devi is not the only person in the novel who makes adjustments and sacrifices in her married life. Her mother Sita has also suffered a sacrificial married life. Early in life, Sita shows a talent for playing Veena and her music would pervade the whole house. However one day her father-in-law is furious at not finding things he needs in his puja room and shouts at her, "Put that veena away. Are you a wife, a daughter-in-law?" (30). Sita reaches for the strings of her precious veena, pulls them out of their wooden base and answers, "Yes, I am a wife, a daughter-in-law" (30). Thus Sita gives up her music to become "a dutiful daughter-in-law the neighbours praised" (30). Her protest in a way is silent.

Sita now moulds herself in super efficient housewife. Planning meticulously the life of her husband Mahadevan, she leads him from promotion to promotion. She never gives anyone any opportunity of complaint. This actually can be seen as her way of protest. She rules with an iron hand as the bitter suppression of her talent and dream leaves her without tenderness. Her attainment of the goal of perfect housekeeper and blameless wife is rather superficial as by doing so she has distanced herself emotionally from her husband and daughter.

After the death of her husband she executes her last job, the marriage of her daughter, very efficiently. She can now see her life almost as an entirety. She dare not look back least she encounter only an emptiness that will reveal to her, "a soiled ground of a life devoted to being an ideal woman" (107).

Having lived all her life according to her own rules, Sita is not prepared for the sudden betrayal of Devi, who elopes with Gopal. Sita resents angrily, "So this was what she reaped after years of sacrifice, years of iron- like self control" (108). Devi has torn her respectability her very name to shreds. Sita is angry but still is sure that Devi would return to her after disillusionment with her lover. It is now time for Sita to introspect and to live her life for her own self. Time to return to her Veena, her talent, her dream which she has denied herself all these years. Sita's returning to her discarded Veena is a significant step towards inner healing. The novel ends with the picture of a waiting mother and a homecoming daughter.

Another female character who suffers a lot in the patriarchal system is Mayamma, Mahesh's housekeeper. She is the worst sufferer of all and accepts her fate without any complaint. Married at a tender age of twelve, her innocent childhood is nipped in the bud. Putting away her shells and round pebbles she starts cooking and cleaning for her big household.

Unfortunately, Mayamma fails to bear child and incurs the wrath of her mother-in-law. Mayamma practices penance for being barren. She starves almost every other day, gives up salt and tamarind, worships various gods and goddesses and feeds rice and curd to snakes. Her mother-in-law also tortures her. She feeds Mayamma with yesterday's rice. When Mayamma is once found admiring her new saree, her mother-in-law "pulled up the sari roughly just as her son did every night, and smeared the burning red, freshly ground spices into her barrenness" (13).

Even Mayamma's husband is a lousy one. For him Mayamma is no more than the means to fulfill his carnal desires. Her feelings, emotions, desires are of no importance to him. He calls her "a shameless hussy" (111) and kicks her "after a night of whoring in the rain" (111).

Mayamma, after ten long years of penance, is blessed with a son born on Diwali. After eight years of his birth her husband disappears taking all the money in the house. Mayamma finds her husband's replica in her son who turns into a wastrel early in life. He beats Mayamma with an iron frying pan when she refuses to give him her diamond earrings. Broken emotionally her patience gives way to silent sullen protest. When her son falls ill, she looks after him "but there is not tenderness left in her hand. He dies" (82). As a mark of final protest, "She burns her horoscope with her son" (82). From here onwards her search for some meaning into survival starts. She finds refuge in the house of Parvatiamma, Devi's mother-in-law and works there as a retainer of the house. Though Mayamma could not do much for herself, she nurtures a deep sympathy and affection for those of her kind. She tries to live her life through Parvatiamma and Devi. When Parvatiamma leaves the house in search of god, Mayamma approves of her radical action. When Devi decides to elope with Gopal, she blesses her and wishes her well. She bids Devi to "to seek the river miles away, where the dim forest gives way to a clear transparent flood of light" (126).

CONCLUSION:-

The novel thus projects three main characters Devi, Sita and Mayamma "who walked a tight rope and struggle for some balance; for some means of survival they could fashion for themselves" (135). Though they may have endured atrocities and become helpless, all the three women do not yield to the sufferings, sorrow and despair. Mayamma and Sita come to terms with their duties and surroundings but the will to struggle help them to survive. Devi lacks the will to choose but later on her character develops and she shows great resolve in walking out on Mahesh and later on walking out on Gopal.

Indira Nityanandan opines that "They prove the strength of their womanhood in their struggle for survival. The parameters of choice have altered tremendously and Devi seems a beacon light for the Modern Indian Woman." (198). So all the three major characters of the novel with their will and determination are able to move from subjugation and servitude to protest and assertion of self.

Reference:

1.Hariharan, Githa. *The Thousand Faces of Night* (New Delhi : Penguin Books, 1992)Indira,

2. S. "Walking the Tight Rope" from America : A Reading of Githa Hariharan's *The Thousand faces of Night."* Indian Women Novelists, Set.III, Vol.4. Ed. R.K.Dhawan, New Delhi : Prestige, 1995. 178

3.Nityanandan, Indira "Search for Identity : Githa Hariharan's *The Thousand Faces of Night*.IndianWomen Novelists, Set III. Vol.4. Ed.R.K.Dhawan. New Delhi: Prestige, 1995. 192

GLOBALISATION ; A CHANGING ERA

Ravindra Bhanage
Associate Professor, Department of Political Science Shivaji University,kolhapur

Introduction :

The present phase of economic globalization has certain dimensions. It refers to certain environmental changes that impact the nature at the global level. Globalization is a wider phenomenon encompassing all aspects of global spread ranging from culinary skills, cultural practices, languages, political ideas and ideology to migration of people, flow of technology, trade, labour and investment. There are evidently epochs of more rapid global expansion and extension of capital. These epochs are termed as 'Globalization'.

Economic phase of globalization has its beginnings in the early 1980s. globalization as a process of minimizing the power of states and nations others see states playing a more proactive role for achieving the goals of globalization and even to protect the interests of people on the periphery. Changing nature of the globalization has different aspect which is related to the various phases of globalization.

A) Role of Finance capital:- Capital is the base of any form of business. It is like self investment. Finance is a act of payment. Current phase of globalization is the nature of financial market and the rapid increase in gross financial flows. Daily global transaction in currency alone increased from $15 billion in 1973, to $2.12 trillion in 1995. This suggests an increased speculative trading in currencies. This phenomenal increase in currency flows is also related to huge leap in portfolio investment. These changes unleashed by the process of the present economic globalization.

B) Role of Trade :- The ratio of world trade to world gross domestic product increased from 10% in 1970 to about 20% in 1998. Globalization since early 1980s' has accelerated the growth rate of the world trade at a much faster pace than world output. The growth of capital and financial flows has been faster than the growth of world trade.

C)Global climate change:- From the early 1980s there has been a growing concern about global warming. There has been increased in the atmosphere concentration of green houses gases, that causes green houses effect which results in global warming, The radiation absorbed by clouds, carbon dioxide and some other gases produces the greenhouses f\effects. The present phase of economic globalization with more attention to economic growth based on the aggravate global warming. Global climate changes necessitates globally negotiated agreements and institutions for implementation.

D)Technology:-The current phase of globalization has information and communication technology. The average coast of processing information fell from $75 in 1960 for the operation. Airline operating cost per mile came down by half in 1960-90. The present phase is also characterized by a leap in the share of world trade. The world exports average 21% of GDP in the 1990s compared to the 17% of the GDP in the1970s Technology have the speed of notion for the global change. It brings or all the people of world together for the facing challenges of the globalization. Technology deserved the very important role in global scenario.

Environmental calamity is an event that cause damage, economic disruption, loss of human life and deterioration in the health and health services on a scale sufficient to warren and extraordinary response from outside the affected community area.At the global level, Asia is more prone to natural calamities. In the context of environment, different aspects of globalization such as free trade and terms of trade or trade & environment.

Free Trade:- The recent trends in globalization of production and steep reduction in all barriers to allow free flow of trade and investment are opposed by many environmental groups all over the world. Free trade a means of more output and income, which means more resource depletion and degradation of the natural environment. It will lead to increase in transport activity and encourage the relocation of environmental degradation foreign investment reduces the incentives to develop eco-friendly technology. Free trade also caused o industrial and agricultural reorganization to capture larger markets. Free international trade neglects the environment in the same way as domestic free man keys fail to account for environmental losses. Trade liberalization can be expected to increase market failure.

Environmental standards:- For the promoting globalization by the reducing trade & investment barriers, the world trade organization signifies very important role for it.The environment are stiffly opposed by the

developing countries These countries see the entwining of environmental and trade issues as a threat to there sovereignty and their economies. The environmental uses of trade policy are seen as inherently discriminatory. The pressure on developing countries to raise their environmental standards would be used by domestic protectionist group to argue against there governments, export – oriented development strategy. Trade policy measures, usually, are not the best instruments for achieving environmental objectives. Trade sanctions do not directly addressed to the rood cause of the environmental problems. There are resources clearly belonging to one country but have value for the international community not reflected in the market. They include tropical rainforests, other special ecological habitats, and individual species. Words shares certain global environmental resources such as the atmosphere and the deep oceans. Any action by one country that affects such, global commons, has an effect on all other countries. A large number of environmental issues are emerging that requize global multilateral environmental agreements. It is recognized that at least three board classes of environmental issues require international solutions. Many developing countries see environmental standards as backdoor measures of protection sought to be imposed by the developed countries.

Terms of trade & Environment:- The proportion of increased value of commodity export has led to cases of unsustainable overuse of the natural resource base. The prices of commodity exports do not fully reflect the environmental costs to the resource base. It has been argued that such processes have been at work in ranching for beef, fishing in both coastal and deep-sea water forestry and the growing of the some cash crops. The world commission on Environment and development viewed that world commodity trade frequently encourages resource depletion in the developing world. We can maintain the quality of environment by resorting to sustainable development, minimizing large scale disruption in ecosystem and by taking global environmental initiatives at large.

A)Globalization and sustainable development :- The process of ecological globalization is the fact that the levels of production and consumption have reached a stage where what one does in ones own country can have a major impact on the neighboring countries or on the rest of the world.Present globalization is western economic and technological model which is highly material and energy intensive. The ecological globalization is an inevitable results of the ongoing processes of economic growth and economic globalization.

B)Globalization and Ecosystems;- The global disruption of environment manifests in various detrimental ways of which climate change and ecosystem damage loom large. While there is a general agreement that the magnitude of present environmental challenges like climate change and bio-diversity are such that there require global co-operation in evolving and implementing rules and methods of migration

Conclusion:- The proposition of developed countries to contain these adverse effects through environmental standards in terms of trade restrictions are resisted by developing countries. There is a growing feeling challenges, which are depend by the present globalization process.

References;-

1) David W. Pearce and J.J.Warford, world without End world Bank and oxford University Press, Oxford 1993.

2)Agarwal anil, Sunta Narain, Anju Sharma, Global Environmental Negotiations I: Green Politics, centre for science and Environment, New Delhi, 1999.

3)Development and Environment: world Development Report 1992, world Bank OUP, Washington D.C.1992.

Websites: www.wto.org.in

www.gov.in

भारतीय संगीतातील गुरुशिष्य परंपरा व महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण

आशीष रानडे

सारांश :–ललीत कलेमध्ये येणारी संगीत कला ही सर्वश्रेष्ठ आणि सर्वोपरी मानली गेली आहे. भारतीय संगीत कलेला अतिशय गौरवशाली परंपरा लाभली आहे. संगीत कलेमध्ये क्रियापक्ष व शास्त्र पक्ष हे दोन महत्वाचे घटक आहेत. संगीत कलेमध्ये गायन,वादन,नर्तन या तीन शाखांचा समावेश होतो. संगीत कलेच्या प्रस्तुतीकरणाबरोबरच संगीत कलेच्या अध्ययन–अध्यापनाकडेही आपल्या पूर्वजांनी विशेष लक्ष दिलेले आहे. त्यामुळेच आजही आपली गौरवशाली संगीत परंपरा कायम टिकून आहे.वैदिक काळापासून मध्ययुगापर्यंत ही कला केवळ गुरु–शिष्य परंपरेतून दिली जात होती, शिष्य गुरुगृही राहून गुरुंची सेवा करुन, गुरुचे हृदय प्रसन्न करुन घेऊन अतिशय विनम्रतेने संगीत शिक्षा प्राप्त करी. गुरुही शिष्यांवर अगदी पुत्रवत प्रेम करत व आपल्याजवळील विद्या अतिशय उदार अंत:करणाने आपल्या शिष्याला समर्पित करीत.त्यामुळे भारतीय अभिजात संगीताला एक गौरवशाली समृद्ध परंपरा प्राप्त झाली .परंतुमध्यकाळात संगीत शिक्षा क्षेत्राने एक नवीन वळण घेतले. महान कलाकारांना राजाश्रय प्राप्त झाला आणि आपल्या पश्चात् आपल्या पुत्रांना किंवा केवळ शिष्यांनाच राजाश्रय प्राप्त व्हावा या दुर्भावनेतून संगीत –शिक्षेचं क्षेत्र संकुचित बनत गेलं. एखाद्या सामान्य संगीत जिज्ञासूकरिता संगीताची उच्च शिक्षा प्राप्त करणं असंभव होऊन गेलं. ज्यामुळे संगीत कला अर्धविकसित रुपात निकृष्ठ श्रेणीच्या अशिक्षित व व्यसनी लोकांमध्येच पोहोचले यावेळी संगीताच्या क्रियापक्षा कडे तर या लोकांनी लक्ष दिलं पण शास्त्र –पक्षाची मात्र मोठया प्रमाणावर उपेक्षा झाली .संगीताची ही दुर्दशा पाहून पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर व पं. विष्णू नारायण भातखंडे या संगीत सूर्यांनी संगीताच्या प्रचार–प्रसाराकरिता संगीत विद्यालयाची स्थापना केली. या अशाप्रकारे भारतीय संगीत शिक्षणातील वाटचाल गुरुशिष्य परंपरेकडून महाविद्यालयीन संगीत शिक्षणाकडे होऊ लागली. या दोन्ही पद्धतीच्या गुण – दोषावर या लेखामध्ये संक्षिप्त प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न लेखकाकडून करण्यात येईल.

प्रस्तावना :गुरुपूजन,गुरु शिष्य आणि गुरु शिष्य परंपरा हे भारतीय कलांचे वैशिष्ट्य आहे. भारतीय कला जगभर प्रसिध्द आणि प्रचलित होण्याचं खरं कारण शोधायचं झालं तर गुरु –शिष्य परंपरा असंच म्हणता येईल. द्रोणाचार्य –अर्जून या उदाहरणापासून ते सवाई–गंधर्व–पंडित भीमसेन जोशी किंवा अगदीच आताचे गायक म्हणायचे झाले तर पं.भीमसेन जोशी– आनंद भाटे अशी असंख्य प्रमाणे भारतीय संगीत शिक्षणातील गुरुशिष्य परंपरेची देता येतील. कुठलीही भारतीय कला व त्या कलेला जोडून येणारं प्रसिध्द झालेलं नाव हे फक्त आणि फक्त या गुरु–शिष्य परंपरेमुळेच आणि गुरुंनी आपल्या शिष्यासाठी घेतलेल्या अथक मेहनतीमुळेच व शिष्यांनीही गुरुवर पूर्ण श्रध्दा ठेवून स्वतः केलेल्या मेहनतीमुळेच आपल्या ओठांवर आजही कायम आहे व राहील.

वैदिक कलामध्ये संगीताचे कार्य विशेषतः धार्मिक समारंभ व जनांचे रंजन करने असेच होते. या काळात संगीताचे शिक्षण ऋषी–मुनी आपल्या शिष्यांना आपल्या आश्रमातच विविध जीवन विषयक कलांच्या शिक्षणासोबतच देत. यावेळी संगीत शिक्षणाला व्यावसायिक पैलू नव्हता. मध्यकाळात संगीताची घराणे पद्धती रूढ झाली. यावेळी संगीत कला ही, गुरु गृही राहून आत्मसात करण्याची परंपरा निर्माण झाली. गुरु–शिष्य परंपरे ने संगीत कलेला अतिशय समृध्द केले .श्रेष्ठ दर्जाचे संगीतकार या घराणे पद्धतीने निर्माण केलेत.घराणेदार संगीत शिक्षण पद्धतीमध्ये शिष्य गुरुगृही राहूनच संगीत विद्या शिकत .त्यामुळे गुरुची खरीखुरी प्रतिमा शिष्यांमध्ये उतरत असे. गुरुच्या सान्निध्यात २४ तास राहल्यामुळे शिष्याला गुरुच्या विद्येचे सर्व बारकावे अनुभवात येई व आत्मसात करता येई. गुरुगृही राहून शिकणे ही ख़रेतर कुठल्याही शिष्याकरिता भाग्याचीच गोष्ट म्हणावी लागेल. कारण गाण/बजावणं ही कला गुरुमुखातूनच शिकण्याची आहे. कारण गाणं हे फक्त शिकून नाही तर गुरुच्या सहवासातून अधिक येत असतं. भारतीय संगीतातील गुरुशिष्य परंपराव महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण माणसाचा स्वभाव, चालरीत त्या माणसात असलेल्या कलेत प्रतिबिंबित होत असते. गुरु मुखातून येणारं गाणं हे जसंच्या तसं शिकायचं झाल्यास गुरुंचा अखंड सहवासच ते मिळवून देऊ शकतो. गुरुंच्या मुखातून येणार गाणं हे गुरुच्या स्वभावांचं प्रतिबिंब असतं. त्या गुरुने केलेली खडतर मेहनत,सांभाळलेली परंपरा व स्वतःचे विचार हे, सगळं माणसाचा स्वभाव, चालरीत त्या माणसात असलेल्या कलेत प्रतिबिंबित होत असते. गुरु मुखातून येणारं गाणं हे जसंच्या तसं शिकायचं झाल्यास गुरुंचा अखंड सहवासच ते मिळवून देऊ शकतो. गुरुंच्या मुखातून येणार गाणं हे गुरुच्या स्वभावांचं प्रतिबिंब असतं. त्या गुरुने केलेली खडतर मेहनत,सांभाळलेली परंपरा व स्वतःचे विचार हे, सगळं त्या गाण्यात प्रतिबिंबित होत असतं, साहाजिकच हे सगळं मिळवायचं असेल तर गुरुचे आचार–विचार, त्यांनी घेतलेले निर्णय सांभाळलेली परंपरा, समाजात प्रत्येकाला दिलेली वागणूक हे सगळं शिकणं क्रमप्राप्त आहे. तर आणि तरच गुरुचा शिष्य (**Desciple**)म्हणवता येईल आणि त्यामुळे शिष्याच्या कलेला एक विशिष्ट आकृतिबंध तयार होईल आणि त्या कलेचा दर्जा उंचच राहील आणि हे सर्व त्या शिष्यांनी गुरुगृही राहून आत्मसात केलं. त्याचे नाव आणि कला अमर झाली. गुरुगृही शिक्षण घेतांना शिष्यांची कला तर समृध्द झालीच परंतु संगीत कलेचा सुध्दा खूप विकास झाला. गुरुगृही घराणेदार पद्धतीमध्ये गुरुंना राजाश्रय प्राप्त असल्यामुळे व जीवन जगण्याच्या सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे गुरुंना केवळ आपली कला समृध्द करणे व शिष्यांना तयार करणे एवढेच कार्य असल्यामुळे त्यांना आपल्या कलेचा विकास करण्याकरिता भरपूर वेळ मिळाला. त्यातून धृपद–गायकी, ख्याल–गायकी यांसारख्या समृध्द गायकी विकसित झाल्या. अनेक नववनीन राग रचना मध्ययुगात या संगीत मार्तंडांकडून बनवल्या गेल्या.परंतु घराणे पद्धतीने जसा उच्च संगीत साधक निर्माण केला त्याचप्रमाणे त्याचे काही दुष्यपरिणामही संगीत क्षेत्रावर पडले. जसे १) कलेपेक्षा प्रसिध्दी,पैसा या गोष्टींकडे लक्ष दिल्यामुळे कलेचा गौरव कमी होऊ लागला.२) केवळ आपले घराणे श्रेष्ठ, आपली परंपरा मोठी यातून संकुचित दृष्टीकोन विकसित होऊन कलाक्षेत्र मर्यादित झाले.३) केवळ आपल्या पुत्रांना व नातेवाईकांनाच शिक्षा देण्याच्या वृत्तीमुळे सामान्य विद्यार्थी

कलेपासून वंचित राहला.४) गुरुच्या लहरी व व्यसनी स्वभावामुळे वर्षानुवर्षे सेवा करुनही अनेक शिष्य विद्येपासून वंचित राहिले. ५)कलेपेक्षा गुरु मोठा या वृत्तीमुळे कला क्षेत्राचे नुकसान होऊन अवडंबर माजले.६) कलेच्या केवळ क्रियापक्षावर लक्ष कें द्रित होऊन शास्त्र पक्ष उपेक्षित राहले.७) आपल्या घराण्याशिवाय शिष्याने दुसऱ्याचे गाणे एकूही नये या वृत्तीमुळे शिष्यांचा दृष्टीकोनही संकुचित बनला. ८) कलाक्षेत्र मर्यादीत राहीले.९) अनेक लोकांना आपला प्रपंच सांभाळून गुरुगृही राहणे शक्य नसल्यामुळे ते या विद्येपासून वंचित राहीले.अशा अनेक कारणामुळे संगीत शिक्षणाच्या नव्या प्रवाहाचा उगम झाला व त्यातून महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण पद्धती अस्तित्वात आली. पं. पलुस्कर व पं.भातखंडे यांनी प्रारंभी संगीत विद्यालये स्थापन केलीत. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने ही संगीत प्रचार. प्रसाराकडे लक्ष दिल्यामुळे अनेक संगीत संस्थांची स्थापना झाली. महाविद्यालयातून शिक्षण दिल्यागेल्यामुळे संगीत क्षेत्रामध्ये अनेक सुधारणा घडून आल्या जसे ठराविक कालावधी मध्ये शिकविण्याकरिता निश्चीत अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आली. अध्यापनाच्या नवनवीन पद्धती विकसित करण्यात आल्या अध्यापनाचे वेळापत्रक ठरविण्यात आले. त्यामुळे सामान्य नागरिक सुध्दा आपल्या धकाधकीच्या जीवनातून काही वेळ काढून संगीत शिक्षण प्राप्त करणाऱ्यांना अभ्यासक्रम पूर्ण केल्याचे प्रमाणपत्र मिळत. असल्यामुळे त्या विद्येकडे एका व्यावसायिक दृष्टिकोणातून पाहिल्या जाऊ लागले. महाविद्यालयीन शिक्षण पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या सोयीनुसार वेळापत्रक तयार केल्यामुळे पुरुषांबरोबरच महिलाही मोठ्या प्रमाणावर संगीत शिकू लागल्या.तसेच या शैक्षणिक संस्थांमधून गायना बरोबरच नवनवीन वाद्यांचे व नर्तनाचे शिक्षणही मिळू लागल्यामुळे संगीताचा प्रचार व प्रसार फार मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला. महाविद्यालयीन संगीत शिक्षणामध्ये केवळ संगीताच्या गायन,वादन,नर्तन याच शाखेचा अभ्यास न होता, संगीताचे तत्वज्ञान, इतिहास, मानसशास्त्र, संगीताचा वैद्यक शास्त्र इत्यादी वर होणारा प्रभाव इत्यादी घटकांचाही अभ्यास होऊ लागल्यामुळे संगीत हे बहुमुखी व सर्वव्यापी बनले. महाविद्यालयीन अध्यापनामध्ये विविध आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्या गेल्यामुळे विद्यार्थ्यांना एकाच ठिकाणी अनेक घराणी व गायकीचा अभ्यास करणे सोपे झाले. जसे रेडिओ,टेप रेकार्डर, ग्रामोफोन, सी.डी. प्लेअर, टी.व्ही. व संगणक इद्यादी साधनांच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांना अनेक उच्च लोकांच्या कलेशी परिचय होण्याचा योग लाभला.परंतु हे सर्व होत असतांना महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या काही मर्यादाही समोर आल्यात.१) महाविद्यालयीन शिक्षण पद्धतीमध्ये हजारो विद्यार्थी शिकत असूनही उच्च दर्जाचे कलाकार निर्माण होण्याचे प्रमाण अतिशय नगण्य आहे.२) या शिक्षण पद्धतीमध्ये केवळ कानसेन निर्माण करण्याचे सामर्थ्य दिसून येत आहे.३) महाविद्यालयीन शिक्षणामध्ये मर्यादित वेळ व ठरवून दिलेला अभ्यासक्रम यात ताळमेळ बसवितांना शिक्षक–विद्यार्थी यांना वेळ अपुरा पडतो.४) व्यावसायिक दृष्टीकोन जास्त प्रमाणात जोपासल्या गेल्यामुळे संगीताचा गाभासांगणाऱ्यांची कमतरता दिसून येते.५) वेळेच्या मर्यादेमुळे गुरु–शिष्यांमध्ये पुत्रवत संबंध निर्माण होऊ शकत नाही. अशाप्रकारे महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या अनेक मर्यादा असल्यातरी आजच्या या आधुनिक धकाधकीच्या काळात या शिक्षण पद्धतीला पर्याप्त नाही. गुरुनांही आपल्या प्रपंच उद्योगामुळे शिष्यांना खूप वेळा शिकविणे शक्य नाही. या करिता शिष्यांनीच कठोर मेहनत करुन प्राप्त परिस्थितीचा भरपूर उपयोग करुन आपली कला समृद्ध करणे गरजेचे आहे

निष्कर्ष :–

१) गुरु–शिष्य परंपरा ही आपल्या संगीत शिक्षणाची महान धरोवर आहे.
२) गुरु–शिष्य परंपरा व घराणेदार पद्धतीच्या संगीत शिक्षणानेच आपल्या संगीताची गौरवशाली परंपरा निर्माण झालेली आहे.
३) वेदकाळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत संगीत शिक्षणाच्या पद्धतीमध्ये आमुलाग्र परिवर्तन झालेलेआहे.
४) महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण पद्धतीमध्ये अनेक उणिवा असूनही आजच्या काळात या पद्धतीला पर्याय उपलब्ध नाही.
५) संगीत साधकाने प्राप्त परिस्थितीचा अतिशय सखोल अभ्यास करुन, मेहनत करुन आपली कला वाढविणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :–

१) सौ. स्वाती फडके,'सांगीतिक क्षमता व संगीत शिक्षण' संगीत कला विहार,अप्रैल–मई २०१० पृष्ठ क्र–११
२) माधवी नानल, ' संगीत शिक्षक आणि वर्तमान'संगीत कला विहार जुलै २०११ वर्ष ६४ अंक –७ पृष्ठ क्र.–१०
३) डॉ.रोजी श्रीवास्तव, ' आजच्या काळातील संगीत शिक्षण,शिक्षक आणि विद्यार्थी' संगीत कला विहार जुलै २०१० वर्ष ६३ अकं –७, पृष्ठ क्र. –२१
४) अर्चना वर्मा, ' उपकरणों का योगदान' संगीत कला विहार मार्च २०११ वर्ष ६४ अंक –३, पृष्ठ क्र. ४७
५) रितु कौशिक, ' गुरु शिष्य का शाब्दिक अर्थ,प्रणाली तथा गुरु–शिष्य परम्परा का महत्व' संगीत कला विहार, मार्च २०११, वर्ष ६४, अंक –३

प्रो.बी. आर.देवधर का सम्पादकीय अवदान

लवली सेन ,अमरावती

....

सारांश :–संगीत प्रकृति की एक सर्वाधिक सुंदर रचना है । हमारा संगीत विश्व में सबसे प्राचिनतम संगीत माना जाता है। हिंदुस्तानी संगीत को एक गौरवशाली परंपरा प्राप्त है। अनेकों विव्दानों ने संगीत के क्रिया तथा शास्त्र पक्ष का विवेचन किया है। वेदों में भी संगीत का उल्लेख अति विस्तार से हुआ है। सामवेद मे संगीत के क्रियापक्ष तथा शास्त्रपक्ष की विस्तृत चर्चा की गयी है। उसके बाद महर्षि भरत ने अपने भनाट्यशास्त्र ✻ में इस कला पर सखोल प्रकाश डाला है। महर्षि भरत की तरह ही अनेकों विद्वानों ने अपनी प्रतिभा से संगीत शास्त्रपक्ष पर अमुल्य ग्रंथों की रचनायें की हैं। इसमें शारंगदेव कृत संगीत रत्नाकर✻,८ वीं शताब्दी में, नारद कृत–भसंगीत मकरंद✻१३ वीं शताब्दी में, महाराणा कुम्भाकृत भसंगीत राज✻,मतंग मुनि की रचना भबृहद्देशी✻, दक्षिण के विद्वान रामामात्य की भस्वर मेल कला निधि✻, पं. अहोबल की भसंगीत पारिजात✻इत्यादि अनेकों ग्रंथोंकी सुची भारतीय संगीत की उज्जवल पंरपरा की पुष्टि हेतु दी जा सकती है। पंरतु हिंदुस्तान में मुस्लिम साम्राज्य के विस्तार के बाद १८ वीं १९ वीं शताब्दीं में भारतीय संगीत की गौरवशाली पंरपरा का ऱ्हास होने लगा। उच्च समान संगीत से दूर जाने लगा। गाने –बजाने वाले बहुत से लोग अनपढ और व्यसनी थे। इन्हे संगीत के शास्त्र पक्ष की जानकारी नहीं थी। फलस्वरुप संगीत को हीन दृष्टि से देख जाने लगा। संगीतकारों में न तो शिक्षा थी न ही शिस्त । हरकोई अपने –अपने तरीकेसे गाना –बजाना कर रहा था। एक समय तो ऐसा भी आया जब संगीत केवल कोठों की शान बनकर रह गया। ऐसे में एक महान संगीतज्ञ हुए जिन्होंने न केवल संगीत के क्रियापक्ष बल्कि शास्त्रपक्ष पर भी भरपूर कार्य किया। वह थे प्रो. बी. आर देवधर, प्रस्तुत लेख में प्रो.बी.आर. देवधर जी का सम्पादकीय अवदान पर प्रकाश डालने का प्रयत्न किया गया है ।

प्रो. देवधर जी ने संगीत की स्थापित मासिक पत्रिका भसंगीत कला विहार ✻का सम्पादन बडी प्रगल्भता से किया। वे इसके आद्य संपादक रहे तथा लगातार २५ वर्षोंतक उन्होंने यह दायित्व निभाया। यह पत्रिका अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडल की एक तरह से मुखपत्रिका कही जा सकती है। यह अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडल के पीठ स्थल मिरज से प्रकाशित होती है। संगीत कला विहार का प्रकाशन १९४७ से आरम्भ हुआ तथा इसके संस्थापक स्व. पं. शंकरराव व्यास थे । प्रो. देवधर ने रागबोध (६ भाग),गायनाचार्य पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर, थोर संगीतकार, आवाज साधना शास्त्र भथोर संगीताची परम्परा✻नामक पुस्तकें लिखी । सम्पादक यह शब्द सम्+पद+ णिच्+ल्पुट से बना है। जिसका अर्थ है निषपादन, कार्यान्वयन, पुरा कराना, उपार्जन करना, प्राप्त करना, अवाप्त करना, भूमि को स्वच्छ करना, साफ करना इत्यादि ।आशय यह है कि, सम्पादन का अर्थ करना या सम्पन्न करना होता है। साथ ही जब कोई कार्य अच्छी तरह से, सम्यक रुप से ,तथा पूर्ण रुप से सम्पन्न किया जाता है, वहाँ भी सम्पादन शब्द का व्यवहार किया जाता है।इस दृष्टि से सम्पादक का अर्थ किसी कार्य को सम्यक और अशषेत: करने वाला है। परंतु आज भसम्पादक✻अंग्रजी का समानार्थी बन चला है । एवर्ळीीउसे कहते हैं ,जो किसी सामग्री का यथावश्यक संशोधन, काँट –छाँट और यथावश्यक कुछजोडकर उसे एक व्यवस्थित तारतम्य में रखकर अच्छा रुप बनाता है।सम्पादक में जो गुण वांछित है उनमें से कतिपय प्रमुख गुण निम्नलिखीत हैं। १. पत्र पत्रिका पुस्तक जिस विषय की है, उसका गहन ज्ञान सम्पादक को अनिवार्य रुप से होना चाहिए। इसके बिना पत्र /पत्रिका/ पुस्तक में दी जानेवाली सामग्री का सम्पादन ठीक से नहीं हो पाता और पत्रिका का स्तर नही बन पाता । अत: सम्पादक को विषय का पूर्ण विद्वान होना चाहिए।२. प्रकाशन स्तरीय बन पडे इसके लिए आवश्यक है कि सम्पादक में उत्तम चयन योग्यता हो तथा प्रकाशन का समग्र कलेवर सुगढ बनाने की परिकल्पना हो । ३. पत्रिका आदि की जो भाषा है, उसपर सम्पादक का अशेष अधिकार होना चाहिए । इसके अभाव मे सामग्री की भाषा का संशोधन या त्रुटि–सुधार तथा उसमें अपेक्षित जोड–घटाव अच्छी तरह नहीं हो सकता। ४. सम्पादक को पूर्व ग्रहमुक्त, खेमेबाजी से परे, तथा उदार चेता होना चाहिए । भेजी गई सामग्री को व्यक्तिगत राग–व्देष के आधार पर स्वीकार–अस्वीकार नहीं किया जाना चाहिए। सिर्फ चहेतों की सामग्री ही छपते रहने से पत्र /पत्रिका आदि पर गुटबंदी और पक्षपात् के आरोप लग सकते हैं ५. एक अच्छे सम्पादक के लिए यह आवश्यक है कि, उसका परिचय क्षेत्र व्यापक हो और विषय के श्रेष्ठ रचनाकारों से उसका व्यक्तिगत सम्पर्क हो, ताकि प्राप्त सामग्री के अतिरिक्त अच्छी तथा स्तरीय रचनाएँ वह आमंत्रित कर प्राप्त कर सके ६. अन्यान्य भाषाओं पर भी सम्पादक का अधिकार होना चाहिए, ता कि उन भाषाओं की रचनाओं तथा अनूदिन रचनाओं के साथ वह उचित न्याय कर सकें। कुल मिलाकर एक आदर्श सम्याादक की भूमिका परिवार के पिता जैसी होती है, जो हर सदस्य को एक समान प्यार करता है। उपर निर्दिष्ट बिन्दुओं के आधार पर प्रो देवधर के सम्पादक पक्ष का अध्ययन करने पर ज्ञात होता है कि प्रो. देवधर असंदिग्ध रुप से संगीत के सर्वोच्च विद्वान तथा कलाकार थे। संगीत के शास्त्र पक्ष, क्रिया पक्ष ,वैचारिक–पक्ष,तथा सनातन और अद्यतन प्रयोग सभी में वे समान रुप से रुची लेते थे तथा सभी में दक्ष थे। इसके कारण उनके कार्यकाल में भसंगीत कला विहार

✻पत्रिका क्रमश: निखरते हुए संगीत की स्तरीय और लोकप्रिय पत्रिका बनी। अपनी इसी योग्यता के कारण वे संगीत कला विहार के अंको के लिए उत्तमोत्तम सामग्री का चयन करते थे तथा उसका उत्तम प्रस्तुतिकरण भी करते थे। शास्त्र पक्ष, विचारपक्ष,संगीत रचना अर्थात बंदिश पक्ष, संगीत के गायन ,वादन, नृत्य तीनों पक्ष तथा सांगीतिक समाचार पक्ष सभी का समावेश उन्होने संगीत कला विहार में किया। संगीत के सारे पक्षों में निष्णात होने के कारण जहाँ उन्होने कभी किसी रचनाकार की कलम पर कलम चलायी तब भी रचनाकारों की ओर से आपत्ति के स्वर नहीं उठे । देवधर जी को मराठी भाषा का पूर्ण तथा विविध पक्षीय ज्ञान था। मुंबई में महाराष्ट्रीयनों की संख्या के

लगभग समान ही गुजराती रहते आये हैं, तथा दोनों ही भाषा-भाषियों के बीच प्रगाढ संबंध रहें हैं। पारस्परिक सम्पर्क के कारण वे एक- दूसरे की भाषाएँ अच्छे और सही तरीके से बोल, पढ और लिख लेते हैं। देवधर जी अपने समकालीन संगीतज्ञों मे अंग्रेजी के अच्छे विद्वान रहे । इसके फलस्वरुप संगीत कला विहार में मराठी, गुजराती और अंग्रेजी की संगीतिक सामग्री दी जाती रही । वे बडी बारीकी से न केवल प्रकाश्य सामग्री का निरीक्षण परिक्षण करते थे, अपितु पत्रिका के शीर्षभी उतनी ही बारीकी से देखते -सुधारते थे।व्यक्ति और संगीतज्ञ दोनों रुपों मे देवधर जी के अपार भक्त और चाहने वाले थे। उनका सभी श्रेष्ठ संगीतज्ञों के साथ बहुत मधुर और निकट का संबंध था। इसलिए उनके पास संगीत कला विहार के लिए बडी मात्रा में सामग्री आ जाती थी। वे बडी सावधानी से संगीत कला विहार के पृष्ठों में समा सके इस तरह सामग्री चयन करते थे।पक्षपात मुक्त वृत्ति के कारण वे पुर्वग्रह तथा गुटबाजी या खेमेबाजी से ग्रस्त नहीं थे। इसलिए सभी घरानों और परम्पराओं के लोगों से उन्हे अपेक्षित सामग्री प्राप्त करने में कोई कठिनाई नहीं होती थी।देवधर जी के कार्यकाल में सगीत कला विहार की जो प्रतियाँ है, वो इसलिए बहुत संग्रहणीय बन गयी है, कि केवल ऐतिहासिक दृष्टि से उनका महत्व नहीं है, बल्की सामग्री की दृष्टि से भी उनका बडा महत्व है।प्रो. देवधर जबतक सम्पादक,रहे तबतक उन्होंने अपनी संपादकीय में सम-सामायिक विषयोंपर अपने खुले विचार रखे। उनके यह विचार पाठकों को कला और कला पारखी का परिचय देते थे। साथ ही प्रेरणा और प्रोत्साहन भी उनके सम्पादकीय लेखनी में दृष्टव्य होता है।

निष्कर्ष :-

१) प्रो. बी. आर. देवधर जी अपने समय के थोर संगीतज्ञ थे,जिनको संगीत के क्रिया-पक्ष ,विचार-पक्ष, शास्त्र पक्ष का सम्यक ज्ञान था।

२) वह एक सिद्धहस्त लेखक, सम्पादक तथा टीकाकार थे।

३) उनकी सम्पादकीय गतिविधियों के कारण ही उनके काल के संगीत समाज में शास्त्रपक्ष का उचित फतरीके से प्रचार-प्रसार हुआ

संदर्भ :-१) वामन शिवराम आपटे संस्कृत हिन्दी कोष, नाग प्रकाशन, दिल्ली

२) संगीताचार्य प्रो.बी.आर. देवधर,डॉ.अपेक्षा पेंढारकर गान्धर्व महाविद्यलय,पृष्ठ क्र.४३

३) संगीत कला विहार,जून १९५६ वर्ष ९ अंक ६

४) संगीत कला विहार,मार्च १९५७ वर्ष १० अंक ३

५) संगीत कला विहार,अप्रैल १९५७ ,वर्ष १०,अंक ४

६) संगीत कला विहार,फरवरी १९५८ वर्ष ११, अंक २

७) डॉ. स्नेहाशीष ज.दास,प्रो. देवधर का लेखन कार्य, पंचम अध्याय,प्रो. बी.आर.देवधर का संगीतिक योगदान,शोध प्रबन्ध,इं.क.सं.वि.वि.,खैरागढ,२००९

ाश्मीर समस्या : भारत-पा समस्येतील मु य ुंता

प्रा. राजेंद्र ओ. बेलो ार
राज्यशास्त्र विभा ा प्रमु ा एस.एन. मोर ला, वा ाज्य व श्रीमती जी.डी. सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा

प्रस्तावना :-

द ा ा आशियामधील भारत व पा स्तान ही दोन मोठी व सर्वात महत्वाची राष्ट्रे म्ह ून ओळ ाली जातात. आपल्या स्वातंत्र्यापासूनच ायमची परा ोटीच्या देशामध्ये सतत रक्तरंजीत ारवाया मध्ये ुंतलेली ही दोन राष्ट्रे पा स्तानच्या आडमुठेप ाच्या धोर ामुळे सतत संघर्षशिल राहिलेली दिसून येतात. भारत -पा मधील रक्तरंजित संघर्षाच्या मा ो अस ारा ळीचा मुद्दा म्ह ाजे ाश्मीर समस्या हा होय. ाश्मीर समस्येने ेवळ या दोन देशांमधील त ााव ायमच ठेवलेला नाही तर स्वतः ाश्मीर बरोबर द ा ा आशियाच नव्हे तर संपू ा ज ााला त ाावाचा अनुभव दिलेला आहे. अली डील दिड दश ाच्या द्विप ाीय सामरि डावपेचातून ाश्मीर मुद्दा हा अतिशय संवेदनशिल बनला आहे. या संबंध पार्श्वभूमीवर ाश्मीर समस्येची नेम ी ुंता ुंत व त्यावरील दोन्ही देशांचे डावपेचात्म आडा याचे विश्लेष ा प्रस्तुत शोध पत्रातून र यात आलेले आहे.

भारतीय संघ राज्यातील २९ राज्यांपै ी जम्मू आ ा ाश्मीर हे ए राज्य असून त्याचे ेत्रफळ ८६,०२३ चौरस मैल एवढे आहे. या ेत्रामध्ये ाश्मीरचे ोरे आ ा बाल्टीस्तान ,ि लि ाटे , हेजा आ ा न ार हे आदीवासी ेत्र यांचा समावेश होतो. सध्या ाश्मीरचे ोरे, जम्मूचे ेत्र आ ा लडा ा हे भारतीय अधिपत्या ाली आहे. आदीवासी ेत्र पा स्तानच्या अधिपत्या ाली आहे. ाही पर्वतीय ेत्र पा स्तानमध्ये तर ाही भारतात आहेत.[१] या पार्श्वभूमीवर ाश्मीर समस्या ही उत्तरोत्तर अधि च ुंतत ेल्याचे दिसून येते.

जम्मू व ाश्मीरमधील पा स्तानी घुस ोरी :

ए ी डे भारताला शांतता विषय चर्चेत ुंतवून ठेवत दुसरी डे पा स्तानचा पाठिंबा असलेल्या दहशतवाद्यांनी येत्या ाही दिवसांपासून शस्त्रसंधीचे उल्लंघन रीत भारतीय भा ाामध्ये घुस ोरी ेली आहे. ताबारेषेवरील ेरात सेक्टर मध्ये ए ाच वेळी विविध ठि ा ाांतून घुस ोरी र याची नवी योजना दहशतवाद्यांनी राबविली आहे. घुस ोरांना पिटाळून लाव यासाठी हवाई दलालाही पाचार ा र यात आले आहे. जम्मू - ाश्मीरचा वाद हा आता फारच संवेदनशील विषय झाला असून त्याविषयी भारताने ड धोर ा राबवि ो अत्यावश्य बनले आहे. घुस ोरी म्ह ाजे बे ायदेशीररीत्या ए ाद्या ेत्रामध्ये प्रवेश र ो, सध्या जम्मू व ाश्मीर मधील घुस ोरीचा प्रश्न फारच चर्चेत आला.[२] जम्मू- ाश्मिर समस्या समजून घे यासाठी भारत-पा स्तान विभाजनाचा इतिहास पाह ो आवश्य ठरते.

भारताच्या विभाजनातून १४ ऑ ास्ट १९४७ रोजी पा स्तान व १५ ऑ ास्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. ब्रिटीशांची 'फोडा आ ा झोडा' नीती, बं ालची फाळ ाी, १९०९ च्या ायद्यातील मुस्लिमांसाठी विभक्त मतदार संघाची तरतुद, ब्रिटीशांचे मुस्लिम लि ाला समर्थन , जीनांना पाठिंबा इत्यादी. मा ाांनी धर्मावर आधारित पा ची निर्मिती झाली. पा ची निर्मितीच मुळात धर्मधिष्ठीत राज ार ाातून झाली याचा परि ााम म्ह ून भारत-पा यांच्यात वैचारि मतभेदांची दरी रुंदावत ेली.

१९४७ मध्ये पा स्तानने जम्मू व ाश्मीरमधील ाही भा ा व्यापला , यालाच पा व्याप्त ाश्मीर असे संबोधले जाते. संपू ा जम्मू व ाश्मीर राज्याचे पा स्तानात विलीनी र ा व्हावे अशी पा स्तानची इच्छा आहे. परंतु जम्मू ाश्मीर संस्थानाने पा स्तानात सामील हो यास न ार देऊन भारतात सामील हो याच पर्याय स्वि ारला तेव्हापासून भारत व पा स्तान यांच्यामध्ये जम्मू व ाश्मीर बाबत वाद सुरु आहे. दोन्ही देश जम्मू व ाश्मीर शिवाय स्वतःला अपू ा मानतात.[३] म्ह ूनच जम्मू- ाश्मिरचा ुंता दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्याबरोबरचं ाश्मीरचे राज्य स्वतंत्र झाले. ाश्मीरचे महाराजा हरिसिं ा यांनी भारत िं वा पा स्तानमध्ये विलीन हो यास न ार देत स्वतंत्र अस्तित्व टि वून धरले. ऑक्टोंबर १९४७ मध्ये पा स्तानने या ेत्रातील ाही स्थानि जमातींच्या माध्यमातून ाश्मीर ेत्रात घुस ोरी ेली, पा स्तानचे हे ाश्मीरवरील पहिले आ, म ा होते. राजा हरिसिं ा याने भारता डे मदतीची विनंती ेली. २३ ऑक्टोंबर १९४७ रोजी राजा हरिसिं ा याने भारतात ाश्मीर विलीन र याचा नि ाय घेतला. त्यानुसार भारताबरोबर २६ ऑक्टोबर १९४७ रोजी विलिनी र ाचा रार र यात आला. अशाप्र ारे श्मीर ेत्र भारताचा घट बनले. भारताने घुस ोरी विरुद्ध त्वरीत लष री ारवाई रुन घुस ोरांना रो ाले.

१ जानेवारी १९४८ रोजी भारताने संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या घटनेतील लम ३५ अंत ात हा प्रश्न सुर ाा समितीपुढे मांडला आ ा पा स्तानने ाश्मीरवरील आ, म ा त्वरीत माघारी घ्यावे यासाठी सुर ाा परिषदेने हस्त ेप रावा अशी विनंती ेली. सुर ाा परिषदेने जून १८४८ मध्ये ाश्मीरचा प्रश्न सोडवि यासाठी ए ा आयो ाची नेम ू ेली. या आयो ााने सादर ेलेल्या अहवालानुसार ५ जानेवारी १९४९ रोजी सुर ाा परिषदेने ए महत्वपू ा ठराव मंजूर ेला. त्यानुसार पा स्तान ाश्मीर ेत्रातून आपले सैन्य त्वरीत माघारी बोलावले आ ा त्यानंतर या ठरावाची अंमलबजाव ाी र यात पा स्तानने न ार दिल्यामुळे भारताने दे ाील सार्वमत घेतले नाही.[४]

ाश्मीरचा प्रश्न सोडव यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेने तीन मध्यस्थ नेमले . एम.सी. नाटन, ऑवेज डि सन आ ा फ्रँ ्रेहम. तथापि या तीनही मध्यस्यांचे प्रयत्न ाश्मीरचा प्रश्न सोडव यात अपयशी ठरले. सन १९५० च्या दश ात ाश्मीरचा प्रश्न सोडव याच्या दिशेने संयुक्त राष्ट्र संघटने ेउन अने ठराव मंजुर ेले ेले हा प्रश्न अने दा सुर ाा समितीपुढे नि ायासाठी मांडला ेला. पा स्तान सिएटो आ ा सेन्टो या लष री ारारांचा सदस्य बनल्यानंतर अमेरि ेने ाश्मीरच्या प्रश्ना डे शीतयुद्धाच्या दृष्टी ोनातून पाह यास सुरुवात ेली. परि ाामी हा प्रश्न अधि चिघळला. ऑ ास्ट १९६५ मध्ये पा स्तानने पुन्हा ए दा ाश्मीर ेत्रात घुस ोरी ेली. या घुस ोरीचे रुपांतर पुढे भारत पा स्तान युद्धात झाले. २३ सप्टेंबर १९६५ ला सुर ाा परिषदेच्या ठरावानंतर दोन्ही देशादरम्यान युद्धबंधी घडवून आ ाली. ाश्मीर प्रश्न चर्चेच्या माध्यमातून सोडव यासाठी सोविएत रशियाने पुढा ार घेऊन भारत आ ा पा स्तानला चर्चेचे निमंत्र ा दिले. यानुसार ४ जानेवारी ते १० जानेवारी १९६८ दरम्यान सोविएत रशियातील ताष ंद येथे भारत आ ा पा स्तान दरम्यान चर्चा झाली. त्या चर्चेअंती ते नि ाय घे यात आले ते ताष ंद रार म्ह ून ओळ ाले जातात. भारतातर्फे प्रधानमंत्री लाल बहादूर शास्त्री यांनी तर पा स्तान तर्फे अध्य ा अयुब ाान यांनी रारावर स्वा ारी ेली. ताष ंद रारानुसार भारत आ ा पा स्तानने ाश्मीरचा प्रश्न

युद्धाद्वारे नाही तर मैत्री व सह ार्याच्या मा ाने सोडवि याचे मान्य ेले. उभय राष्ट्रांनी आपले सैन्य मा ो घे याचे मान्य ेले. परस्परांच्या अंत ात ारभारात हस्त ेप न र याचे आ ा परस्पर विरोधी अपप्रचार थांबवि याचे मान्य ेले.[५]

मे १९९९ मध्ये पा स्तानने भारतव्याप्त जम्मू व ाश्मीरमधील ार ाल ेत्रात घुस ोरी ेली. या घुस ोरांना पा स्तानी लष राचा पु ा पाठिंबा होता ही घुस ोरी रो ा यासाठी भारताने त्वरीत लष री ारवाई ेली. यालाच ार ील युद्ध असे संबोधले जाते. दरम्यान पा स्तानने घुस ोरांना तात ाळ माघारी बोलवावे यासाठी अमेरि ेने पा स्तानवर दबाव आ ाला. या घुस ोरीदरम्यान भारताने दा ाविलेला संयम आंतरराष्ट्रीय समुदायात प्रशंसेचा विषय बनला.

ाश्मीर पासून भारत वे ाळा र ो हा अशा संघटनांचा प्रमु ा उद्देश आहे. यासाठी ते देशांमध्ये विविध दहशतवादी ारवाया र यात स ्रि य असतात. पा स्तान दहशतवादी ाटांना सह ार्य रुन त्यांना प्रशि ा ा देऊन तेथील मुस्लिम समुदायातील व्यक्तींना दहशतवादा डे वळवि यास प्रोत्साहन देत आहे. अशा दहशत वादांच्या संघटना भारतामध्ये घुस ोरी रुन देशात अशांतता प्रस्थापित रीत आहेत.[६] भारत सर ावर दडप ा आ ा यासाठी तसेच इतर अने र ांमुळे या संघटना संध्या देशभर पसरल्या असून लो ांमध्ये असुर ाततेची भावना निर्मा ा रीत आहेत. जम्मू व ाश्मीर मधील ाही दहशतवादी संघटनांची नावे पुढीलप्रमा ो १) जम्मू व ाश्मीर लिबरेशन फ्रंट २) हिज्ब-उल्-मुझाहिद्दीन ३) लष र ए तय्यबा ४) जमात - उद- दवा.

घुस ोरीचे परि ाम :

दहशतवादाचा प्रसार : देशातील लो ांना व्हिडीओ , क्लिप्स, फोटो तसेच प्र ोभ , भाष ो देऊन आपल्या डे वळवून दहशतवादी ृ त्यांचा प्रसार र ो. संपू ा देशभर दहशतवादाचे जाळे पसरवून लो ांमध्ये इस्लाम धर्माविषयी जवळी निर्मा ा रुन इतर धर्माबाबत तिरस् ार निर्मा ा र ो. देशांमधील विविध ठि ा ी बॉम्ब स्फोटाच्या तसेच हत्येच्या धमक्या देऊन अशांतता पसरविली जाते.

राज ीय : दहशतवादी ारवाया तसेच अशांतता पसरवून लो ांमध्ये असुर ाततेची भावना निर्मा ा र ो हे दहशतवादी संघटनाचे मु य ार्य आहे. त्यासाठी ते आपल्या मा ा या मांडत असून त्यामुळे राज ीय अस्थिरता निर्मा ा होत आहे.[७]

आर्थि : भारताच्या पा स्तानशी तसेच इतर देशांशी अस ाऱ्या पर ीय व्यापारामध्ये घुस ोरीमुळे विपरीत परि ाम झाले आहेत. बे ायदेशीर आयात-निर्यात , ाळा पैसा, स्थलांतर इत्यादी ोष्टीमुळे देशाच्या आर्थि वि ासामध्ये बाधा येत आहे. भारत -पा स्तान व्यापार संबंधामध्ये घुस ोरीमुळे सह ार्याची भावना मी होत असून यांचे परि ाम दोन्ही देशांवर होत आहेत.

आंतरराष्ट्रीय : भारत व पा यांच्यातील संबंधात त ाव निर्मा ा झाल्याने यांचे परि ाम संपू ा ज ावर दिसून येतात. उदा- आर्थि संबंध, राज ीय संबंध इत्यादी. भारत व पा यांच्यातील युद्ध सदृश्य परिस्थिती, दहशतवाद, हिंसाचार यामुळे आंतराष्ट्रीय समुदायाला भीती वाट ो साहजि च आहे.भारत व पा स्तान यांना सह ार्य र ाऱ्या देशांमध्ये थोडाफार ता ा-त ाव निर्मा ा होतो. अ वस्त्र ार्य ्र म, ेप ास्त्र ार्य ्र म यांसार या निरनिराळ्या धोक्यांमुळे दोन्ही देशांतील त ावपू ा संबंधामुळे संपू ा ज ामध्ये भीतीचे सावट निर्मा ा झाले आहे.[८] संपू ा ज ा ज ू ाही भीतीच्या अंधार ार्तेत ढ लले ेले आहे.

निष र्षतः भारत व पा स्तानच्या फाळ ीचे घाव भर ो तर दुरच राहिले उलट ाश्मीर सार या समस्येने फाळ ीच्या घावाला सतत भडभडत ठेवले आहे. ाश्मीरच्या विलीनि र ावरुन सुरु झालेला हा वाद दोन्ही प ां डून सोडविला जावूच श ार नाही अशी परिस्थिती आहे याचे महत्वाचे ार ा म्ह ाजे भारत व पा स्तान या दोन देशाची निर्मिती ज्या धार्मि आधारावर झाली त्या आधाराचे पा स्तान डून सतत ेले जा ारे राज ार ा आ ा जम्मू- ाश्मीरचे विलीनी र ा रुन घेतल्यानंतर भारत सर ारने येथील विधानसभेच्या सार्वत्रि निवड ू ा व घटनात्म दृष्ट्या भारतीय संघराज्याचे ए घट राज्य म्ह ून स्थापन झालेले राज्य सर ार या पार्श्वभुमीवर सार्वमत ालबाह्य ठरले. अशी परिस्थिती असतांना ाश्मीरवाद सोडवि ो हे भारत व पा स्तानच्या दृष्टीने व्दिप ीय संबंधातील सर्वात महत्वाचा मुद्दा ठरतो. यासाठी दोन्ही प ां डून राज ीय पूर्वग्रह दुषितता दूर ठेवून चर्चेव्दारे ाश्मीरी जनतेच्या भल्याचा तोड ा ाढ ो ारजेचे आहे.

संदर्भ सूची :

१) देवळा ा र शैलेंद्र, भारतीय परराष्ट्र धोर ा : सातत्य आ ा स्थित्यंतर, प्रतिमा प्र ाशन, पु ो, आवृत्ती २०१०, पृ. १५९.
२) उपरोक्त.
३) युनि बुलेटिन, डिसेंबर २०१३, पृ. ११
४) देवळा ा र शैलेंद्र, भारतीय परराष्ट्र धोर ा : सातत्य आ ा स्थित्यंतर, प्रतिमा प्र ाशन, पु ो, आवृत्ती २०१०, पृ. १५९.
५) उपरोक्त, पृ. १६०.
६) युनि बुलेटिन, डिसेंबर २०१३, पृ. १२
७) उपरोक्त, पृ. १३
८) उपरोक्त.

पंचायत राज व्यवस्थेत ग्रामपंचायतीचे स्थान व भुमि ा

प्रा. प्रफुल्ल अ. राऊत.
विभा ाप्रमु ा,राज्यशास्त्र,एन.ए.देशमु ा-महाविद्यालय,चांदूरबाजार,जि.अमरावती

....

भारत हा आशिया ंडातील ए   उप ंड आहे. या भारतीय उप ंडात हजारो वर्षापासुन ए   भारतीय संस् ृती निर्मा ा झाली. भारतीय संस् ृतीला धरुनच राज ीय संस् ृती उदयास आली. त्यावेळी भारतात हजारो स्वतंत्र व सार्वभौम राष्ट्रे होती, या राज्यांत ात स्थानि   संस्था   ार्यरत होत्या. म्ह ूनच भारतातील स्थानि   स्वराज्य संस्थांना हजारो वर्षाची परंपरा लाभलेली आहे. राज ीय संस्थेत अने   स्थित्यंतरे होवूनही त्यांचे अस्तित्व टि ुन राहले अ ादी प्राचीन   ाल ंडापासून चालत आलेली संस्था म्ह ून ग्रामपंचायतीचा उल्ले ा ेला जातो. अने   लहान मोठ्या ेड्यांनी मिळुन बनलेला देश अशी भारताची जुन्या   ाळापासून ओळ ा आहे.

सर चार्लस मेट ॅाॅल याने प्राचीन भारतीय ेड्याचे व र्ान छोटी ा ाराज्ये या शब्दात ेली आहे. महाभारतातील सभापर्व जात   था, ौटिल्याचे अर्थशास्त्र व इंडि ा या ग्रंथात स्थानि   संस्थांचा उल्ले ा आढळतो. ब्रिटीश राजवटीच्या   ाळात ाव्हर्नर लॉर्ड रिपनला भारतातील स्थानि   स्वराज्य संस्थाचा जन   म्हटले जाते. १५ ऑ ाष्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. यामुळे स्थानि   संस्थावरील ब्रिटीशांचे नियंत्र ा संपुष्टात आले. स्वातंत्र्यानंतर प्रधानमंत्री पंडीत नेहरु यांचे नेतृत्वात भारताच्या नियोजबद्ध आर्थि   आ ा सामाजि   वि ासाला सुरुवात झाली. लो शाही सुदृढ स ाम व वि सीत   र याच्या दृष्टीने भारत सर ारने   ल्या ा ारी शासन व्यवस्थेचा व सांसदीय शासन प्र ालीचा पुरस् ार ेला. यामध्ये ेंद्र सर ार, राज्य सर ार व स्थानि   शासन संस्था अशी त्रिस्तरीय व्यवस्था स्वि ार यात आली. सत्ता व अधि ाराच्या बाबतीत तीनही स्तरावरील सत्तेचे वि ेंद्री र ा   र याचे धोर ा निश्चित   र यात आले. पंचायत संस्थाबाबत पंडीत नेहरु म्ह ााले स्थानि   संस्था या ाऱ्या अर्थाने लो शाहीचा आधार आहे. आ ा देशातील लो शाहीचा वि ास याच संस्थांवर अवलंबुन आहे यातुनच या संस्थांचे महत्व स्पष्ट होते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा ांधी यांनी ग्रामस्वराज्य सं लपनेचा आग्रह धरला होता. महात्मा ांधीचे ग्रामस्वराज्याचे स्वप्न सा ार   र यासाठी ग्रामी ा जनतेला राज ीय सत्तेत भा ीदारी दे याची आवश्य ता आपल्या राज्य   र्त्यांच्या ल ाात आले. याच   ाल ंडात भारतीय राज्यघटना निर्मितीचे घटना समितीचे   ार्य सुरु होते. ांधीच्या ग्रामस्वराज्य सं ल्पनेचा प्रभाव घटना   ारावर होता. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेत राज्यनितीच्या मा ार्दर्श   तत्वामध्ये   लम ४० अन्वये प्रत्ये   ेड्यात ग्रामपंचायतीची स्थापना   रुन स्वयंशासनाचे घट   म्ह ुन त्यांना   ाम   रता येईल. इतपत सत्ता व अधि ार मिळवून दे यासाठी शासनाने पाऊल उचलावी असा निर्देश आहे. यातच पंचायत राज व्यवस्थेची बिजे रोवली आहेत. ग्रामपंचायतींना प्रारंभापासुनच राज्यघटनेत स्थान मिळाले आहे.

महाराष्ट्र शासनाने वसंतराव नाई   समितीच्या शिफारसीच्या आधारे महाराष्ट्रात पंचायतराज व्यवस्थेची सुरुवात १ मे १९६२ पासून   र यात आली. या व्यवस्थेमार्फत ग्रामपातळीवर ग्रामपंचायत, वि ास ाट पातळीवर पंचायत समिती आ ा जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद अशा तीन प्र ारच्या संस्थांची रचना निर्मा ा   र यात आली. मुंबई राज्यात १९५८ मध्ये ग्रामपंचायती रिता मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम   र यात आला होता. याच अधिनियमाद्वारे ग्रामपंचायतीची रचना निर्मा ा   र यात आली.

ग्रामपंचायत हा महाराष्ट्र पंचायतराज व्यवस्थेतील तिसरा व प्रथम घट   आहे. १९५८ च्या अधिनियमनाने ग्रामपंचायतींना अधि   स्पष्ट व सुसंघटीत स्वरुप प्राप्त झाले. १९६२ मध्ये महाराष्ट्रात पंचायतराज व्यवस्थेची स्थापना झाल्यानंतर यात ग्रामपंचायतीचाही अंतर्भाव   र यात आला. ग्रामपंचायत ही   निष्ट स्तरावर म्ह ाजे ग्रामपातळीवर   ार्य   र ाारी संस्था आसल्याने तिचे स्थान अतिशय महत्वपु ा समजले जाते. ग्रामपंचायत ही पंचायत राज्याचा पायाभूत घट   आहे. तसेच राज ीय विचारवंताच्या मते   ग्रामपंचायत पंचायत राज्याच्या यशाचा आधार ठरु श ते   ार ा ग्रामपंचायतीचा संबंध प्रत्य ा जनतेशी येतो. त्यामुळे लो शाही वि ेंद्री र ा प्रत्य ा हो यास मोलाची मदत झाली आहे. पंचायतराज व्यवस्था यशस्वी   रावयाची असेल तर ग्रामपंचायतींना अधि   अधि ार व मजबुती प्रदान ेली पाहीजे.समाज संघटनामधे ग्रामपातळीवरील संघटन हे प्राथमि   आ ा स्वाभावि   संघटन असते. व्यक्तीची समाजप्रियता ही या संघटनामा ाील प्रेर ाा असते. ग्रामसंघटन हा समाजाच्या राज ीय शासन व्यवस्थेचा ए   अविभाज्य भा ा बनला आहे. वि ासाच्या वे ाात ि वा ेन्द्री र ााच्या प्र् ियेत त्यांचे महत्व   मी जास्त होते. शासनाची अपे ि ात   ार्ये ग्रामपातळीवरील संघटन   रीत असते. उदा. ाावाचे संर ा ा ा ि मान सुविधांची सोय इत्यादी.भारतीय संविधानात ेलेल्या १९९३ च्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामपंचायतींना घटनात्म   दर्जा प्राप्त   झाला आहे. प्रत्ये   ग्रामपंचायत ए   नि ाम नि ाम असते. तिची अ ंड अधि ार व परंपरा आहे आ ा तिची ए   सामान्य मुद्रा असते. मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियमाच्या पाचव्या   लमात ग्रामपंचायतीच्या स्थापनेसंबंधी तरतुद आहे. ग्रामपंचायत स्थापनेसाठी सपाट भुप्रदेशासाठी ६०० आ ा डो ारी भा ाासाठी ३०० ही लो सं या निर्धारीत आहे. ग्रामपंचायतीची सदस्य सं या ाावाच्या लो सं येच्या प्रमा ाात निश्चित ेली आहे. मात्र ती   मीत   मी ७ व जास्तीत जास्त १७ इत ी असते. मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियमातील महत्वपू ा तरतुद म्ह ाजे राज्य निर्वाचन आयो ााची स्थापना आहे. यामुळे ग्रामपंचायतीच्या निवड ु ा निर्धारीत वेळेत घेतल्या जातात. सरपंच व उपसरपंच हे ग्रामपंचायतीचे प्रमु ा पदाधि ारी आहे. याशिवाय शासना नियुक्त ए   सचिव असतो. तो ग्रामपंचायतीचा प्रशास ीय प्रमु ा असतो.

१९९३ पूर्वी ग्रामपंचायत या लो   नियुक्त संस्था असल्या तरी ग्रामपंचायतीवर विशिष्ट जातीचेच प्रभुत्व होते. लो शाहीत सर्वच समाज घट   ांचा सहभा ा अस ो आवश्य   आहे. ेन्द्रशासनाने प्रारंभापासुनच पंचायतराज संस्थाबाबत पुढा ार घेतला आहे. ेन्द्रशासनाने सिंघवी समितीच्या शिफारसीच्या आधारे १९९३ मध्ये ७३ वी घटनादुरुस्ती   रुन ग्रामपंचायतीला घटनात्म   दर्जा प्रात्त   रुन दिला. तसेच अनुसूचित जाती, जमाती, मा ाास प्रव ा या घट ा   रीता रा ाीव जा ाांची तरतुद   र यात आली. यामुळे ग्रामपंचायतींना ाऱ्या अर्थाने व्याप   लो शाही स्वरुप प्राप्त झाले. तसेच १९९३ च्या   ायद्याचे महत्वाचे पाऊल म्ह ाजे महिलांसाठी ३३% सरपंचपदे अनूसूचित जाती, जमाती, मा ाास प्रव ा व महिलां   रीता रा ाीव झाले. पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभा ा व नेतृत्व हे १९९३ च्या   ायद्याचे महत्वाचे पाऊल ठरले आहे. भारतीय लो शाहीचा वि ास हो यासाठी अधि ाधि   लो   ांचा राज ीय सहभा ा अस ो   ारजेचे होते. त्यादृष्टीने २०११ चा   ायदा मैलाचा द ाड ठरला आहे. या   ायद्याने पंचायतराज संस्थांत महिलांसाठी

५०% आर ा ाची तरतुद र यात आली. मोठया प्रमा ात महिलांच्या राज ीय सहभा ामुळे पंचायत संस्थाचे ग्रामपंचायतीचे स्वरुप बदल यात मोठी मदत झाली आहे. ग्रामपंचायत आता ऱ्या अर्थाने प्रातिनिधि संस्था ठरली आहे.

ग्रामपंचायत या संस्थाचे अध्ययन े ले असता महाराष्टात ए ु ा २८८१३ ग्रामपंचायती असुन ग्रामपंचायतीची ए ु ा सदस्य सं या २,२३,००० इत ी आहे. यापै ी १,११,०५० महिला सदस्य असुन १३,९६७ महिला सरपंचपदावर ार्यरत आहे. महिलांचे नेतृत्व हे ग्रामपंचायतीचे महत्वाचे वैशिष्टे ठरले आहे.अमरावती जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतीचे अध्ययनातून अमरावती जिल्ह्यात ८४३ ग्रामपंचायतीत ए ु ा ७९४३ सदस्य आहेत यापै ी ३१२८ महिला सदस्य आहे. तसेच २७८ ग्रामपंचायतीचे सरपंचपदी महिला ार्यरत आहे.

१९९३ च्या ायद्यात ग्रामसभेचा ास उल्ले ा र यात आला आहे. यामुळे ग्रामपंचायतीला अधि लो शाही स्वरुप प्राप्त झाले आहे. ग्रामपंचायत स्तरावर विधायि ेच्या स्वरुपात नि ाय घे ारी ग्रामसभा अवती ा झाली आहे. 'ग्रामसभा ही ावाच्या स्तरावर ज्यांच्यासाठी शासन रते त्यांनाच शासनात समाविष्ट रते' हे अद्‌भूत सत्य ज ाभरातील लो शाही शासन प्र ारातील ए महत्वाचे साधन ठरले आहे. ग्रामपातळीवर प्रत्य ा लो शाहीचा अविष ार म्ह ुन ग्रामसभे डे पाहीले जाते. ावाच्या स्थानि ारभारात ग्रामसभेला विशेष स्थान आहे. ग्रामसभेच्या माध्यमातून ावाच्या ारभारात सहभा ी हो याची आ ि ग्रामपंचायतीच्या प्रशासनावर नियंत्र ा ठेव याची प्रत्य ा संधी ना ारी ांना प्राप्त झाली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या नवव्या भा ात लम २४३(अ) मध्ये ग्रामसभेला विशेष अधि ार प्रदान र यात आले आहे. ग्रामसभा यशस्वी हो यासाठी लो ात राज ीय अधि ाराविषयी जा ि व जा ृती निर्मा ा हो ेआवश्य आहे. ग्रामपंचायतीच्या स्थापनेमुळे व तिच्या विशेष स्वरुपामुळे महात्मा ांधीचे ग्रामस्वराज्याचे स्वप्न पू ा झाले आहे. ग्रामपंचायत या संस्थेने लो शाहीचा वि ास, राज ीय शि ा ा, राज ीय सहभा ा, राज ीय सामाजि र ा, महिला स ामी र ा, जबाबदार शासन आ ि नेतृत्व या ेत्रात उल्ले ानिय ार्य े ले आहे.

ग्रामी ा वि ासात ग्रामपंचायत या संस्थेने महत्वपू ा भुमि ा बजावली आहे. सद्यस्थितीत े न्द्र व राज्यशासनाद्वारा थेट अनुदान ग्रामपंचायतीला प्राप्त होत आहे. यामुळे स्थानि परिस्थिती ल ात घेवून ावाच्या ारजेनुसार योजना राबवि े शक्य होत आहे. महात्मा ांधीची ग्रामस्वराज्याची सं ल्पना आज आधुनि ाळात ग्रामपंचायत या संस्थाच्या माध्यमातून पू ा होत आहे. यावरुन महात्मा ांधीचे विचार आधुनि ाळातही समर्प ठरले आहे. ांधी विचारावरच ग्रामस्वच्छता अभियान, आदर्श ांव पुरस् ार योजना, हरियाली योजना, वृ ारोप ा व संवर्धन,महिला बचत ट, इत्यादी. योजना ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून राबविल्या जात आहे. महाराष्ट्रात या योजना मोठया प्रमा ात यशस्वी ठरल्या आहेत. ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून ेड्यांचा वि ास होतांना दिसून येत आहे. भारताच्या वि ासात ग्रामपंचायत ही संस्था मोलाची ार्म ि री बजावित आहे. तसेच भारतीय लो शाही यशस्वी हो यासाठी ग्रामपंचायत या पायाभुत संस्थेने मोलाची ार्म ि री बजावली आहे.

संदर्भ :-

१)	पाटील व्ही. बी	महाराष्ट्रातील पंचायत राज	प्र.आ.२०११
२)	भारत सर ार विधी व न्याय मंत्रालय	भारताचे संविधान	
३)	चौधरी हरि दत्तात्रेय	महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम १९५९	
४)	भ ा ा र.प.	भारतातील स्थानि स्वराज्य संस्था	प्र.आ.२०१२
५)	पाटील व्ही. बी	महाराष्ट्रातील पंचायतराज	प्र.आ.२०११
६)	भारत सर ार विधी व न्याय मंत्रालय	भारताचे संविधान	प्र.आ.२००६
७)	चौधरी हरि दत्तात्रेय	महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम १९५९	

जागतिकीकरणाचा आंतराष्ट्रीय राजकारणावरील प्रभाव आणि त्यानंतर घडुन आलेले आशिया खंडातील संत्ता संतुलन

प्रा.रवी सा.धारपवार, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, चिंतामणी महाविद्यालय, घुग्घूस.,जिल्हा :चंद्रपूर.

....

प्रस्तावना :– जागतिकीकरणाची संकल्पना ही आर्थीक वाटत असली तरी, प्रत्यक्षात ती आंतराष्ट्रीय राजकारणसी व देशाअंतर्गत राजकारणासी संबंधीत असलेली संकल्पना आहे. सन १९५० नंतर जगाच्या राजकारणात या संकल्पनेला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. अमेरीकेने सर्वप्रथम आर्थीक उदारमतवादाचा पुरस्कार केला त्याचे अनुकरण करुण अनेक राष्ट्रांनी जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा स्विकार केला व त्यानुसार आपल्या राष्ट्रांचे धोरण ठरवीण्यास सुरवात केली जागतिकीकरणाचे समर्थक असे मानतात की,जागतिकीकरणातुन एक नवी जागतीक व्यवस्था उदयाला येईल.आणि अशी राजकीय व्यवस्था ही सर्व देशांच्या हीताची असेल.तसेच जागतिकीकरणाचे विरोधक या विचारांचा विरोध करतांना असे म्हणतात की, जागतिकीकरणाची प्रक्रीया ही प्रगत राष्ट्रांच्या हिताची आणि विकसनशील राष्ट्रांवर अंन्याय करणारी असेल व त्यातुन नव वसाहतवाद निर्माण होईल. त्यामुळे जागतिकीकरण हा एक वादाचा विषय बनला आहे. ज्याप्रमाने शितयुद्धाच्या काळात जगाची विभागणी अमेरीकन गट व रषियन गट अशा दोन गटामध्ये झाली.जागतीकीकरणामुळे हे दोन्ही गट नाहीसे होउन त्याची जागा विकसीत राष्ट्र आणि अविकसीत राष्ट्र अशी झाली.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिकीकरणाचे नवे तत्वज्ञान उदयास येउन त्याचे सार्वत्रीकरण झालेले दिसुन येते. कारन नव्याने स्वतंत्र झालेली बरीच राष्ट्रे आर्थीक दुष्टीने दुर्बल होती.त्यांनी लोकशाहीचा स्विकार केल्यानंतर त्यांचे राजकीय तत्वज्ञान समान बनले .परीनामी जागतिकीकरणाला नवे परीमान मिळाले जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रां–राष्ट्रांमध्ये सर्वत्र मुक्त आर्थीक व्यवहार संबंध निर्माण होउन उत्पादन क्षमता वाढवीने अभिप्रेत होते. भांडवल सेवा ,तंत्रज्ञान, व्यापार,उदयोग विनीमयावर कींवा देवानघेवानीवर – राष्ट्रांनी घातलेली बंधने दुर करुन त्यांचा सिमापार मुक्त प्रवाह निरमान करणारी प्रकिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतीकिकरण ही मुक्त व्यापार आणि मुक्त बाजारपेठ निर्माण करुण जगाचे आर्थीक, व्यापारी एकीकरण साधणारी प्रकिया आहे तसेच आंतराष्ट्रीय स्तरावर संत्ता संतुलन घडवुन आनाणारी महत्वपुर्ण प्रकिया मानली जाते विशेषतः आशियायी राष्ट्रांमध्ये संत्ता संतुलनास जागतिकीकरणाची महत्वाची भूमिका असलेली दिसते. दुसऱ्याा महायुद्धानंतर बदलत्या जागतिक रचनेमध्ये अनेक बहुआयामी स्थित्यंतरे व परीर्वतने घडुन आली.कडवा राष्ट्रवाद आणि प्रतिरोधन सिद्धांतानंतर अलिकडे सोयीचे आंतराष्ट्रीय राजकारण आणि अर्थ कारण केले जात आहे दृसाम्यवादी रषियाच्या विघटनानंतर द्विधुविकेंद्री आंतराष्ट्रीय राजकार एकध्रुवी झाले असले तरी दुसऱ्या बाजुला जपान ,भारत ,चिन व दक्षिन आशियायी राष्ट्रे यांच्या जबरदस्त अर्थकारणाने जागतिक संत्तेचे बहुध्रुविकरण होत आहे अशा बदलत्या परीमानात संत्ता संतुलनामध्ये भारताचे स्थान व भविष्यकालीन भुमिका काय असेल याचा मागोवा घेणे आवश्यक आहे.

जागतिकीकरणाचे स्वरुप :– १९९० नंतर जागतिकीकरणाची प्रकिया अधिक वेगवान बनली रषिया व पुर्व युरोपातील देशामध्ये साम्यवादी देशामध्ये साम्यवादी श्व्यवस्था नाहिस्या झाल्या त्या देशात लोकशाहीचा उदय झाला .कारण त्यामुळे विवीध देशाच्या आर्थीक धोरणत एकसारखेपना येउ लागला.युनोच्या निर्मीतीमुळे राजकीय व बिगरराजकीय क्षेत्रात काम करणऱ्या संघटनामध्ये समन्वय निर्माण झाला .विश्वव्यापी संघटना म्हणुन संयुक्त राष्ट्रांना माण्यता मिळाली.जागतिकीकरन हे विकीध पातळयावर लोकांमधील संबंध कीया– प्रतिकया वाढवीणारी प्रकीया आहे. या प्रकियेमुळे अनेक देशांनी आर्थीक उदारीकरणचे धोरणही स्विकारले जागतिकीकरणामुळे अनेक गतिमान साधने निर्मान झाल्यामुळे जग फार जवळ येण्यास मदत झाली .जागतिकीकरणामुळे सर्व देशाच्या बाजारपेठा खुल्या झाल्यात. जागतिकीकरणामुळे लोक मोठया प्रमाणात स्थलांतर करू लागले जागतिकीकरणामुळे अनेक देशांनी आर्थीक उदारीकरणाचे धोरण अंगीकारले आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रकियेज बहुराष्ट्रीय कंपण्यांची भुमिका आणि प्रभाव मोठा आहे .या अर्थाने जागतिकीकरणाचे स्वरुप व्यापक आहे .

जागतिकीकरणाचा आंतराष्ट्रीय राजकारणावर झालेला प्रभाव :–शितयुद्धोतर काळात गतिमान बनलेल्या जागमिकीकरणाच्या प्रकियेचे अनवस्त्रे तसेच विध्वंसक शस्त्रांस्त्राच्या प्रसारावर सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोंन्ही प्रकारचे परीनाम झाले.जागतिकीकरणाच्या प्रकियेने राष्ट्रांमधील आर्थीक आणि राजकीय सार्वभौमत्वाच्या सिमारेषा शितील केल्या.वस्तू आणि माहितीचे आदान प्रदान सहज शक्य झाले सार्वभौम शासनांना माहितीच्या सिमा पार आदान प्रदानावर नियंत्रण ठेवने कठीन होउ लागले . सार्वभौम शासनाची माहितीवर जी पारंपरीक मक्तेदारी होती ती जागतिकीकरणाच्या प्रकियेमुळे शिथील झाली.सर्वच क्षेत्रामधीन माहितीचे आदान प्रदान इंटरनेट च्या माध्यमातुन सहज होउ लागले . माहिती तंत्रज्ञानाच्या या कान्तीचा परीनाम संरक्षण क्षेत्रावरही झाला.अशा प्रकारे जागतीकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञानातील कांन्तीने शितयुद्धोतर काळात अनवस्त्रे तसेच विध्वंसक शस्त्रास्त्राच्याप्रसाराला हातभार लागला अर्थात जागतिकीकरणाच्या प्रकीयेचा अनवस्त्राचा प्रसार थांबवीण्यासाठी देखील काही प्रमानात हातभार लागला प्रसारमाध्यमामुळे अनवस्त्रविरोधी जागतिक पातळीवर मानसीकता विकसीत झाली . माहिती तंत्रज्ञानातील कान्तीमुळे छोटया हालचालीवर लक्ष देणे शक्य झाले अनवस्त्रे प्रसारबंधी विरोधातील एन.पी.टी.तसेच सी.टी. बी.टी. यासारख्या कराराच्या माध्यमातुन आंतराष्ट्रीय समुदायाला अनुकार्यकमाच्या चौकशीचे आणि तपासनीचे मोठयाप्रमानात अधिकार प्राप्त झाले सी.टी.बी.टी. या कराराअंर्तगत ३०० हुन अधिक देखरेख केंद्रे उभारण्यात आली.या देखरेख केंद्राच्या नजरेतुन कोणतीही अणुचाचणी सुटु शकत नाही.जागतिकरणाच्या आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील कान्तीचा हा एक सकारात्मक परिणाम दिसुन येतो.

जागतिकीकरणाचे भारतावरील परिणाम :– विकसीत देशाचा पहिला गट, अणि विकसनशील /अविकसीत देशाचा दुसरा गट करुन जागतिकीकरणच्या प्रकियेमध्ये भारत प्रगतीकडे वाटचाल करु लागला. जागतिकीकरणामुळे भारताच्या औद्योगीक वव्यापारात वाढ झाली.जागतीकरणामुळे भारत तिस–या जगाचे नेतुत्व करु शकला जगाच्या राजकारणात भारताचा दबदबा वाढला.परदेशातुन जलप्रकल्पासाठी निधी उपलब्ध झाल्याने शेती क्षेत्रात प्रचंड प्रगती झाली . कंपन्यामुळे परकीय गुंतवणुक वाढली दर्जेदार उत्पादने तयार होउ लागले भारताला कमी कीमतीत तेल मीळू लागले.त्या मोबदल्यात धान्य ,कपडे व औद्योगीक उत्पादनाची साधने निर्माण करता आली जागतिकीकरणामुळे तिसऱ्याा जगातील एक मोठा विकसनशील देश अशी भारताची प्रतीमा जागतिक समुदायात निर्माण झाली.

भारताचे वाढते राजकीय वर्चस्व :– जगतिकीकरणाचा सर्वप्रथम स्विकार करणाऱ्याा अमेरीकेने आपले वर्चस्व वाढवीण्याचा प्रयत्न केला.रशीयाचे विघटन झाल्यावर जागतिक नेतुत्वाचे सुत्र अमेरीकेकडे सोपविले गेले.परंतु तिसऱ्या जगाचे नेतुत्व भारताकडे आले. जागतिकीकरणामुळे भारताने १९९१ नंतर आपले आर्थीक धोरण बदलले.भारत आर्थीक महासंत्ता बनु लागला.भारताने जागतिक आर्थीक,शासकीय,व्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीत लोकशाहीचा आदर्श निर्माण केला. भारताने जागतीक स्तरावर प्रगत राष्ट्राशी स्पर्धा करता येइल अशी औद्योगिक प्रगती केली.हरित कान्तीने अन्नधान्याच्या बाबत भारत स्वयंमपुर्ण बनला.अविकसीत राष्ट्रांच्या मानाने जागतिकीकरनाचा लाभ होउन भारतानम बरीच प्रगती साधली.आशीयायी राष्ट्रांचे नेतृत्वाची संधी भारताला मिळु लागली.हा भारताला जागतिकीकरणामुळे झालेला सर्वात मोठा लाभ आहे .

जगतीकिकरणमुळे आंतराष्ट्रीय सहकार्य :–आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगाात आंतराष्ट्रीय प्रश्न निरमान झाले आहेत. आंतराष्ट्रीय दहशतवाद, आंतराष्ट्रीय संघटीत गुन्हेगारी, आंतराष्ट्रीय मादक द्रव्यांचा वापर असे प्रश्न निरमान झाले आहेत.त्यांचा बिमोड करण्यासाठी

आंतराष्ट्रीय सहकार्य आवश्यक ठरली आहे.भारतासमोरील हया समस्या सोडविण्यासाठी भारताला आंतराष्ट्रीय समुदायासी सहकार्य करणे आवश्यक बनले आहे.

जागतिकीकरणचा नकारात्मक परिणाम :– भारत हा युनोचा अस्थायी सभासद आहेच याशिवाय विवीध आंतराष्ट्रीय संघटना व करारातही भारत सामील झालेला आहे.जागतिक व्यापार संघटना ,युरोपीय संघ,आशियन सार्क इत्यादी संघटनाचा सभासद आहेत.त्यामुळे सर्व संघटना व करारांची बंधने भारताला स्विकारावी लागतात.आपले परराष्ट्रीय धेरणच नव्हे तर अंतरर्गत धोरन ठरवितांना या बंधनाचे पालन करणे आता गरजेचे बनले आहे.उदां. आयात निर्यातीवर जकात ही प्रत्येक देशाचा प्रश्न होता,परंतु आता जागतिक व्यापार संघटना त्याबाबतचे नियम ठरवीते.व सभासद देशांना ते मान्य करणे भाग पडते. कंपन्यांचा बहुराष्ट्रीय प्रभाव :– जागतिकीकरणाच्या प्रकियेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भुमिका महत्वाची बनली आहे.या कंपन्यांना आकर्षित करण्यासाठी विकसनशिल देशात स्पर्धा सुरु

झालेली आहे.त्यासाठी हया कंपन्याना विवीध सोयी सुविधा देण्यात येउ लागल्या आहेत भारत सुद्धा परकीय कंपन्याना आकर्षित करण्याच्या मागे लागला आहे त्यासाठी धोरणत्मक बदल केला जात आहे.भारतातील वेगवेगळया घटक राज्यातही परकीय भांउवलाला आकर्षित करण्याची स्पर्धा सुरू झाली आहे.परीनामी देशी उदयोगांच्या संरक्षनाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. खाजगीकरणचा विपरीत परीणाम :– भारत या विकसनशील देशाने जागतिकीकरणाची संकल्पनाा अयोग्य अर्थाने स्विकारली प्रथम विकासाचा संबंध पाश्चिमात्तीकरणासाठी जोडला गेला.जागतिकीकरणानंतर विकासाचा संबंध खाजगीकरणासी जोडला गेला स्वातंत्र्याच्या वेळी भारताने समाजवादी अर्थव्यवस्था स्विकारली होती .१९९० नंतर नव्या आर्थीक धोरणामुळे खाजगीकरणाला प्राधान्य मिळाले . त्यानंतर मात्र खाजगीकरणाचा प्रभाव कमी करता आला नाही.खाजगीकरणामुळे भारतांची अर्थव्यवस्था डळमळीत होउ लागली आहे.त्यामुळे औदयोगिक वाढीचा वेगही काहीप्रमानात कमी झाला आहे.खाजगीकरणामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाची वाढ कमी झाली आहे. विज ,माहिती व तंत्रज्ञान विमाक्षेत्र,औदयोगिक क्षेत्र,बॅंक,खजगी कंपन्या प्रभावित झाल्या आहेत.

जागतिकीकरणाची सकारात्मक परिणाम :–

१:सहकार्य वाढले :– जगतिकीकरणामुळे देशदेशामध्ये विवीध क्षेत्रात सहकार्य वाढण्यास मदत झाली. त्यामुळे शितयुद्धकालीन संशय आणि अविश्वासाचे वातावरण कमी झाली आहे. २ : राजकीय मतभेद कमी झाले :–वाढत्या आर्थीक व्यापारी सहकार्यामुळे देशादेशामधील राजकीज मतभेदाची तिव्रता कमी झालेली दिसते. ३ : व्यापार संघाची सकारात्मक भूमिका :– शितयुद्धकालीन लष्करी संघटनाची जागा व्यापार संघटनांनी घेतली असुन ते व्यापार संघ विवीध देशांच्या हितसंबंधाचे प्रतिनीधित्व करीत आहेत ४: भाडवलशाहीला अनुकूल प्रक्रिया :–जगतिकरणाची प्रक्रीया भांडवलशाही देशाचे हितसंबंध जोपासनारी आहे. भांडवलशाही देशांनी आपल्या आथीक व व्यापारी संबंधाच्या पुर्ततेसाठी जानीवपुर्वक जागतिकीकरणाची प्रक्रीया निर्माण केली आहे.

शोषणावर आधारीत प्रक्रीया :– गरीब आणि अविकसीत देशावर शोषणावर आधारीत ही प्रक्रीया आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रीयेने जगाची विभागणी दोन गटा मध्ये केली आहे. पहिला गट म्हणजे अल्पसंख्यांक पाश्चिमात्या भांडवलशाही देशाचा गट ,दुसरा गट म्हण्जे बहूसंख्यांक आशियायी अफ्रीका आणि लॅटीन अमेरीकेतीलविकसनशिल व अविकसीत देशांचा गट हे गट आपल्याा आर्थीक व औद्योगिक विकासासाठी पहील्या अल्पसंख्यांक देशाच्या गटावर अवलंबून आहे. हे परवलंबीतव त्यांच्या शोषनाचे प्रमुख कारण आहे.

५ : नववसाहतवादाचे साधन : –जगातिकीकरणाच्या प्रक्रीयेकडे नव वसाहतवादाचे साधन म्हणून पाहीले जाते नववसाहतवाद ही शोषनाची अशी प्रक्रीया आहे की,ज्याच्यामध्ये राजकीय दुष्टया एखादे राष्ट्र स्वतंत्र असते परंतु अर्थ व्यवस्थेची सुत्रे पुर्णपने दुसऱ्या राष्ट्राच्या हातात असतात.अशी हि नववसाहतवादाची प्रक्रीया आर्थीक क्षेत्रात अप्रत्यक्षपणे शोषनावर आधारीत असतात. ६ : लोकशाही विरोधी प्रक्रीया :– लेकशाहीची संकल्पनाा ही स्वातंत्र्य,समता आणि न्यायाच्या मुल्यावर आधारीत आहे.परंतु जागातिकीकरणाची प्रक्रीया या तिनही मुल्यांचे उल्लघन करणारी प्रक्रीयाा आहे दृही प्रक्रीया नफ्याच्या असमान वाटपावर आधारीत आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय` अविकसीत व गरीब देशांना न्याय देण्यास असमर्थ आहे . ७ सार्वभौमत्वाला आव्हान :–जगतिकीकरणाच्या प्रक्रीयेने राष्ट्राच्या आर्थीक आणि राजकीय सार्वभौमत्वाचे उल्लघन होत आहे . वाढत्या परावलंबामुळे राष्ट्राचे अधिकार कमी होत आहे. जागतीकीकरणाच्या प्रक्रीयेमुळे आंतराष्ट्रीय राजकारणातील महत्व कमी होत असुन राज्यांचे महत्व वाढत आहे.

जागतिकीकरणानंतर जगामध्ये मोठया प्रमाणात परीवर्तन घडुन आले व जागतीक संत्ता संतुलन विषेशत: आशियायी देशामध्ये संत्ता संतुलन घडुन आले ते खालील प्रमाने पाहता येइल. शितयुद्धांच्या समाप्तीनंतर जागतीकीकरणाच्या प्रक्रीयेत अनेक लष्करी संघटना व गटांनी विवीध व्यापारी संघाची भूमिका घेतली व उदारीकरणाच्या प्रक्रीयेला गती मिळाली . वास्तविक विज्ञान तंत्रज्ञानातील प्रगती शितयुद्धकालीन उतपादीत शस्त्रांस्त्राच्या उत्पादनाबरोबर इतर जिवनउपयोगी ससहित्याच्या विक्रीसाठी बाजारपेठेचा शोध ,नैसर्गीक वायु व तेल व इतर साधनासाठी परस्परांवलबन या सर्व बाबींचा एकत्रीत परीपाक म्हणजे उदारीकरणाची अपरीहार्यता होय. अनेक प्रगत देशांना आपल्या उत्पादीत मालासाठी बाजारपेठ हवी होती.त्याचबरोबर दुस–या बाजुला तिस–या जगातील मागास व विकसनशिल देशांना तंत्रज्ञान व साधन साहित्याची आवश्यकता होती .या दुहेरी प्रक्रीयेत अर्थव्यवस्थेला खुले करणे दोनही प्रकारच्या देशाची आवश्यकता होती . खुल्या अर्थव्यवस्थेच्या निमीत्याने विज्ञान– तंत्रज्ञान ,मानवी हक्कांची जानीव ,पर्यावरण विषयक जानिव ,लोकशाही बळकटीकरण तसेच वंशीक व धार्मिक दहशदवाद ,आर्थीक व सांस्कुतीक साम्राज्यवाद बहु राष्ट्रीय कंपन्याचे वसाहतरुपी राजकारण ,मानवी हक्कंची पायमल्ली,अंतर्गत राजकीय अस्थर्य व आघाडयांचे राजकारण अशा अनेक चागल्या वाईट बाबी आयात आणि निर्यात र्झाल्या आहेत.

८: जागतिक संत्ताकेंद्रे युरोपाकडुन आशियाकडे :– शितयुद्धाच्या काळात मध्यम शक्ती म्हणुन ओळखली जात असलेली आशिया खंडातील मोठे देश ज्यामध्ये चिन,जपान ,भारत व दक्षिण आशियायी राष्ट्रे ज्यात मलेशिया,थायलंड,हॉंगकॉंग .यांचा सामावेश होता.या राष्ट्रानी शितयुद्धाच्या काळात अमेरीका व सोव्हीयत रशियाकडुन मिळणा–या मदतीचा फायदा आपल्या विकासासाठी करुन घेतला. संरक्षण क्षेत्रात अमेरीकेला स्पर्धा करावी लागत नसेल परंतु व्यापारी व आर्थीक क्षेत्रात अमेरीकेला चिन,भारत, जपान,हॉंगकॉंग,मलेशिया ,थायलंड या देशासोबत तिव्र स्पर्धा करावी लागत आहे मागील एक दशकापासुन अमेरीकेला इराक व अफघानिस्थानच्या प्रकरणांची दखल घेउन आपली संरखन शक्ती खर्च करावी लागत आहे. तर आर्थीक आणि व्यापारी क्षेत्रात भारत–चिन–जपान या देशासी सामना करावा लागत आहे. अनेक आंतराष्ट्रीय अभ्यासक हे २१वे शतक अमेरीकेचे नसुन आशिययायी राष्ट्राचे आहे असे दिसुन येते. ९ : आशियामधिल अमेरीकेचे हितसंबंध :–रशियाच्या विघटनानंतर संपुर्ण जगाचा कर्ता –धरता व नियंता मी आहे.या अविरभावात शितयुद्धोंत्तर कालखंडात अमेरीका वावरत असल्याचे दिसुन येते दृजगातील कानाकोप–यात संघर्ष व प्रश्न हे अमेरीकेच्या हा अमिरीकेच्या प्रतिष्ठा आणि सार्वभौमत्वासी संबंधीत असल्यासारखे जागतिक पोलीसांची भूमिका वटवीत आहे .११सप्टेबर २००१ च्या अमेरीकेवरील हल्यानंतर अमेरीकेची एकाधिकारशाही स्पष्ट होते अफगानीस्थानावरील हल्ला ,इराकविरुद्ध कारवायी या घटनांचा संबंध तसा अमेरिकेच्या अर्थिक व राजकिय हितसंबधशी आहे दहशतवादाविरूध्दचे युध्द या नावाखली मागील एक दशकापासून अमेरिका इराक व अफगानीस्थानास वसाहतीचे स्वरूप आणले आहे आशिया खंडातील संभाव्य महासत्ताना हा अमेरिकेकडून दिलेला अप्रत्यक्ष इशारा आहे. १० : काश्मिर प्रकरणात अमेरिकेचा व चिनचा दृष्टिकोन व हितसंबध:–आशिया खंडातील सत्तासंतुलनामध्ये भारत पाकीस्तान मधिल मागील ५० वर्षापासून भिजत पडलेला कश्मिरचा प्रश्न हा महत्वपुर्ण आहे. पाकव्याप्त कश्मिर आणि कश्मिर प्रश्ना वरून पाकीस्तानने हा विषय युनो पर्यंत नेला त्यांची भाउवल करण्यामध्ये जेवढी अमेरिका जबाबदार आहे तेवढाच चिनही आहे. वास्तविक भारत कश्मिर प्रश्नी भारताले कुठलीही तडजोड कोणत्याही परिस्थितीत शक्य नाही हे चिनसह अनेक राष्ट्राना खात्री आहे. परंतु हा प्रश्न दिर्घकाळ चिघडम ठेवने आणि त्यांचा संबध पाकिस्तानच्या सार्वभौमत्व व प्रतिष्ठेशी जोडने हा चिनच्या विदेश नितीषा भाग बनून राहीलं आहे. कश्मिर प्रकरणी अमेरिका सद्यातरी मध्यस्थी करण्याच्या तयारित नसल्याचे दिसून येते. याचा अर्थ अमेरिका आशिया खंडातील आपले हितसंबध जोपासण्यासाठी भारताला दुखवायचे नाही असा आहे.

११:भारताची चिनशी स्पर्धा:–साम्यवादी राजवट असुनही चिनने भरताच्या तब्बल दहा वर्ष अगोदर जागतिकिरणाचा स्विकार केला आणि शिस्तबध्द नियोजनाच्या माध्यमातुन परकिय व देशी भांडवलाच्या जोरावर तिव्र गतीने विकास साध्य केले भरमसाठ लोसंख्येला सांभळत प्रगत तंत्रज्ञानाच्या साहयाने अल्पावधीत खूल्या अर्थव्यवस्थेत जगभरातल्या बाजारपेठा काबिज केल्या अमेरिका आणि युरोपातील अनेक राष्ट्रे सत्ता संतूलनाच्या स्पर्धेत व्यस्थ असताना चिनने मात्र विकासाचा एक कलमी कार्यक्रम राबविला. अण्वस्त्र सज्ज असलेला चिन इतिहासातील घटणा उदा. १९६२ भारत चिन युध्द आणि भविश्याचा अनुकुल अंदाज घेतला दक्षिण आशियात चिनला एकमेव शह देवु शकणरा देश म्हणजे भरत हे सुत्र लक्षात घेवुन जाणिवपुर्वक चिनने पाकिस्तानला अण्वस्त्र आणि इतर क्षेत्रात मदत केली आहे. एकिकडे भारत अमेरिका संबध्द सुधरमत असताना दुसऱ्या बाजुला चिन पाकीस्तानने धोरण अंगीकारणेही चिनची साहजीक निति आहे. चिनच्या या सर्व क्षेत्रातील प्रगतीचा विषेशत: चिनचय अनु कार्यक्रम हा भारताला गृहीत धरून आहे. १२: भारतीय उपखंडातील भारताचे स्थान:–भारतीय उपखंडात भारताचे स्थानहे क्षेत्रफळ, लोकसंख्या, तत्रज्ञान व साधनसामूग्री, अण्वस्त्र सज्जता, विकासदर या अनेक अंगाने सर्वश्रेष्ठ आहे वास्तविक भरताने आपल्या शेजारी राष्ट्रासोबत माठया भावाच्या नात्याने संबध्द ठेवल स्वातंत्र्याबरोबरच शत्रुत्व स्विकारण्याऱ्या पाकिस्तानशी सुध्दा संबध्द सुधारण्याचा प्रयत्न भारताने केले आहे. धार्मीक मुलतत्वदवदी व कडव्या धर्मदोषी नेतृत्वाकडे नेहमीच पाकिस्तानची धुरा राहिल्यामुळे भारत पाकिस्तान संबध्द नेहमीच युध्दलजन्य राहिले आहेत. त्यातच

पाकिस्तानने राज्य पुरस्कृत दहशतवाद स्विकारल्याने भारताला आपली बरीच शक्ती शस्त्रास्त्र निर्मिती मध्ये घलावी लागत आहे. साधारणतः एकुण राष्ट्रिय उत्पनाच्या २५ टक्के खर्च भारताला संरक्षनावर करावा लागत आहे. जागतिकिकरणानंतर देशाने स्विकारलेल्या नविन आर्थिक धोरणने विकासाच्या वेगवेळया आघाडयांर देशानी प्रगती केली आहे.

१३ :भारत अमेरिका अणुकरार:—श्शत युध्द काळात अमेरिकेने केलेल्या गाटागटाच्या राजकारणात भारत कधीही सामील झाला नाही या उलट अलिप्तावाडी धोरण व चळवळीच्या माध्यमातुन भारताने स्वत:सह अनेक राष्ट्राना या शित युध्दा पासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला एका बाजुला अमेरिकेपासुन दूर राहुन आणि दुसऱ्या बाजुला रशियाच्या मदतीने देशाचा विकास घडवण आणण्याचा प्रयत्न भारता झाला. भारत अमेरिका संबध्द सुधारण्याचे पर्व हे खऱ्याअर्थाने जागतिकिकरणान सुरू झाले १९९१ नंतर दोन्ही देशात व्यापारी संबध्द प्रस्तापीत झाले परंतु राजकिय संबाध्दाबाबत दोन्ही देशात नेहमी विरोधाभास राहिला आहे. दहशतवादाच्या अनुभवातुन अमेरिकेला भारताची खरी गरज भासू लागली तसेच इराक व अफगानिस्तानवरिल हल्यांसाठी राजकिय समर्थन व आशिया मधिल आपले हितसंबध जोपासताना भविष्यात चिनसोबत करावी लागणारी स्पधा लक्षात घेवुन अमेरिका भारतासोबत संबध सुधारण्यास सुरूवात केली. चिनने लांबपल्याच्या अण्वस्त्राचे केलेले परिक्षण हे अमेरिकेला गृहित धरून आहे. या सर्व बाबींचा परिपाक म्हणजे सन २००८ मध्ये झालेला भारत अमेरिका अणु करार होय. या अणु काराराचे वर्णन करताना विदेशी अभ्यासक हे आशिया खेडातील सत्ता संतुलन बिघडविणरा करार असे करतात. या कराच्या पार्श्वभुमीवर आणि असा करार पाकिस्तानशी करण्यास अमेरिकेने दिलेला नकार त्यामुळे पाकिस्तान आणि चिन यांच्यात थोडयाच काळात उघड किंवा गुप्त मार्गाने संयुक्त अणू कार्यक्रम राबविला जाण्याची शक्यता आहे. १४ : आशिया खंडातिल धार्मिक मुलतत्ववाद आणि राजकिय अस्थैर्य: आशिया खंडात, मुस्लीम, ख्रिश्चन, अशा अनेक धर्माच्या लांकांचा समावेश आहे. भारतामधुन पाकिस्तानची फाळणी ही धर्मावर आधारीत झाली होती परंतु पाकिस्तानपेक्ष भारतातील मुस्लीमांची संक्ष्या अधीक असुन भारत धर्म निरपेक्ष राष्ट्र म्हणुन जागतिक ओंळख मिळविलेली आहे. भारतीय उपखंडात भारतासह पाकिस्तान, बांग्लादेश या राष्ट्रात मुस्लीमांची संख्या अधिक आहे.बाग्लादमश, पाकिस्तान, सौदी अरब, अफगानिस्तान या देशांची शासन प्रणाली मुस्लीम शेरीयत कायदयांवर आधारित आहे. शितयुध्द कालीन अमेरिका— रशिया संबध श्हकाटशहच्या राजकारणातून या मुस्लीम राष्ट्राचा वापर झाला हे तर सर्वश्रृत आहे. मण्य व दक्षिण आशिया मध्ये मुस्लीम मुलतत्ववाद व त्यावर आधारित दहशतवाद वाढीमध्ये जया प्रमाणात तातकालीन राजकारण जबाबदार आहे त्याच प्रमाणात अमेरिकेचे या राष्ट्राविषयीचे धोरण आणि हस्तक्षेपही जबाबदार आहे. अफगानीस्तानमधील तालीबान राजवट लादेन संदर्भात अमेरिकेने पुर्वि व नंतर अवलंबविले धोरण सौदी राष्ट्रमधील अमेरिकेची एकाधिारशही व नाटो राष्ट्राचा मित्र या नात्याने अमेरिकेने पाकिस्तानला दिलेले पाठबह व तयामुहे एकप्रकारे मुलतत्वादी विचार सरणीला पर्यायाने दहशतवादाला प्रोत्साहन दिल्या सारख्ये आहे. अमेरिकेच्या समकालीननितिमुळ मागील दशकापासन आशिया खंडातील अनेक राष्ट्रानां दहशतवादाचा सामना करावा लागत आहे. आशिया खंडातील या दहशतवादी कारवायांची तिव्रता ही विशेषत: १९९० नंतर म्हणजे जागतिकिकरणच्या प्रक्रिये सोबत अधिक जाणवत आहे. १५ : आशिया खंडातील अण्वस्त्र प्रसार व सुरक्षीतता: जगातील अण्वस्त्राचा प्रसार रोखण्यासाठी अण्वस्त्र बंदी कराराने एक संस्थात्मक संराचना जागतीक पातळीवर निर्माण केली आहे. शितयुध्द काहात आशिया खंडातील तणाव वाढीमध्ये भर घालणरा घटक म्हणजे चिनची अण्स्त्र सज्जता होय. चिननंतर घोषीत देशामध्ये भारत—पाकिस्तान या राष्ट्रांचा समावेश होतो अघोषीत देशामध्ये इराण, इस्त्रायल, उत्तर कोरीया इराक या देशांचा समावेश होतो. अण्वस्त्र प्रसारामध्ये रशिया व चिन या देशाचा मोझ सहभाग आहे. रशिया वा चिनने छुप्या मार्गाने इराणला अणुतंत्रज्ञान विकले या दोन देशाशिवाय आशिया खंडात छुप्या मार्गाने अण्वस्त्र प्रसारामध्ये मोठा वाटा आहे. एकविसाव्या शतकाचे जागतिक नेतत्व करण्याची क्षमता आशियायी देशातील चिन जपान व भारताकडे आहे परंतु या सत्तेचे एकधृविकरण होईल का? किवा बहू धवीकरण होईल हे येणारा काळच सांगेल.

सारांश : आज जागतिकीकरणाच्या नावाखाली नवसाम्राज्यवादी व्यवस्था नवा आर्थीक दहशतवाद आणुन जगावर राज्या करु पाहत आहे त्यासाठी आंतराष्ट्रीय नानेनिधी जागतीक बॅंक व जागतिक व्यापार संघटना इ.चा वापर करीत आहे.जागतिकीकरणामुळे भांडवली बाजारपेठ बहुराष्ट्रीय कंपन्या यांच्या वाढत्या भूमिकेमुळे राज्यांचे आर्थीक क्षेत्रातील पारंपारीक महत्व कमी हहोत आहे.आर्थीक क्षेत्रातील सार्वभौमत्वाप्रमाने राजकीय क्षेत्रतील सार्वभौमत्व देखील प्रभावित झाले आहे. एकदरीत जागतिकीकरणच्या प्रक्रीयेमुळे राष्ट्रामध्ये विवीध क्षेत्रात सहकार्य करण्यास मदत झाली लष्करी संघटनांची जागा व्यापारी संघटनानी घेतली जागतिकीकरणाच्या प्रक्रीयेमुळे देशामधील परांवलंबीत्व वाढले त्यामुळे जगाची विभागनी भांडवलवादी पश्चिमी राष्ट्र व तिसऱ्या जगातिल आशिया आफ्रीका व लॅटिन अमेरीका ,गरीब व अविकसीत राष्ट्रे.अशा गटात झाली दृजागतिकीकरणाची प्रक्रीया ही स्वातंत्र्य न्याय समता या मुल्यांचे उल्लघन करणारे आहे त्यामुळे गरीब व अविकसीत राष्ट्राना न्याय देण्यास असमर्थ ठरतांना दिसते.जगकिकरणामुळे आंतराष्ट्रीय राजकारणात राष्ट्र राज्यांचे महत्व कमी होउन राज्यकांचे महत्व वाढले दृआंतराष्ट्रीय दहशतवादी संघटना ,आंतराष्ट्रीय बिगर शासकिय संघटना ,बहुराष्ट्रीय कंपन्या व्यापार संघ यासारख्या राज्यकांचे महत्व वाढले आज जागतिकीकरणाची प्रक्रीय अपरीहार्य बनली आहे ती जनतेला दैनंदिन जिवनाात प्रभावीत करीत आहे जागतिकीकरणच्या या प्रक्रीयेपासुन कोनीही अलिप्त राहू शकत नाही दृकाही देश या प्रक्रीयेकडे विकासाचा एक मार्ग म्हणुन पाहत आहे तर काही देश या प्रक्रीयेकडे संशय व भितीच्या दुष्टीकोनातुन पाहत आहे ण जगतिकीकरणामुळे आशिया खंडातिल देशामध्ये मोठया प्रमानात परीवर्तन घडून आलेले दिसुन येते आशिया खंडात असणाऱ्या भारत —पाकीस्तान व अन्य देशानमध्ये संत्ता संतुलन घडुन आलेले दिसुन येते जगात भारत ,चिन ,अमेरीका ,रशिया ,यासारख्या देशामध्ये मोठया प्रमाणात अंतर्गत स्पर्धा सुरु असलेली दिसुन येते .या स्पर्धात अनेक नवोदयीत राष्ट्रे सुध्दा आपला पाया मजबुत करण्याचा प्रयत्न करीत आहे परंतु जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेमूळे मुक्त व्यापार व व्यवसाय व खुले अर्थिक धोरण स्विकारल्यामुळे प्रत्येक देश अनवस्त्र स्पर्धत उतरला आहे. देशाच्या संरक्षणासाठी अनवस्त्र सज्ज राहण्याचा प्रयत्न करीत अहेत. परिणमी जागतीक संत्ता संतुलनाची स्थिती निर्माण झाली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१ समकालीण जागतीक राजकारण: डॉ. शैलेश देवळाणकर, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद

२ शासन आणि राजकारण, तौलनिक अध्ययन: डॉ. भा. ल. भोळे

३ आंतरराष्ट्रीय संबध: डॉ. वसंत रायपुरकर

४ भारताची विदेशनिति: डॉ चंद्रशेखर दिवान, विद्या प्रकाशन नागपुर

५ तौलनिक राज्य शास्त्र: बदलते स्वरूप आणि नवे प्रवाह: प्रा. सुरेश भालेराव, अरूणा प्रकाशन लातुर

संसदेतील राज ीय प ा संदर्भातील बदल व परि ाम

प्रा.डॉ.एस.जी. भां ाडीया,
ला महाविद्यालय, बडनेरा (रे) (राज्यशास्त्र विभा ा प्रमु ा)

....

सारांश :-लो शाही शासनपध्दतीमध्ये राज ीय प ाचे महत्व अनन्य साधार ा आहे. राज ीय प ाशिवाय लो शाहीची ल्पनाच रता येत नाही. म्ह ुनच लो शाही व राज ीय प ा हे ए ाच ना याच्या दोन बाजू आहेत असे म्ह ातात. भारतीय संविधानाने बहुप ा पध्दतीचा स्वि ार ेला. सांसदिय शासनपध्दती अस ाऱ्या ब्रिटनमध्ये मात्र द्विप ा पध्दती आहे. भारतातील राज ार ावर अने प ांचा प्रभाव स्पष्टप ो जा ावतो. भारतीय समाजात विविधता असल्याने बहुप ा पध्दती अस्तित्वात ये ो स्वाभावि च मानावे ला ोल. परंतू या बहुप ा पध्दतीचा ाही स ारात्म तर ाही न ारात्म प्रभाव दिसून येतो.निश्चितप ो असे म्ह ाता येईल ी अने छोट्या-छोट्या प ांच्या निर्मितीमूळे लो ांच्या राज ीय सहभा ाला अधि चालना मिळाली. तसेच स्त्रियांच्या राज ीय सहभा ातही वाढ झाली विभिन्न जाती समुहांना संसदेत प्रतिनिधीत्व मिळाले. ्रामी ा भा ातील प्रतिनिधीत्वातही वाढ झाली. असे ाही स ारात्म प्रभाव संसदेत अभ्यासायला मिळाले. तसेच प ावाढीचा परि ाम संसदेच्या ाम ाजावर दिसून येतो. प्रादेशि वाद, भ्रष्टाचार, राज ीय अस्थैर्य या सार ो परि ाम ही दिसून येतात. यासर्व घट ांचा अभ्यास र याचा प्रयत्न या शोध निबंधात ेला आहे.

लो शाहीतील सत्ताप्राप्तीच्या स्पर्धेत राज ीय प ांची भूमि ा महत्वपू ा असते. तसेच लो ांना मोठ्या प्रमा ात राज ार ाशी जोड ो व त्यांचा राज ार ातील स ्रि य सहभा रुन घे याचे ही ए मोठे साधन बनले आहे. त्यामुळेच आपल्या देशात असं य छोट्या-छोट्या प ांचा उदय झालेला दिसतो. ऐतिहासि दृष्ट्या विचार ेल्यास भारतातील राज ीय प ा चळवळीमधून आ ाराला आले आहेत. लो ांच्या लो शाही आ ां ांच्या अभिव्यक्तिच तसेच राष्ट्रवादी जा ा ावांना आ ार दे याचे साधन या रुपात त्यांचा वि ास झाला आहे. भारतातील ाँग्रेस प ाने ए ाच वेळी ए चळवळ म्ह ून व राज ीय प ा म्ह ून ार्य ेले आहे. देशाच्या उभार ीमध्ये महत्वाची भूमि ा बजाव ाऱ्या राज ीय प ांना आपले अस्तित्व टि वि ो आज ठी ा जात आहे. त्यामुळे जी पो ळी निर्मा ा आली आहे त्यातून अने नवे प ा उदयास आले. तसेच अस्तित्वात असलेल्या प ांमध्ये फुट पडून नवीन प ा उदयास आल्याचेही दिसून येते. ुल्या राज ीय स्पर्धेच्या सुरुवातीच्या दश ामध्ये बहुते विरोधी प ा हे ाँग्रेसमध्ये पडलेल्या फुटींमधुनच निर्मा ा झाले. त्याचप्रमा ो विरोधी प ातही फुट पडून नवीन प ात भर पडली. उदा. जनता प ात असं ये वेळा फुट पडली. म्युनिस्ट प ातून मार्क्सवादी म्युनिस्ट प ा निर्मा ा झाले. फुटीचे ार ा नेतृत्व विषयी मतभेद हेच समोर आले. जातीय, भाषी व प्रादेशि आधारावर अने प ा जन्माला आलेले दिसतात. उदा. बसपा, तेल ू देसम पार्टी, आसाम ा ा परिषद, समाजवादी पार्टी, राष्ट्रीय जनता दल, तृ ामुल ाँग्रेस, ए.आय.डी.एम. े., झार ंड मुक्ती मोर्चा, महाराष्ट्रात शिवसेना , मनसे, रिपब्ली न प ा या प ातूनही अने छोटे-छोटे प ा पुन्हा निर्मा ा झाले. अस्तित्वात असलेल्या राज ीय प ांचे वारंवार विभाजन आ ि नव्या प ांच्या उदय यामुळे स्वाभावि च राज ीय प ांच्या सं येत ल ा ीय वाढ झाल्याचे दिसते. ते पुढील सार ीवरुन अधि स्पष्ट होईल. **संसदेतील राज ीय प ा संदर्भाती बदल**

निवड ू वर्ष	निवड ू लढविलेल्या प ांची सं या	राष्ट्रीय प ांची सं या	संसदेमध्ये प्रतिनिधीतव ेलेल्या प ांची सं या
१९५२	५५	८	२२
१९५७	१६	४	१२
१९६२	२९	९	२०
१९६७	२५	८	१९
१९७१	५२	८	२४
१९७७	३४	५	१८
१९८०	३६	६	१७
१९८४	३८	७	२१
१९८९	११७	८	२४
१९९१	१४५	९	२४
१९९६	२०८	७	२८
१९९८	१७६	७	३९
१९९९	१६९	७	३९
२००४	२३०	६	४०
२००९	३७०	७	३७

स्त्रोत : Election Commission of India

वरील सार ीवरुन असे स्पष्ट होते ी, लो सभा निवड ु ीतील राज ीय प ांची सं या मोठ्या प्रमा ात वाढली आहे. पहिल्या लो सभा निवड ू ीत ५५ प ांनी निवड ू लढविली होती तर २००९ च्या निवड ू ीच्या वेळेस तब्बल ३७० प ा निवड ु ीच्या रिं ा ात होते. १९८४ च्या निवड ू ीपर्यंत प ांची सं या मी झालेली दिसते. परंतू १९८९ नंतरच्या ाळात राज ीय प ांच्या सं येत झपाट्याने वाढ झाल्याचे दिसते. त्यानंतरच्या हो ाऱ्या निवड ू ीत सातत्याने वाढ होतांना दिसते.त्याचबरोबर भारतीय संसदेमध्ये प्रतिनिधीत्व र ाऱ्या प ांच्या सं येतही बदल होत ेले. पहिल्या संसदेत २२ प ांची प्रतिनिधीत्व ेले तर २००९ च्या पंधराव्या लो सभेत ३७ प ांनी प्रतिनिधीत्व ेले आहे. यावरुन असे म्ह ाता येईल ी, ए ा राज ीय प ाच्या निर्विवाद वर्चस्वापासुन बहुप ा डे भारताच राज ार ा चालले आहे. तसेच ही बहुप ीस स्पर्धा दोन प्रमु ा राज ीय आघाड्यांमध्ये

परावर्तित होत आहे. उदा. युपीए, एन.डी.ए. याही पली डे म्ह जे तिसरा, चौथा मोर्चा बांधनी दे ील सध्या सुरु आहे. विभिन्न प्रादेशि प ांच्या उदयामुळे राष्ट्रीय राज ार ा ढवळून निघाले आहे. प्रारंभीच्या ाळात प्रादेशि प ांचा प्रभाव त्यांच्या ेत्रापुरताच होता. परंतू हळूहळू या प ांची राष्ट्रीय प ांनाही आव्हान दिले आहे. ेल्या ाही निवड ू ांपासून प्रादेशि प ांची े वळ सं याच वाढली नाही तर त्यांना मिळ ाऱ्या समर्थनातही वाढ होत आहे. राष्ट्रीय प ां डून हो ारा अपे ा भं ा, सत्ता स्पर्धेचे बदललेले स्वरुप, तसेच विविध सामाजि घट ांना स्वतःच्या अस्तित्वाची झालेली जा ीव व ओळ ा यातूनच नवीन प ा उदयाला चालना मिळाली परि ामतः राष्ट्रीय प ांचा प्रभाव ी ा हो यामध्ये झाली. १९८४ सालच्या लो सभा निवड ू ीत सर्व प्रादेशि प ांना ए त्रितप ो ११.२% मते मिळाली होती. तर २००९ सालच्या निवड ू ीत मतांचे प्रमा ा २८.४% ेले. (भारतीय संविधान व राज ार ा-तु ाराम जाधव) निश्चितच प्रादेशि प ांचा प्रभाव जनसामान्यांवर होत आहे. २००९ च्या निवड ू ीत ४० प्रमु ा प्रादेशि राज ीय प ा तर ९८० नोंद ी ृ त बि ार मान्यता प ांची नोंद ी झालेली होती. (भारतीय संविधान व राज ार ा-तु ाराम जाधव) महाराष्ट्र राज्य निवड ू आयो ाने राज ीय प ाची नोंद ी र यास नोव्हेंबर २००४ पासून सुरुवात े ली. आतपर्यंत आयो ा डे ए ू ा ३३५ राज ीय प ांनी नोंद ी े ली आहे. यामध्ये राष्ट्रीय स्तरावरील मान्यताप्राप्त प ा, राज्यस्तरावरील मान्यता प्राप्त प ा तसेच नोंद ी ृ त अमान्यताप्राप्त प ांचा समावेश आहे. (लो राज्य मार्च-एप्रिल-२०१४) संसदेतील राज ीय प ात हो ाऱ्या या बदलामूळे **१.** लो ांच्या राज ीय सहभा ाला अधि चालना मिळाली. **२.**संसदेच्या ाम ाजावर परि ाम दिसून येतो. **३.**प ावाढीचा परि ाम ग्रामी ा प्रतिनिधित्वावर ही दिसून येतो. **४.**विभिन्न जाती समुहाला प्रतिनिधीत्व मिळाले आहे.**५.**राष्ट्रीय प ांचा प्रभाव ी ा झालेला दिसून येतो. अशी ाही ृहीत े डोळ्यासमोर ठेवून उपलब्ध माहितीच्या आधारे विश्लेष ात्म पध्दतीने "संसदेतील राज ीय प ा संदर्भातील बदल व त्याचे परि ाम" या विषयाचे अध्ययन र याचे उद्दिष्ट्ये आहे. प ावाढीमुळे संसदेच्या ाम ाजावर परि ाम झाला ा? ग्रामी ा प्रतिनिधत्वाला चालना मिळाली ा? विभिन्न जाती समूहाला प्रतिनिधीत्व मिळाले ाय? स्त्रियांचा लो सभेतील सहभा ा वाढला ा? याचा अभ्यास र ो हे उद्दिष्ट्ये आहे. आ ि त्यासाठी १९५२ पासून तर २००४ पर्यंत झालेल्या लो सभेचे वरील घट ाच्या आधारावर प्राप्त माहितीचे विश्लेष ात्म अध्ययन े ले.सीएसडीएसच्या विविध सर्वे ा ातून स्पष्ट झाले ी, प्रादेशि प ांना लो ांचा पाठींबा वाढत्या प्रमा ात मिळतो आहे. राज्यामध्ये शासन चालवि याबाबत बहुसं य लो ांना राष्ट्रीय प ाऐवजी प्रादेशि प ा अधि यो य वाटतात. छोट्या-छोट्या प ाच्या मोठ्या सं येमुळे प ा लो ांच्या अधि ाधि जवळ येतात. यामधुन लो ांच्या ृतीशिल लो शाही सहभा ास चालना मिळू श ते. (लो शाही जिंदाबाद - सुहास पळशी र)

प ांची सं या वाढल्यामुळे संसदेच्या ार्य ालावर व ाम ाजावर निश्चितप ो परि ाम जा ावते. ते पुढील सार ीद्वारे अधि स्पष्ट होईल.

लो सभा	ार्य ाळ	अधिवेशनाची सं या	बैठ ांची सं या	ामाचे तास
पहिली	१९५२-५७(६०)	१५	६७७	३७८४
दुसरी	१९५७-६२(६०)	१६	५८१	३६५१
तिसरी	१९६२-६७(५९)	१६	५७८	३७३३
चौथी	१९६७-७०(४६)	१२	४६९	३०२९
पाचवी	१९७१-७७(७०)	१८	६१३	४०७२
सहावी	१९७७-७९(३०)	९	२६७	१७५३
सातवी	१९८०-८४(६०)	१५	४६४	३३२४
आठवी	१९८५-९८(५९)	१४	४८५	३२२३
नववी	१९८९-९१(१५)	७	१०९	७५४
दहावी	१९९१-९६(५९)	१६	४२३	२५२७
अ रावी	१९९६-९७(१८)	६	१२५	८१३
बारावी	१९९८-९९(१३)	४	८८	५७५
तेरावी	१९९९-२००४(५३)	१४	३५६	१९४५
चौदावी	२००४-२००९(६०)	१५	३३२	१७३७

वरील सार ीद्वारे असे स्पष्ट होते ी, नववी लो सभेपूर्वी संसदेचा ार्य ाल हा पू ा होत असे. अपवाद सहावी लो सभा (समिश्र सर ार) १९९० नंतरच्या दश ात हा ार्य ाल मी झाल्याचे आढळते. उदा. नववी अ रावी बारावी लो सभा या ाळात राज ीय अस्थैर्य दिसून येते.

त्याचप्रमा ो १९५२ पासून संसदेच्या प्रत्ये अधिवेशनातील बैठ ांचा आ ि अधिवेशनातील ामाच्या तासांचा आढावा घेतला तर असे दिसून येते ी, आठव्या लो सभेपर्यंत देशातील संसदेचे ाम ाज हे सुरळीतप ो सुरु होते. (अपवाद सहावी लो सभा) पहिल्या लो सभेला १५ अधिवेशनात ६७७ बैठ ा झाल्या व ३७८४ तास संसदेचे ाम ाज चालले. त्या तुलनेत चौदावी लो सभेचे ाम ाज १५ अधिवेशनात ३३२ बैठा ात १७३७ तास ाम ाज चालले या ाळातील संसदेचे चित्र हे लाजीरवा ो होते. १९८९ हे वर्ष भिन्नता दर्शवि ारे आहे या वर्षीच्या नवव्या लो सभेमध्ये े वळ सात वेळा संसदेचे अधिवेशन झाले आ ि ए ू ा १०९ बैठ ात ७५४ तास ाम ाज चालले तर बारावी लो सभेत ४ अधिवेशनात ८८ बैठ ात े वळ ५७५ तास ाम ाज चालले जे ी आतापर्यंतचे सर्वात मी ाम ाजाचा ाळ आहे. या ाळातील लो सभेचा ार्य ाळही १५ व १३ दिवसाचाच होता. १९८९ सालच्या निवड ु ीनंतर प्रत्ये अधिवेशनातील संसदेच्या बैठ ांची सं या व ामाचे तास मी झालेले आढळते. याचे ार ा शोधल्यास निश्चितप ो ते प ावाढीत दिसून येते. १९८९ च्या निवड ू ीपासून प ांच्या सं येत सातत्याने वाढ झाली आहे. त्यामुळे निश्चितप ो त्याचा परि ाम संसदेच्या ाम ाजावर झालेला दिसतो. पहिल्या लो सभेत जवळपास ७२ बील पास झाले तर १५ व्या लो सभेत े वळ ४० बील पास झाले. १९७६ ला संसदेत ए ू ा ११८ बील पास झाले जे ी आतापर्यंतची सर्वाधि सं या आहे. २००४ ला सर्वाधि मी म्ह जे े वळ १८ बील पास झाले. आतापर्यंत संसदेत े वळ १४ ाज ी विधेय पास झाले आहे. यापै ी १९५६ मध्ये ६ बील पास झाले आहे. सध्याच्या संसदेत २६४ ाज ी विधेय मांडल्या ेली त्यापै ी लो सभेत १६० विधेय ावर व राज्यसभेत ११ ाज ी विधेय ावर चर्चा झाली (ebay.in)

प ावाढीचा परि ाम ग्रामी ा प्रतिनिधीत्वावर ही दिसून येते प ांची सं या अधि झाल्याने लो ांचा सहभा ाही वाढला आहे. आज बहुतांश ना ारि हे ो ात्या ना ो ात्या प ाचे सदस्य आहेत ि वा राज ीय संघटनेशी जुळलेले आहे. अशा प ांची ि वा संघटनांची सुरुवातही छोट्या स्वरुपात छोट्या शहरातून, ावातून होतांना दिसते. उदा. ाम ार संघटना, शेत री संघटना, युवा संघटना इ. त्यामुळे प ांच्या वाढत्या प्रमा ात ग्रामी ा भा ातील प्रतिनिधीत्वामध्येही वाढ झाली हे ालील सार ीतून स्पष्ट होईल. **ग्रामी ा भा ातील प्रतिनिधीत्व**

लो सभा	ग्रामी ा भा ातील ासदार %	शहरीभा ातील ासदार%	लो सभा	ग्रामी ा भा ातील ासदार %	शहरीभा ातील ासदार%
पहिली	४७	५३	सातवी	६७	३३
दुसरी	४७	५३	आठवी	६३	३७
तिसरी	५०	५०	नववी	६१	३९
चौथी	५३	४७	दहावी	६१	३९
पाचवी	५५	४५	अ रावी	६३	३७
सहावी	६३	३७	चौदावी	६६	३४

स्त्रोत : Election Commission of India

वरील सार ीवरुन असे दिसून येते ी, पहिल्या लो सभेच्या तुलनेत चौदाव्या लो सभेत ग्रामी ा भा ातील ासदाराची टक् वारी अधि आहे. पहिल्या लो सभेत ४७% ासदार ग्रामी ा भा ातील होते. तर १४ व्या लो सभेत ती सं या वाढून ६६% झाली आहे. म्ह ाजेच राज ीय प ांच्या सं येत जशी वाढ होत ेली त्या प्रमा ात ग्रामी ा भा ातील प्रतिनिधीत्वही वाढत ेले. राज ीय प ांची सं या वाढल्यामुळे विभिन्न जाती समहाच्या प्रतिनिधीत्वातही बदल झालेला दिसतो. विभिन्न राज ीय प ांनी विभिन्न जाती समुहाच्या लो ांना राज ार ात सहभा ी हो याची संधी दिली. ते पूढील सार ीतून अधि स्पष्ट होईल.**विभिन्न जाती समूहाचे प्रतिनिधीत्व**

लो सभा	ब्राह्म ा (टक्)	इतर उच्च जातीय (टक्)	इतर मा ास जाती (टक्)
पहिली	२४	२५	१२
दुसरी	२१	२८	१४
तिसरी	१९	३३	१३
चौथी	१९	२९	१७
पाचवी	२२	२६	१६
सहावी	१६	२८	२०
सातवी	१४	२७	१७
आठवी	१६	३५	१४
नववी	१४	२९	२२
दहावी	८	३३	२४
अ रावी	१०	३२	२३
चौदावी	१०	२८	३०

स्त्रोत : Election Commission of India

नवे छोटे प्रादेशि , वांशि , जातीय प ा निर्मा ा झाल्याने निवड ू ीचे राज ार ा बदलत ेले. सामाजि   आधाराच्या निश्चिती मध्ये प्रदेश, धर्म, वंश, जात हे घट   प्रभावी बनल्यामुळे राज ीय प ा हे आधार बळ ट   रु ला ाले आहे.१९८९ नंतर संसदेतील जाती समुहाच्या अध्ययन घे यास संसद अधि   प्रतिनिधीत्व झाल्याचे दिसून येते. ब्राह्म ा समुहाच्या टक् वारी पे ाा इतर उच्च जाती व इतर मा ास जातीच्या प्रतिनिधींची टक् वारी वाढलेली दिसून येते. आघाड्यांच्या राज ार ाच्या उदयातून ए ी डे राज ीय अस्थिरता वाढलेली असली तरी दूसरी डे भिन्न भिन्न सामाजि   घट ांना संसदेत राज ीय प ा प्रतिनिधीत्व देत आहे. भारतीय स्त्रियांचा राज ार ातील सहभा ा हा मुद्दा नेहमीच चर्चेत असतो. पंचायत राज व्यवस्थेत स्त्रीयांना ५०% आर ा ा आहे. त्याप्रमा ो संसदेत व राज्यविधी मंडळातही असावी ही मा ा ी सातत्याने होत आहे त्यावर संसदेत बील ही मांडल्या ेले. स्त्रियांच्या लो सं येच्या तुलनेत त्यांचा संसदेतील सहभा ा न ा य स्वरुपाचा आहे. परंतू जशी प ांची सं या वाढत ेली त्याचा परि ाम स्त्रीयांच्या राज ीय सहभा ावर दिसून येतो. **लो सभा निवड ु ांमध्ये महिलांचा सहभा ा**

लो सभा	उमेदवार	निर्वाचित प्रतिनिधी
१९५२	-	२२
१९५७	४५	२७
१९६२	७०	३४
१९६७	६७	३१
१९७१	८६	२२
१९७७	७०	१९
१९८०	१४२	२८

१९८४	**१६४**	**४४**
१९८९	**१९८**	**२७**
१९९१	**३२५**	**३९**
१९९६	**५९९**	**४०**
१९९८	**२७४**	**४३**
१९९९	**२८४**	**४९**
२००४	**३५५**	**४५**
२००९	**५५६**	**५९**

स्त्रोत :- Election commission of India

वरील सार ाीवरुन असे स्पष्ट होते ी, लो सभेतील महिलांचा सहभा ा वाढत आहे. १९५२ ला ेवळ २२ महिला प्रतिनिधी होत्या तर २००९ ला ५९ महिला प्रतिनिधी आहे. प ाांच्याद्वारे महिलांनाही उमेदवारी दे यात सातत्याने वाढ होत आहे. १९८० या निवड ू ीत महिला उमेदवारीच्या सं येत पुर्वीच्या निवड ू ीच्या तुलनेत दुपटीने वाढ झालेली दिसते. तसेच प्रतिनिधीत्वामध्ये ही वाढ दिसून येते. २००९ च्या निवड ू ीत ए ू ा ५५६ महिला उमेदवार रिं ा ाात होत्या. निश्चितप ो ही वाढ प ाांच्या सं येत झालेल्या वाढीमुळे आहे.राष्ट्रीय प ाांनी महिलांना दिलेली उमेदवारी समाधन ार नाही हे १९९९,२००४ व २००९ च्या निवड ु ीच्या विश्लेष ा ेल्यास अधि स्पष्ट होते. **राष्ट्रीय प ाांचे लो सभेतील महिला उमेदवार**

राष्ट्रीय प ा	**१९९९**		**२००४**		**२००९**	
	उमेदवार	**निर्वाचीत प्रतिनिधी**	**उमेदवार**	**निर्वाचीत प्रतिनिधी**	**उमेदवार**	**निर्वाचीत प्रतिनिधी**
ाँग्रेस	५१	१४	४५	१२	४३	२३
भाजप	२५	१५	३०	१०	४४	१३
बसपा	११	०१	२०	०१	२८	०४
भा प	०४	०१	०२		४	०
मा प	०५	०३	०८		६	०१
जेडि(एस)	०५					
जेडि(यु)	०३	०१				
राष्ट्रवादी ाँग्रेस			०५	०२	०७	०२
राष्ट्रीय ज. दल					०२	००
ए ू ा	**१०५**	**३५**	**११०**	**३०**	**१३४**	**४३**

]स्त्रोत : Election Commission of India

१९९९ च्या निवड ू ीत २८४ महिला उमेदवार होत्या. त्यापै ी १०४ महिलांना राष्ट्रीय प ाांनी उमेदवारी दिली होती. त्यात ाँग्रेस प ा आघाडीवर होता. तर १०२ महिलांना प्रादेशि प ाांनी उमेदवारी दिली तर ७८ महिला स्वतंत्रप ो निवड ू ी लढल्या.२००४ त्या निवड ू ीत ५५६ महिला उमेदवारापै ी १३४ महिला उमेदवार राष्ट्रीय प ााच्या होत्या तर ४४२ महिला ह्या प्रादेशि प ााच्या व स्वतंत्र उमेदवार होत्या.यावरुन असे म्ह ाता येईल ी, प ााच्या वाढत्या सं येचा परि ाम महिलांच्या राज ीय सहभा ाावर झाला.अशाप्र ारे प ावाढीचा परि ाम ए ंदरीत लो ांच्या राज ीय सहभा ाावर दिसून येते. राज ीय प ाांच्या सं येत झालेली वाढ व लो ांचा राज ीय प ााशी असलेला संबंध व सहभा ा जवळून अभ्यासल्यास असे दिसून येते ी, निवड ू प्रधान लो शाही बळ ट होत आहे. लो ांचा ृतीशील सहभा ा निवड ू ीच्या प्रि येत स्पष्टप ो दिसतो.विविध प्रादेशि प ाांचा संदर्भात नेहमी चर्चा सुरु असते ी द्विप ीय राज ार ा असावे प्रादेशि प ाामूळे देशाच्या राज ार ाात ोंधळ निर्मा ा होतो. देशात आघाडीचे सर ार चालवावे ला ाते, सर ारला नि ाय घे यात अडच ाीचे जाते, भ्रष्टाचाराला ऊत येते, राष्ट्रीयच नाही तर आंतरराष्ट्रीय राज ार ाावरही परि ाम होतो, यात संत्याश असेल तरी प्रादेशि प ाांमुळे ेंद्र सर ारवर वच राहतो, प्रादेशि प्रश्न, समस्या प्रादेशि नेतेच चां ाल्या प्र ारे समजू श तात, त्यामुळे या छोट्या प्रादेशि प ाांनाही राज ार ाात महत्व आहे ारज आहे प्रादेशि नेत्यांनी आपल्या महत्व ा ाांना आवर घालने घटनात्म नैति ता टि वून ठेव ो असे झाले. तर नक ीच प ा जरी सं येने वाढले तरी ते लो शाही बळ ट र यास महत्वाची भूमि ा बजावतील.

-: संदर्भ :-

१) लो शाही जिंदाबाद - यो ेंद्र यादव, सुहास पळशी र, पीटर डिसूझा

२) भारतीय संविधान व भारतीय राज ार ा - तु ाराम जाधव व महेश शिरापूर र

३) लो दिप (राज ार ा विशेष)(२०१३) - दिवाळी अं लो शाही वार्ता

४) लो राज्य - मार्च - एप्रिल २०१४

५) स्त्री संघर्ष ा इतिहास - राधा ुमार

विशेष आर्थिक क्षेत्र : (Special Economic Zone)

डॉ. अशोक तु.खोब्रागडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख राष्ट्रपिता महात्मा गांधी महाविद्यालय.सावली

प्रस्तावना – **(Introduction)**

जागतिकीकरणाच्या काळात अनेक संकल्पना उद्‌यास येत आहेत.त्यामध्ये सर्वात वेगाने वाढणारी विशेष आर्थिक क्षेत्र ही एक संकल्पना आहे. ती जगात फार पूर्वीपासून रूजलेली आहे. इंग्लंडमध्ये मॅचेस्टर येथे १८९६ च्या सुरूवातीस जगामध्ये पहिले विशेष आर्थिक क्षेत्र बसविले.आज त्याचा विस्तार होवून जगभरात ५००० हून अधिक व्यापार क्षेत्र बसविली गेली. आणि चीनमध्ये विकसीत झालेली विशेष आर्थिक क्षेत्र हा या संकल्पनेचा सर्वात विकसित टप्पा ठरला.प्रगत दर्जाच्या पायाभूत सूविधा आणि इतर महत्वपूर्ण धोरणाचा अधिक पाठिंबा यामुळे ही विशेष आर्थिक क्षेत्रे प्रगतीच्या वाटेवरी एक महत्वाचा टप्पा ठरलेला आहे.

चिनमध्ये आज १२५ सेझ विकसित करण्यात आले असून सन २००४ शेंझेन सेझ मध्ये ७८ अब्ज अमेरिकन डॉलरच्या निर्यातीचा विक्रमी पल्ला गाठलेला आहे.त्यामुळेच जगातील सर्वात मोठे,सर्वात आधूनिक आणि सर्व सुविधांनी युक्त असे विशेष आर्थिक क्षेत्र म्हणून सेझची नोंद जगाच्या औद्योगिक नकाशावर झालेली आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्राचा भारतात उदय :–

भारतात १९६५ मध्ये कांडला येथे निर्यात प्रक्रिया क्षेत्र म्हणून आशियातील पहिले मुक्त व्यापार क्षेत्र वसविण्यात आले. त्याचप्रमाणे भारतात इतर सात ठिकाणी व्यापार क्षेत्र वसविण्यात आले. त्यापैकी मुंबईतील सिपज आणि कोचीन मधील इ.पी.झेड. या निर्यात प्रक्रियांचा देशाच्या एकुण निर्यातीत सुमारे ७० टक्के वाटा होता. आणि या क्षेत्रात रोजगार उपलब्ध झाले. भारताने विशेष आर्थिक क्षेत्राची संकल्पना स्विकारली आणि आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मक व्यापाराचे नविन वारे भारतात वाहू लागले. या क्षेत्रात प्रोत्साहनपर योजना भारत सरकारने दिल्यामुळे उत्पादन क्षेत्रात वाढ झाली आणि उत्पादकता वाढून गुंतवणूक आणि निर्यातीचा आलेखही उंचावत गेला.

महाराष्ट्र : एक नव्या अध्यायाची सुरवात

सन २००१ मध्ये राज्य पातळीवरील पहिले विशेष आर्थिक क्षेत्र ;ैण्म्ण्र्ण्द्ध धोरण तयार करण्याच्या देशातील पहिला मान महाराष्ट्र राज्याने मिळविला. हे धोरण जाहीर होताच सिडको या राज्य सरकारच्या उपक्रमाने नवि मुंबईत सुमारे ३८०० हेक्टर मध्ये सेझ बसविण्याची संकल्पना मांडली. या प्रकल्प क्षेत्रात द्रोणागिरी (१२५० हेक्टर) कळंबोली(३५० हेक्टर) उल्दे (४०० हेक्टर) आणि रिजनाथ पार्क झोण (१८५० हेक्टर) अशा चार विभागांचा समावेश आहे.

या औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासात व्यापार केंद्रे, निवासी संकूले, शैक्षणिक संस्था,दवाखाने, क्रिडा संकूल,विज निर्मीती केंद्र, जलनि:सारण केंद्र, नागरी वाहतूक या सुविधांचा समावेश असल्याने नवि मुंबईच्या सेझमध्ये मोठया प्रमाणावर गुंतवणूकीचा ओघ राहील. अशी अपेक्षा आहे. त्यामुळे हे क्षेत्र म्हणजे निर्यातक्षेत्र उद्योगासाठी आकर्षण ठरणार असून देश–विदेशातील गूंतवणूकीचे एक मोठे केंद्रस्थान असेल.

देशाच्या औद्योगिक आणि भौतिक प्रगतीमध्ये महाराष्ट्राचा सिंहाचा वाटा आहे. या राज्यातील ९० औद्योगिक वसाहतीमधील उद्योगांनी सुमारे २० लाख कामगारांना रोजगार दिला आहे. एकूण निर्यातीच्या ४० टक्याहून मोठा वाटा उचलला आहे. नवि मुंबई विशेष आर्थिक क्षेत्रामुळे महाराष्ट्राच्या या वैशिष्टयामध्ये मोलाची भर पडणार आहे.

नागरी केंद्राचे सानिध्य हा विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या यशाचा मोठा घटक आहे.नवि मुंबई सेझ हा प्रकल्प देशाची आर्थिक आणि व्यापारी राजधानी असलेल्या मंबईपासून जवळ आणि ३४४ चौरस किलोमिटर क्षेत्रफळावर वसलेल्या नवि मुंबई या अत्याधुनिक शहरालगत आहे. देशातील सर्वात आधूनिक आणि उच्च तत्रज्ञानमुक्त असे जवाहरलाल नेहरू शहर (जे.एन. टी.पी) या प्रकल्पापासून फक्त दहा किलोमिटर अंतरावर आहे.

सेझ : भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आधार :–

नवि मुंबई सेझ अत्यंत सुनियोजित आणि सर्वांगिण परिपूर्णता असलेला एक आदर्श प्रकल्प आहे. हा प्रकल्प केवळ औद्योगिक आणि व्यापारी केंद्रांना सुविधा ठरणार नाही तर निवासी क्षेत्रे, सामाजिक,संस्थात्मक आणि मनोरंजनात्मक सुविधांनी देखील या क्षेत्रात सूबत्ता असेल. औद्योगिक आर्थिक धोरणातून निर्माण झालेला आणि जागतीक दर्जाचे भौगोलिक स्थान लाभलेला हा प्रकल्प उद्योग विश्वाला प्रेरक वातावरण आणि नवचैतन्य देणारा ठरणार आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्राचे फायदे :–

१) देशातील सर्वच प्रदेशात एकाचवेळी मोठी गुंतवणूक करण्यासाठी लागणाऱ्या साधनसंपत्तीचा तुटवडा असतो. त्यावर विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापन करून मात करणे शक्य होते.

२) प्रयोगावर आणि व्यापारावर आधारित शिक्षण घेता येते.

३) परदेशी गुंतवणूक आकर्षित होते.

४) व्यापारी,वित्तीय आणि संस्थात्मक उदारीकरणाव्दारे आर्थिक उदारीकरणास हातभार लावला जातो.
५) उत्पादनाच्या नवीन क्षेंत्रांचा विकास
६) नविन उत्पादनांची व वस्तुची निर्यात
७) विशिष्ट उत्पादनांसाठी/वस्तुंसाठी जागतीक बाजारपेठेत भारताची प्रतिमा निर्मिती.

विशेष आर्थिक क्षेत्रासाठी दिलेल्या सवलती

१) विशेष आर्थिक क्षेत्रातून निर्यात केलेल्या वस्तू व सेवा यावर कस्टम डयुटी नाही.
२) देशांतर्गत उत्पादकांकडून विशेष आर्थिक क्षेत्रामध्ये आणलेल्या वस्तू व सेवा यांवर उत्पादन शुल्क लागू नाही.
३) विशेष आर्थिक क्षेत्रातील पायाभूत सुविधांचे हस्तांतरण करण्याचा विकासकास परवानगी
४) उर्जा निर्मिती,उर्जावितरण यासाठी विकासकास परवानगी
५) विशेष आर्थिक क्षेत्रामध्ये अखंड आणि उत्तम पाणिपुरवठा करण्याची हमी

विशेष आर्थिक क्षेत्र :– समस्या व उपाययोजना

१) सेझसाठी दिलेल्या करसवलतीमूळे व त्या सवलतींच्या गैरवापरामूळे केंद्र सरकारचा रू. १,७५,४८६ कोटी करमहसूल येणाऱ्या चार वर्षात बुडेल,असे केंद्रीय मंत्री पी.चिदंबरम यांनी स्पष्ट केले.
२) या उद्योगांना देण्यात येणाऱ्या सवलतींमुळे जवळपास ७० ते ८० हजार लघूउद्योग बंद पडले असून भविष्यात संपूष्टात येतील.
३) या क्षेत्रात ज्यांच्या जमिनी गेल्या अशा व्यक्तिंना पर्यायी रोजगाराची संधी मिळणार नसल्याने बेकारीत भर पडेल.

उपाययोजना :–

१) सेझसाठी विकसीत भागातील हजारो एकर जमीन एकाच ठिकाणी ताब्यात न घेता मागास भागातील जमीन ताब्यात घेवून त्या प्रदेशाचा विकास केल्यास देशांतर्गत प्रादेशिक असमतोल निर्माण होणार नाही.
२) शेतकरी व इतर वर्गाना योग्य मोबदला देवून त्यांच्या उपजिवीकेची सुरक्षितता महत्वाची मानून सरकारने राष्ट्रीय पूनर्वसन धोरण तयार करण्यासाठी विशेष कायदा करावा.
३) सरकारने स्वत: राज्याचा व देशाचा विकास आराखडा तयार करून अनुमती दिली गेली पाहिजे त्यामुळे मागास भागाच्या विकासास चालना मिळेल.

सरकारची भूमिका / शासनाची भूमिका

विशेष आर्थिक क्षेत्राबद्दल शासनाची भूमिका सकारात्मक आहे. कारण प्रगतीच्या नव्या दिशेच्या आणखी एक महत्वपूर्ण टप्पा भारत सरकारने अलीकडेच गाठलेला आहे.२००५ ची घोषणा भारत सरकारने केली आहे. सेझ धोरणाच्या आणि आर्थिक सवलतीसह सर्व प्रकारच्या प्रोत्साहनात्मक योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी एक खिडकी पध्दत स्विकारून उद्योग क्षेत्रात एक पोषक वातावरण सरकारने रूजविले. त्यामुळे आता सेझ हा राज्यांच्या विकासाचा आणि आर्थिक व औद्योगिक प्रगतीचा एक मापदंड आणि रोजगार संधीचा खजिना ठरणार आहे.

११ फेब्रुवारी २००५ रोजी केंद्रीय व्यापार आणि वाणिज्य मंत्री कमलनाथ यांनी संसंदीय व्यापार – वाणिज्य सल्लागार समितीच्या बैठकीत विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या फायदया–तोटयावर सविस्तर भाष्य केले. तेव्हा उद्योग क्षेत्राला नवी उभारी देणाऱ्या सेझ च्या संकल्पनेवर या समितीने पक्षभेद विसरून हा ठराव पास करण्यात आला. सेझ ही देशाच्या अर्थव्यवस्थेला तेजीच्या शिखरावर विराजमान करणारी संकल्पना ठरेल. हा कमलनाथ यांचा विश्वास आज वास्तवात उतरलेला पाहावयास मिळत आहे. सेझच्या माधमातून विदेशी गूंतवणूकीचा ओघ भारताकडे वाहू लागेल आणि अर्थव्यवस्थेला नवचैतन्य प्राप्त होवून रोजगाराच्या अभूतपूर्वक संधी निर्माण होतील. असा विश्वास कमलनाथ यांनी दिला.

पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनीही त्याआधी असेच एक स्वप्न रंगविलेले होते व अवघ्या वर्षभरात हे स्वप्न साकारतांना दिसू लागले आहे. रस्ते, बंदरे आणि विज क्षेत्रातील पाायाभूत सूविधा अद्यावत करण्यासाठी १५० अमेरिकन डॉलरची गूंतवणूक करावी लागेल असेही त्यानी सूचित केले. यांची मूहूर्तमेढ रोवत दररोज ४ कि.मी. रस्त्याचे बांधकाम करून देशातील ४ महानगरांना जोडणारे सुमारे ४००० कि.मी. लांबीचे रस्ते बांधले जात आहेत. सन २००८ हे वर्ष देशाच्या प्रगतीचे सूवर्णकाळ नोंदविले गेले महाराष्ट्राची उपराजधानी व विदर्भाची राजधानी असलेल्या नागपूर शहरात ''मिहान प्रकल्प'' व त्या प्रकल्पाच्या जोडीस नागपूर ला आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे विमानतळ हे एक सेझचे तोजे उदाहरण म्हणता येईल. हा प्रकल्प विदर्भ विकासासाठी उपयुक्त असल्याने त्याच्या उभारणीसाठी महाराष्ट्र शासनाने व विदर्भातील तमाम राजकीय पुढाऱ्यानी पुढाकार घेतल्याचे चित्र दिसून येते. यासोबतच भारतातील जवळपास सर्वच राजकीय पक्षांना व नेत्यांना विकास व कल्याणासाठी विशेष आर्थिक क्षेत्र हा योग्य मार्ग वाटत आहे. त्यामुळे खाजगी क्षेत्रात राजकीय क्षेत्राने व शासनानेही त्याची अंमलबजावणी अत्यंत वेगाने सुरू केलेली आहे.

संदर्भ सुची:–

१) डॉ. गोविलकर विनायक – विशेष आर्थिक क्षेत्र, डायमंड पब्लीकेशन्स –२००७
२) योजना– विकास समर्पित मासिक –२००९

भारतातील महिला अधिकारांचे स्वरुप

प्रा.डॉ. वासंती रासम
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

कु. शबाना गैबीसो हळगंळी
राज्यशास्त्र अधिविभाग, संशोधक विद्यार्थ्यीनी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना:–

पुरुषप्रधान व्यवस्थेमुळे भारतात स्त्रीला नेहमीच दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे. अगदी वैदीक काळातही स्त्रियांना दुय्यम स्थान होते. मध्ययुगीन कालखंड तर स्त्रियांच्या दुष्टीकोनातून अत्यंत भयंकर समजला जातो. आधुनिक युगातही पुरुषांचे स्त्रियांवरील वर्चस्व व मानसिकता पुर्णपणे संपलेली नाही. पुरूष स्त्रीयांना दुय्यम तर समजतातच शिवाय स्त्रियाही स्वत:ला कमकुवत समजतात. अलीकडच्या काळात स्त्रिया शिक्षण घेवून सुशिक्षित होत आहेत. त्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात पुढे येत आहेत काही उच्च पदावर पोहचलेल्या आहेत. तरी देखील या क्षेत्रात स्त्रियांना स्वतंत्र निर्णय घेताना दबाव व दडपण असल्याचे दिसते. नोकरीच्या ठिकाणी, कुटूंबात अन्यत्र स्त्रियांना विविध प्रकारच्या अन्याय व छळाला तोंड द्यावे लागते. ग्रामीण, शहरी, अर्थार्जन करणा–या, घरकाम करणा–या अशा सर्व प्रकारच्या स्त्रियांना अत्याचारांना तोंड द्यावे लागते. हुंडाबळी, बलात्कार, भ्रुणहत्या, वेतनात फरक यासारख्या असंख्य अत्याचारांना भारतातील स्त्रियांना सामोरे जावे लागते. १९९३ साली केंद्रसरकारच्या महिलांच्या विरूध्द हिंसाचारावर प्रसिध्द झालेल्या अहवालात असे दिसून आले की, त्यामध्ये ५४ मिनिटात एका महिलेवर बलात्कार होतो. म्हणजेच एका महिन्यात ८०० तर वर्षभरात १ हजार ६०० स्त्रियांना बलात्कारांसारख्या अमानुष अत्याचाराला बळी पडावे लागते. स्त्री भ्रुण हत्येनेही नवीन समस्या निर्माण केली आहे. जन्माला येण्याआधीच स्त्री भ्रुण परिणामी लोकसंख्येतील स्त्री–पुरुष प्रमाणात असंतुलन झाले आहे. शिवाय ० ते ६ वयोगटातील बालिकांची संख्याही सातत्याने घटत आहे. सन १९९१ मध्ये ९४५ असलेली स्त्रियांची संख्या २००१ मध्ये ९२७ तर २०११ मध्ये दर हजार बालिकांमागे ७५९ इतकी झाली आहे. स्त्री–पुरुष असंतुलनामुळे स्त्रियांची विक्री होण्याची समस्या निर्माण झाली आहे. त्याचे प्रमाण उत्तर भारतात जास्त आढळून आले आहे अशा स्त्रियांवर होणा–या अत्याचार व अन्यायाविरुध्द भारतात स्त्रियांच्या बाबतीत संरक्षण कायद्याची निर्मिती केली आहे. त्या अधिकारांचे स्वरुप पुढीलप्रमाणे

भारतीय राज्यघटनेने केलेल्या व्यवस्थेवर तसेच धर्मशास्त्र आणि धार्मिक विचारवंतांच्या मतांचा विचार केला व प्राचीन परंपरा आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या व नैसर्गिक सिध्दांतावर विचार केला तर आपणाला असे दिसून येईल की, हे सर्व स्त्रिया आणि पुरुषांत समानता प्रस्थापित करतात पण वास्तवात असे दिसून येत नाही कारण आजही स्त्रियांना सर्व क्षेत्रात समानता आहे असे दिसून येत नाही स्वातंत्र्यानंतर शासनाद्वारे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय स्थिती सुधारण्यासाठी आणि त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी अनेक कल्याणकारी योजना व विकासात्मक कार्यक्रम राबवले गेले. स्त्रियांच्या विकासांसाठी शिक्षणाच्या अनेक संधी उपलब्ध केल्या गेल्या त्यातून त्यांच्या अधिकारांची जाणीव करुन देत त्यांच्यात सामाजिक व आर्थिक दृष्टीकोनातून आत्मनिर्भरता व स्वावलंबी जीवन जगण्यासाठी प्रेरणा निर्माण केल्या आहेत. त्यासाठी शासन जाणीवपूर्वक प्रयत्न करत आहे.

राज्यघटनेतील अधिकार व हक्क:–भारतीय राज्यघटनेने स्त्री–पुरुष, श्रीमंत, गरीब, साक्षर–निरक्षर या सर्वाना समान संरक्षण दिले आहे. भारतातील स्त्री–पुरुष सर्वाना सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय न्याय देण्याचे आश्वासन देण्यात आले आहे राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत सामाजिक न्याय, समानसंधी व समान दर्जा देण्याचा विचार केला आहे स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय रुपात विकासाच्या समान संधी देण्यासाठी काही खाव व्यवस्था केल्या आहेत. आपल्या राज्यघटनेत दिलेले अधिकार खालीलप्रमाणे

कलम १४ –यामध्ये कायद्याच्या पुढे सर्व समान असून मग तो पुरुष असेल वा स्त्री

कलम १५ (३) – शासनाकडून स्त्रिया व लहान मुलांना काही विशेष सुविधा दिल्या आहेत

कलम १६ –लोकसेवामध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता संधीची समानता असेल.

कलम १९ –समान रुपात अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य

कलम २३ व २४ –भारतीय राज्यघटनेत स्त्रियांची खरेदी विक्री व वेठबिगार पध्दती यावर बंधन घातली आहेत.

कलम ३९ (घ) –या अंतर्गत स्त्री–पुरुषांना समान कार्यासाठी समान वेतन देण्याची व्यवस्था केली आहे.

कलम २४३ (घ, न) –पंचायती राज व नागरी संस्थात ७३ वे व ७४ वे संशोधन करुन स्त्रियांना आरक्षण देण्यात आले आहे.

कलम ४२ –स्त्रियांना बाळंतपणासाठी सहाय्य करण्याचा विचार मांडला आहे.

कलम ४७ –पोषक आहार व लोकस्वास्थामध्ये सुधारणा करणे सरकारचे उत्तरदायित्व आहे.

कलम ३३० व ३३२ –यामध्ये ८४ वे संशोधन करुन लोकसभा व विधान सभांमध्ये आरक्षण देण्याचा विचार केला जात आहे.

अशा प्रकारे भारतीय राज्यघटनेत स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचा हक्क, स्वातंत्र्य, शोषणमुक्ती, धार्मिक स्वातंत्र्य शिक्षण व संस्कृतीचा अधिकार देण्यात आला आहे. त्रिस्तरावर आरक्षण देऊन त्यांना ग्रामीण व शहरांच्या स्थानिक राजकारणात सहभागी करुन घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे आज जवळजवळ ८० लाखांच्या वर स्त्रिया राजकारणात असल्याचे दिसतात. तसेच उच्चस्तरावरही राजकारणात आरक्षण देण्याचा विचारही आज केला आज आहे.

महिलासंबंधी प्रमुख कायदे

१) बागायत श्रम कायदा १९५१ – महिला कर्मचा–यांना आपल्या मुलांना दूध पाजण्यासाठी वेळ देणे
२) कर्मचारी विमा योजना कायदा – प्रसूती लाभासाठी आवश्यक प्रमाणपत्र देणे व औषधासाठी सहाय्य करणे
३) खाण कायदा १९५२ – भूमिगत खाणींमध्ये स्त्रियांच्या नियोजनास बंदी
४) प्रसूती सुविधा कायदा १९६१ – कार्य दिवसाचे ८० दिवस पूर्ण झाल्यांनतर महिला कर्मचा–यांना बाळंतपण/गर्भपातासाठी आवश्यक दिवसांची तरतूद करणे व दवाखान्याच्या सुविधा उपलब्ध करुन देणे.
५) विक्री कामगार कायदा १९६६ – महिला कर्मचा–यांना निर्धारीत कार्यकाळ झाल्यानंतर त्यांच्या मुलांसाठी शिशुगृहाची व्यवस्था करणे.
६) ठेका/श्रम कायदा १९७० – महिला मजूरदारांना बागांमध्ये नऊ तासानंतर काम करण्यास प्रतिबंध
७) समान वेतन कायदा १९७६ – समान कार्यासाठी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान वेतन देणे
८) आंतरराज्यीक प्रवासी कामगार कायदा १९७९ –राज्यघटनेद्वारे बालविवाह प्रतिबंध महिलांसाठी वेगळे शौचालय, स्नानघरांची व्यवस्था करणे
९) स्त्री अशिष्ट निरुपण निषेध कायदा १९८६ – महिलांच्या अश्लील प्रर्दशनावर प्रतिबंध लावणे
१०) वेश्यावृत्ती निवारण कायदा १९८६ – स्त्रियांना अनैतिक कार्यात सामावून घेणा–यावर बंधने लादली गेली
११) हुंडा निषेध कायदा १९८६ – विवाहामध्ये हुंडा देणे घेणे यावर बंदी,
१२) सती निषेध कायदा १९८७ – स्त्रियांना त्यांच्या पति निधनानंतर जिवंत जाळण्याच्याप्रथेवर म्हणजेच सती प्रथेवर प्रतिबंध
१३) ७३ व ७४ संशोधन १९९३ – स्त्रियांना त्रिस्तरावर एक तृतीयांश आरक्षण दिले गेले.
१४) बाळंतपूर्ण निदान तंत्रज्ञान कायदा – १९९७ गर्भावस्थेत मुलीचा गर्भ आहे का ओळख करुन घेण्याच्या तंत्रज्ञानावर बंधने टाकली आहेत.

वरील कायद्यांच्या आधारे स्त्रियांना एक मानव म्हणून जगण्यासाठी जे अधिकार आवश्यक असतात ते देण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यांना शोषणमुक्त व अत्याचारमुक्त करण्यासाठी व त्यांचा सर्वागीण विकास करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. कारण भारतीय स्त्रियांना विविध कुप्रथा व शोषनाला सामोरे जावे लागत होते, त्यावर प्रतिबंध लावण्याचा प्रयत्न कायद्याद्वारे केला आहे शिवाय शासनाद्वारे स्त्रियांच्या विकासासाठी अनेक कार्यक्रम व कल्याणकारी योजना राबवल्या जात आहेत. कारण त्यांचा राहणीमानाचा स्तर सुधारेल व विकास कार्यक्रमात अधिकाधिक भागीदार होऊ लागतील स्त्रियांना सक्षम व सशक्त बनविण्यासाठी केंद्र सरकार विशेष योजना राबवीत आहे स्त्रियांवरील होणा–या अत्याचाराविरोधात अनेक कायद्यांची तरतूद भारतात करण्यात आली आहे स्त्रियांवर होणारे कौटुंबिक अत्याचाराविरोधात सप्टेंबर २००५ मध्ये भारत सरकारने स्त्रियांसाठी कौटुंबिक, हिंसाचार विरोधात केलेल्या कायद्याच्या संदर्भात या कायद्याच्या खाली तपशील गरजू स्त्रियांसाठी देत आहोत. या कायद्याचे संरक्षण सर्व गटातील सर्व वयाच्या आणि नात्याच्या स्त्रियांना आहे या कायद्यानुसार**१)** पिडीत स्त्रिया मानसिक, शारिरिक छळ, घातक जखमा, लैंगिक तसेच शाब्दिक, आर्थिक, भावनिक छळ, हुंडा किंवा किमतीवान वस्तुंच्या मागणीवरुन छळ, तिच्या नातेवाईकांचा मागणीसाठी छळ **२)** लैंगिक छळ – जबरी संभोग, विवाहअंतर्गत बलात्कार, लैंगिंक शाब्दिक छळ, मुलगा होत नाही म्हणून अपमान **३)** आर्थिक छळ – आर्थिक साधनांपासून वंचित, घरगुती खर्चासाठी पैसे न देणे, पोटगी टाळणे, मुलींच्या इच्छेविरोधात लग्न, स्त्रीधन, संपत्ती मिळू न देणे घरातील साधनांचा उपयोग करु न देणे दोघांची एकत्रित स्थावर जंगम संपत्तीची विल्हेवाट लावणे या छळांबाबत सुरक्षा अधिका–यांची नेमणूक सरकारतर्फे केलेली असून सामाजिक काम करणा–या स्त्रियांना सुरक्षा अधिकारी म्हणून नेमण्यास प्राधान्य आहे प्रत्यक्ष न्यायाधिशाकडे पिडीत स्त्री जावू शकते न्यायाधिशाकडून तिला मार्गदर्शन केले जाते. सुरक्षा अधिकारी कायदेशीर सेवा मिळवून देतात तसेच आवश्यक असल्यास वैद्यकीय सेवा त्याकरीता वाहनव्यवस्था सोय पिडीत महिलांसाठी केली जाते. तिच्या मुलांचा ताबा आणि घरातील तिची स्वत:ची संपत्ती याबाबत सुरक्षा अधिकारी लक्ष घालतात त्या स्त्रिची इच्छा असल्यास तिच्या वतीने सुरक्षा अधिकार न्यायालयात अर्ज करु शकतात अशाप्रकारे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कायद्याचे स्वरुप असलेले दिसून येते. जागतिक पातळीवर ही महिला अधिकारांसंदर्भात विविध कायदे व ठराव झाल्याचे दिसतात. कायदे महिला सबलीकरणासाठी व त्यांच्या अधिकारांसाठी महत्वाचे समजे जातात.

एकूणच स्त्रियांच्यावरील अत्याचार थांबवण्यासाठी राज्य, राष्ट्र, व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध प्रयत्नातूनच संरक्षणाचे कायदे निर्माण झाले आहेत. त्यामध्ये समाजकल्याणबोर्ड, महिला आणि बालविकास, आरोग्य आणि कुटूंब कल्याण मंत्रालय, श्रम मंत्रालय, ग्रामीण विकास मंत्रालय इ. द्वारा स्त्रियांसाठी अनेक उपयोगी कार्यक्रम आणि योजना लागू केल्या आहेत स्त्रियांना आर्थिक स्वरुपात स्वतंत्र बनविण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षणाचे अनेक कार्यक्रम राबविले जात आहेत. संकटग्रस्त स्त्रियांचे पुर्नवसन करण्यासाठी प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना, कौटुंबिक समस्याग्रस्त मानसिक तणाव, सामाजिक अवहेलना आणि विविध शोषणग्रस्त महिलांसाठी व मुलींसाठी उत्पावधी निवास सदर स्थापन केले आहेत. स्त्रियांवरील अत्याचार थांबवण्यासाठी त्याबद्दल जाणीव जागृती करण्यासाठी प्रसार माध्यमांचा मोठा प्रमाणात उपयोग केला जात नाही तसेच स्वयंसेवी संघटनांची सहाय्यता घेतला जात आहे. राज्यघटनेचे स्त्रियांच्या विकासासाठी सर्वकष प्रयत्न केल्याचे दिसते त्यातून स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा किंबहूना बदल झाला आहे. पण समाजामध्ये आजही स्त्रियांना आदारयुक्त दर्जा व स्थिती प्राप्त झाल्याचे दिसून येत नाही तो दर्जा प्राप्त करुन देण्यासाठी जबाबदारी, कुटूंब, समाज व राष्ट्रांवर अवलंबून आहे शिवाय समाजाचा स्त्रियांच्या प्रति असणारा पारंपारीक दृष्टीकोनही बदलला पाहिजे स्त्रियांचा दर्जा, स्थिती सुधारल्या शिवाय समाज किंबहूना राज्य, राष्ट्राची प्रगती होवू शकत नाही.

संदर्भ:– १ आपटे, ज.रा., रोडे पुष्पा– भारतातील महिला विकासाची वाटचाल,डायमंड पब्लीकेशन पुणे,२००८.
२ सामंत,मंगला– स्त्रीपर्व, नेटवर्क प्रकाशन पुणे,२००८.
३ राष्ट्रीय महिला आयोग पुस्तीका, मार्च – २०१४.
४ रोडे पुष्पा – महिलांसाठी आधार कायद्यांचा, डायमंड पब्लीकेशन पुणे,२००८.
५ लोकराज्य मार्च– २०१०.

भ्रष्टाचार - भारतापुढील ए आव्हान

प्रा. संतोष संभाजी डा रे,

राज्यशास्त्र विभा ा प्रमु ा, राजे विश्वेश्वरराव ला-वा ाज्य महाविद्यालय, भामरा ड, जि. ाडचिरोली

....

प्रस्तावना :

ज ातील सर्वात मोठी लो शाही म्ह ून भारताला ओळ ले जाते. तसेच ए धर्मनिरपे ा राष्ट्र म्ह ूनही भारताची ओळ ा आहे. भारतामध्ये विविध धर्मसंस् ृती असूनही ेल्या सहा दश ात येथील लो शाही संरचनेला अजूनही तडा ेलेला नाही. असे असतानाही बाह्यस्वरुपात भारत देश लौ ी ास पात्र असेलही. मात्र अंत ातिदृष्ट्या भारत म ुवत झालेला आप ास दिसून येतो. आज भारतासमोर अने अडच ी व समस्यांचा डों ार आहे. वाढती लो सं या, महा ाई, बेरोज ारी, निर ारता, न ालवाद प्रादेशि ता, जातीभेद, धर्मभेद इ. परंतू याहीपे ा सर्वात मोठी ो ाती समस्या असेल तर ती आहे भ्रष्टाचार.

आज भारतातील सर्वच ेत्रात भ्रष्टाचार बो ाळलेला दिसून येतो. सामाजि , राज ीय, धार्मि , आर्थी , शै ाि ेत्र असो ि वा महसुल, लष् र, संर ा ा, दळ ावळ ा, ेळ, बांध ाम यासार या असं य ेत्रामध्ये भ्रष्टाचार दिसून येतो. भारतामध्ये भ्रष्टाचार इत ा बळ ावला आहे ी पूर्वी ज्या भारताची ओळ ा ांधीचा देश म्ह ून व्हायची त्याच भारताची ओळ ा आज भ्रष्टाचारावरुन होताना दिसून येत आहे.भारताला भ्रष्टाचाराची ला ा ा स्वातंत्र्य प्राप्तीपासूनच झाल्याचे दिसून येते. पंडीत नेहरुंच्या मंत्रीमंडळातील ाही मंत्रीसुद्धा भ्रष्टाचारलिप्त असल्याचे पुरावे उपलब्ध आहे. मात्र तेव्हा भ्रष्टाचाराचे स्वरुप ाही ला ाच्या घरात होते. मात्र आता अब्जोवधी रुपयांचा भ्रष्टाचार सुध्दा सहज होऊन ेलेला आहे. २ जी स्पेक्ट्रम घोटाळा ४००० ोटींच्या घरात होता, तर त्यापाठोपाठ ॉमनवेल्थ ेम घोटाळा सुध्दा हजारो ोटींचा होता. यासोबतच सर्वात चर्चेचा ठरलेला ोळसा घोटाला तर ला ो ोटींचा होता. असे ए ना अने घोटाळे आता सातत्याचे झाले आहे. जनतेला सुध्दा या घोटाळ्यांची, भ्रष्टाचाराची ज ू आता सवयच झाली आहे. असा ए ही दिवस उजाडत नसेल ी ज्यादिवसी वृत्तपत्रामध्ये, टिव्हि चॅनेल्सवर भ्रष्टाचाराची बातमी नसेल.भ्रष्टाचारामुळे देशाची अर्थव्यवस्था मोड ळीस आल्याचे आ ा समाजस्वास्थ बिघडल्याचे दिसून येते. भ्रष्टाचारामुळे ारीब-श्रीमंत यामधील दरी प्र र्षाने जा ावते. श्रीमंत अधि श्रीमंत तर ारीब अधि च ारीब होत चालला आहे. ए ी डे ारीबांची भा ारीच्या ए ा तु ड्यासाठी व ाव ा चालू आहे, तर दुसरी डे ला ो टन अन्नधान्य ोदामामध्ये सडत असल्याचे चित्र आहे. ए ी डे ला ो लो ांना हक् ाचे छत/घर नाही तर दुसरी डे मु ेश अंबानीच्या ए ा परिवाराला ५०० ोटीची २७ मजली ॲन्टिलिया इमारतही अपुरी पडत आहे. भ्रष्टाचारामुळे सर्वसामान्यांना दैनंदिन ामे र ेही ठी ा होवून बसले आहे. चवली-पावली दिल्याशिवाय साधे ामही होत नसल्याचा सर्वांचा अनुभव आहे. ाल्लीपासून तर दिल्लीपर्यंत सर्व व्यवस्थाच भ्रष्टाचाराने मा ून ेली आहे.

प्रशास ीय भ्रष्टाचार तर जनतेचा चर्चेचा विषय आहे. सर्वात अधि भ्रष्टाचार जर ुठे असेल तर तो प्रशासनात आहे. आ ा प्रशासनाशी सर्वांचा संबंध येत असतो. प्रशासनातील भ्रष्टाचार उपटून ाढ यासाठी १९५५ मध्ये प्रशास ीय द ाता विभा ाची स्थापना र यात आली. त्यास ृह ात्याशी जोड यात आले. द ाता विभा ाचा उद्देश

१) भ्रष्टाचारविरोधी सर्व स्तरावर ृति र ो.

२) भ्रष्टाचार प्रतिबंध र यासाठी प्रशासनात समन्वय प्रस्थापीत र ो.

३) भ्रष्टाचारी व्यक्तीच्या विरोधात ड ारवाई र ो.

प्रशास ीय द ाता विभा ाची स्थापना होऊन ६० वर्ष झाले तरीही प्रशासनातील भ्रष्टाचार मी हो याऐवजी वाढतच आहे.त्यानंतर १९६२ मध्ये भारत सर ारने संथानाम समितीची स्थापना ेली. प्रशासनातील भ्रष्टाचार उघड ीस आ ा ो, भ्रष्टाचाराच्या विविध पध्दती उघड र ो, भ्रष्टाचारास प्रतिबंध र यासाठी उपाय सुचवि ो हा या समितीचा उद्देश होता. या समितीने भ्रष्टाचार रो ा यासाठी ेंद्रीय द ाता आयो ा स्थापन र याची शिफारस ेली. यानुसार १९६४ मध्ये ेंद्रिय द ाता आयो ाची स्थापना र यात आली. मात्र हा आयो ा स्थापन होवूनही भ्रष्टाचाराच्या प्र र ामध्ये मी आलेली नाही.

ज ातील प्रामा ि ा देश

देश	्र मां	देश	्र मां
न्युझीलंड	१	ब्रिटन	१६
डेन्मा ्र	२	अमेरि ा	२४
फिनलँड	३	चीन	७६
स्वीडन	४	श्रीलं ा	८४
सिं ापूर	५	भारत	९७

वरील तक्त्यावरुन असे स्पष्ट होते ी, ज ातील प्रामा ि ा देशाच्या यादित भारताचा ्र मां ९७ आहे. उदयोन्मु ा जा ाति महाशक्ती म्ह ून भारता डे पाहीले जाते. या पार्श्वभूमीवर भारतासाठी निश्चितच ही लाजिरवा ाी बाब आहे.

भ्रष्टाचाराची ार ो

१) भ्रष्ट राज ीय व्यवस्था :-आपली राज ीय व्यवस्था पू ाप ो भ्रष्ट झालेली आहे. सत्तेचा सोपान चढ या रीता प्रत्ये ामध्ये चढाओढ ला ालेली आहे. पैशातून सत्ता आ ा सत्तेतून पुन्हा पैसा असे ज ू समि र ाच झाले आहे. मुळातच भ्रष्ट लो ांचा भर ा राज ीय व्यवस्थेमध्ये अधि झाल्याने शासन प्रशासनामध्ये त्याचे पडसाद दिसून येत आहे.

२) वशिलेबाजी :-वशिलेबाजी शिवाय नो री मिळवि ो, ाम रवून घे ो अशक्य झाले आहे. ु ावत्ता असनूही वशिलेबाजी अभावी पद प्राप्त होत नाही. शास ीय, निमशास ीय, ााज ी अशा सर्वच ेत्रात वशिलेबाजी दिसून येते.

३) नैति तेचा ऱ्हास :-नैति ता आता नावापुरतीच राहीली आहे. लाच घेताना आ ा देताना सलीही भिती ु ााच्या मनात राहत नाही. नितिमत्तेचा पाठ शि वि ाार्या महापुरुषांच्या तसबिरी ाालीच लाच स्वि ारताना र्मचाऱ्याच्या मनात सलिही लाज नसते.

४) बेरोज ारी :-भारतामध्ये बेरोज ारीचे प्रमा ा अधि आहे. हजारो बेरोज ारांना हाताला ाम मिळ ो दुरापास्त झाले आहे. अशावेळेस बेरोज ारांना जेव्हा ए ाादा अस्थायी स्वरुपाचा रोज ार मिळतो, तेव्हा अशा रोज ारातून जास्तीत जास्त नफा मिळवि याचा प्रयत्न ेला जातो आ ा भ्रष्टाराला वाव मिळतो. बरेचदा अशा बेरोज ारांची वरील अधि ार्यां डून आर्थि शोष ा ेले जाते. त्यांच्या ामाचा यो य तो मोबदला न देता त्यामध्ये भ्रष्टाचार ेला जातो.

५) निवड ू ांमधील र्च :-निवड ू ांमधील अफाट र्च हे भ्रष्टाचार वाढीमधील ए प्रमु ा ार ा आहे. निवड ू ांमध्ये राज ीय प ाां डून वारेमाप र्च ेला जातो. निवड ू ीमध्ये निवडून ये यासाठी उमेदवारांमध्ये चढाओढ चाललेली असते. जो उमेदवार पैसा जास्त र्च रेल त्याच्या विजयाची शक्यता अधि असते. यामध्ये वापर यात ये ारा पैसा हा बहुतांशी ाळा पैसाच असतो. निवड ू आयो ााने प्रत्ये उमेदवाराला र्च मर्यादा घालून दिलेली आहे. मात्र मर्यादेपे ाा ि तीतरी अधि पैसा निवड ू ांमध्ये र्च ेला जातो. अशा माध्यमातून निवडून आलेली व्यक्ती र्च ेलेला पैसा वसुल सा रता येईल या प्रयत्नात असतो. त्यामुळे आपल्या पदाचा ैरवापर रुन तो पैसा प्राप्त रीत असतो.

६) निर ारता :-निर ारता हे सुध्दा भ्रष्टाचार वाढीमा ाील ए ार ा आहे. ार ा निर ार ि वा अज्ञान लो ांना आप ा ुठे फसल्या जात आहो याचे ज्ञान नसते, साध्या-साध्या ामासाठीही त्यांना भ्रष्टाचाराला बळी पडावे ला ाते. सामान्य जनतेच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून अधि ारीव ा त्यांचे आर्थि शोष ा रीत असतो.

७) मी वेतन :-बऱ्याच ेत्रात र्मचाऱ्यांना तुटपूंजे वेतन मिळते. मिळ ााऱ्या वेतनामध्ये घर र्च चालवि ो, आपल्या दैनंदिन ारजा भा ावि ो त्यांना शक्य होत नाही. त्यामुळे अन्य मा ाने पैसा सा मिळविता येईल या प्रयत्नात ते असतात. यातून भ्रष्टाचाराची सुरुवात होते.

८) सर ारी योजनांच्या अंमलबजाव ीमधील अपयश :-सर ारी योजनांच्या अंमलबजाव ीमध्ये बरेचदा त्रुटी आढळतात. ेंद्रातून ए ााद्या योजनेला १००रु.मंजूर झाले असतील तर ाालील स्तरावर फक्त १५ रु. पोहोचतात. अने सर ारी योजना या अधि ारी व ाला मलिंदा मिळवून दे ााऱ्या असतात. सर ारी योजनांमध्ये मोठ्या प्रमा ाावर भ्रष्टाचार ेला जातो.

९) ि च ट सर ारी धोर ा :-भारतीय सर ारी धोर ा हे जटील असेच आहे. ए ााद्या ामासाठी, प्र ल्प उभार ीसाठी परवान ी घ्यायची असेल तर अने दिव्यातून जावे ला ाते. फाईल ए ा टेबलवरुन दुसऱ्या टेबलवर असा प्रवास रीत असते. या प्र ्ीयमध्ये ि त्ये महिने निघून जातात. त्यामुळे सहज ाम रुन घे यासाठी संबंधीत व्यक्ती डून भ्रष्टाचाराचा मा ा अवलंबीला जातो.

१०) भौति सु ा सुविधेचा हव्यास :-बरेचदा भौति सु ा सुविधा, चैन, चं ाळवाद यामुळे सुध्दा भ्रष्टाचाराला ातपा ी मिळत असते. इतरापे ाा श्रेष्ठ से राहता येईल, सु ा सोयीमध्ये से राहता येईल याचा विचार व्यक्ती रतो. मर्यादित मिळ तीमधून प्रत्ये ोष्टीची पूर्तता र ो जेव्हा शक्य होत नाही तेव्हा भ्रष्ट मा ाने अधि चा पैसा मिळवि या डे त्याचा ल जातो.

११) राज ार ााचे व्यावसायी र ा :-आज घडीला राज ार ा हा व्यवसाय बनलेला आहे. ए ााद्या व्यवसायामध्ये जशी ुंतव ू ेली जाते तशीच ुंतव ू राज ार ाामध्ये ेली जाते. अने उमेदवार रोडो रुपये र्च रुन निवडून येतात आ ा विविध भ्रष्ट मा ाचा अवलंब रुन र्च ेलेला पैसा परत मिळवितात. असे रताना नितीमत्ता, राष्ट्रवि ास या डे सर्रास दुर्ल ा ेले जाते.

१२) म ुवत ायदा :-भ्रष्टाचारविरोधी अस्तित्वात असलेला ायदा हा म ुवत आहे. या ायद्यान्वये भ्रष्टाचारी व्यक्तीला ठोर शि ाा झाल्याचे प्रमा ा अत्यल्प आहे. तसेच ायदामध्ये पळवाटासुध्दा बऱ्याच आहे. नेम ा याचाच फायदा भ्रष्टाचारी व्यक्ती डून उचलला जातो. ि तीही मोठा भ्रष्टाचार ेला तरी ाही दिवसांतच आप ा जेलमधून बाहेर येवू असा विश्वास भ्रष्टाचारी लो ांमध्ये निर्मा ा होतो. त्यामुळे भ्रष्टाचार र यास ते प्रवृत्त होतात.राष्ट्र ू ल ि्‍ डा स्पर्धेमध्ये हजारो ोटींचा घोटाळा र ाारे सुरेश लमाडी चार महिन्यांच्या तुरुं ावारीनंतर आज उजळमाथ्याने समाजात वावरताना दिसून येते. अशा उदाहर ाामुळे अन्य लो ांना ायद्याची भिती वाटत नाही व ते भ्रष्टाचार र यास धजावतात.

१३) देशहितापे ाा स्वहितास प्राधान्य :-भारतीय ना ारि ांमध्ये देशहितापे ाा स्वहितास प्राधान्य दे याची प्रवृत्ती दिसून येते. या प्रवृत्तीमुळे मोठ्या प्रमा ाात राष्ट्रीय संपत्तीचा अपहार होतो. देशाचे नु सान ते माझे नु सान अशी मनोवृत्ती ना ारि ांची नसते.

१४) अयो य व्यक्तिंची निवड :-अने दा शासर्ा य, सार्वजनि पदावर अयो य व्यक्तिची निवड ेली जाते. अशा व्यक्ती आपल्या पदाला न्याय देवू श त नाही. वशिलेबाजी, परि ोत अफरातफर रुन अशा व्यक्ती पदावर बसलेल्या असतात. नो री मिळवि या रीता मोठी रक म त्यांनी मोजलेली असते. त्यामुळे अशा व्यक्ती पदावर आल्यानंतर भ्रष्टाचार रुन पैसा मिळवि याचा प्रयत्न रतात.

भ्रष्टाचाराचे परि ााम

राज ीय, आर्थि , सामाजि , शै ाि अशा सर्वच ेत्राला भ्रष्टाचाराची ला ा ा झाली असून भ्रष्टाचार हा भारताच्या प्र ातीमध्ये मु य अडसर ठरला आहे. भ्रष्टाचाराचे अने दुष्परि ााम दिसून येतात.भ्रष्टाचारामुळे देशाची ार्य ामता मंदावते. अर्थव्यवस्थेवर विपरित परि ााम होतो. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर देशाची प्रतिमा ाराब होते. राष्ट्रीय संपत्तीचा मोठ्या प्रमा ाावर अपहार होतो. लो ांमध्ये स्वार्थी प्रवृत्ती वाढीस ला ाते. सर्वसामान्य जनतेला ाम रुन घेताना अडच ी येतात. शासन प्रशासनावरचा त्यांचा विश्वास उडतो. भ्रष्टाचाराची सवय ला ालेली व्यक्ती अधि च शिरजोर होते. ायदा आपले ाहीच रु श त नाही या विश्वासाने पुन्हा भ्रष्टाचार र यास धजावते. सर ारच्या उत्पन्नामध्ये घट होते. टॅक्स ोळा रताना अडच ी येते. भ्रष्टाचाराच्या माध्यमातून जमा ेलेला पैसा विदेशात ठेवला जातो. शासनाच्या योजना सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचत नाही. ारीब अधि ारीब तर श्रीमंत अधि श्रीमंत होतो. मुठभर लो ांच्या हाती सत्तेचे ेंद्री र ा होते. बेरोज ारी, चं ाळवाद, व्यभिचार यामध्ये वृध्दी होते. या सर्वांचा परिपा म्ह ाजे लो शाही व्यवस्था मजोर होते.

भ्रष्टाचारावरील उपाय योजना भारतातील भ्रष्टाचाराने ळस ाठला आहे. भ्रष्टाचार पू ाप ो संपुष्टात आ ाने ठि ा असले तरी ाही उपाययोजना ेल्यास त्याचे प्रमा ा निश्चितच मी रता येईल.

१) राज ीय नेत्यांच्या सांपत्ती स्थितीची चौ शी आय र ात्यातर्फे सतत व्हायला पाहीजे.
२) ुन्हे ारास उमेदवारी दे ाऱ्या प ाची मान्यता ाढून घे यासाठी नियम तयार र यात यावे.
३) प्रशास ीय ाम ाजामध्ये पारदर्श ता असायला हवी. ना ारि ांना माहिती जा ून घे याचा अधि ार प्राप्त झाला असला तरी त्याची अमलबजाव ाी निट होत नाही. त्यामुळे माहितीच्या अधि ाराची यो य अमलबजाव ाी व्हायला हवी.
४) भ्रष्टाचाराचे ाटले चालवि यासाठी स्वतंत्र न्यायालयाची व्यवस्था असावी.
५) भ्रष्टाचारी व्यक्तींना त्वरीत शि ाा मिळावी.
६) यो य व प्रामाि ा व्यक्तींची पदावर नियुक्ती र ो.
७) विदेशातील जमा ाळा पैसा शासनाने परत आन ो.
८) राज ीय नेत्यांचा पोलिस प्रशासन व न्यायव्यवस्थेमधील हस्त ोप रो ा ो.
९) बेरोज ारीचे प्रमा ा मी र ो.
१०) राज ीय ुन्हे ारी र ा रो ा या रिता ुन्हे ारी पार्श्वभूमी असलेल्या उमेदवारांना निवड ू ा लढवि यास बंदी घाल ो.
११) जनतेने पुढा ार घेवून विविध ोत्रातील भ्रष्टाचार उघड र ो.
१२) साठेबाजी, नफे ोरी रो ा ो तसेच मध्यस्थ ि वा दलाल ही सं ल्पना संपुष्टात आन ो.
१३) निवड ू प्रि या पारदर्श र याचा प्रयत्न र ो.
१४) महत्वाच्या ार्यालयात सिसिटिव्ही यंत्र ा उभार ो.
१५) शार्स ाय योजनांची अंमलबजाव ाी यशस्वीप ो र ो.
१६) प्राथमि स्तरापासून विद्यार्थ्यांना नैति तेचे पाठ दे ो, संस ार शिबीराचे आयोजन र ो.
१७) थोर पुरुष, विचारवंत, समाजसुधार यांच्या ार्याची माहिती, चर्चा सर्वसामान्यापर्यंत पोहोचवि ो.
१८) प्रामाि ा र्मचारी, व्यक्ती यांचा सत ार र ो.

सारांश :-

भ्रष्टाचार ही भारतापुढील मोठी समस्या असली तरी ती नष्ट हो ारच नाही असा समज र ो ौर आहे. समूळ नष्ट हो ार नसली तरी ाही उपाययोजनांचा अवलंब रुन बऱ्याच अंशी भ्रष्टाचार मी र ो शक्य आहे. श्री अ ाा हजारे यांनी भ्रष्टाचारविरोधी ेलेले ार्य प्रशंसनिय आहे. ऑ ास्ट २०११ ला दिल्ली येथील जंतरमंतरवरुन जनलो पालासाठी सुरु ेलेला लढा आज पू ात्वास ोलेला आहे. संसदेच्या दोन्ही सभा ृहात लो पाल विधेय मंजूर झाले असून लव रच त्याचे ायद्यात रुपांतर होईल.

ोली ४५-५० वर्ष जे विधेय संसदेत पडून होते ते आज पु ात्वास ोले. अ ाा हजारे यांनी प्रति ि या देताना म्हटले ी, लो पाल विधेय ाने १०० टक े भ्रष्टाचार जरी संपुष्टात ये ार नसला तरी ६०-७० टक े भ्रष्टाचाराला आळा बसेल. लो पाल, माहितीचा अधि ार यांचा यो य वापर ेल्यास, प्रत्ये ना ारि ाने प्रथम देश नंतर मी या तत्वानुसार आचर ा ेल्यास भ्रष्टाचार समुळ नष्ट हो यास वेळ ला ा ार नाही.

संदर्भ सूची -

१) माहितीचा अधि ार, मुल निवासी प्रचार-प्रसार ेंद्र, ना ापूर, २०१०
२) राज ीय नेतृत्व, डॉ. ना. रा. ो ाळे, श्री मं ोश प्र ाशन, ना ापूर, १९९९
३) दैनि लो मत, ऑ ास्ट २०११
४) दैनि स ाळ, डिसेंबर २०१३
५) माहितीचा अधि ार, अ ाा हजारे, भ्रष्टाचार विरोधी जनआंदोलन न्यास, राळे ा ासिध्दी, अहमदन ार, २००६

"महिला सबलीकरण व राजकीय नेतृत्व"

डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख श्री शिवाजी महाविद्यालय,राजुरा

....

जगातील सर्वच देशात सर्वसमाजात लिंगभेदावर आधारीत स्त्री–पुरूष विषमतेची समाजरचना आहे. भारतीय स्त्री त्याच्या दास्यत्वातून मुक्त होवू पाहात आहे. पण हा भारतीय पुरूष अद्यापी जुनाट, पुराण्या सनातन चक्राला बांधला गेलेला आहे. त्या संस्कृती मागे थोडया भ्रामक खेडयात भारतीय पुरूष जखडलेला आहे. त्यांच्या मुक्ततेसाठी आता स्त्रियांनाच पाऊले उचलणे गरजेचे आहे. आधुनिक मानवी संस्कृतीचा अभिमान बाळगणाऱ्या आजच्या जगामध्ये संपूर्ण स्त्री–पुरूष समता कोणत्याही देशात अथवा कोणत्याही समाजात आजही अस्तित्वात नाही. जगातील इतर देशांमध्ये स्त्रियांचे निर्णय निर्धारण संस्थामधील प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते. भरतात आणि इतर आशियाई देशांमध्ये स्त्रियांनी पंतप्रधान, राष्ट्राध्यक्ष इत्यादी सर्वोच्च पदे भुषविही आहेत. इंदिरा गांधी, बेनझीर भुट्टो, शेख हसीना वाझीद, सिमीमाओ भंडारनायके इ. जगातील इतर देशांच्या तुलनेत संसदेमधील स्त्रियांची संख्या आशिया खंडात कमी आहे. भारतात त्याहूनही अत्यंत कमी आहे. स्त्रियांचे संसदेतील प्रमाण पाकीस्तानात ३ टक्के, श्रीलंकेत ५ टक्के, नेपाळमध्ये ५ टक्के, भरतात ८ टक्के, जपानमध्ये ८ टक्के, बांग्लादेशात ९ टक्के आहे.

स्त्रीचा विकास व्हावा हे ध्येय समोर ठेवून शासनाने सुध्दा स्त्रियांचा विकासाच्या दृष्टीने पंचवार्षिक योजनेमध्ये काही उद्दिष्टाना प्राधान्य दिले. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये (१९५१–५६) स्त्रीचा विकास व्हावा या उद्देशाने केंद्रीय सामाजिक कल्याण मंडळाची स्थापना १९५३ मध्ये झाली. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये (१९५६–६१) खालच्या स्तरातील महिलांचा विकास व्हावा यासाठी मंडळ संघटन करण्यात आले. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या घटनासमितीने जगातील बदलत्या वातावरणाची नोंद घेवून, तसेच समता चळवळीचे नेते म्हणून महिलांना ज्या घटनेद्वारा समान हक्क दिले. त्या घटनेला २६ जानेवारी २००४ रोजी ५४ वर्ष पूर्ण झाले. स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्रातील स्त्रीया फार मोठया प्रमाणावर शिक्षण क्षेत्रात काम करू लागल्या. १९७५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष जाहीर झाले.

२० व्या शतकात जगाच्या राजकारणात फार मोठया प्रमाणात बदल झाले. या काळात दोन महायुध्दे झाली. तिसऱ्या जगातील अनेक देश स्वतंत्र झाले. जगातील सर्वच पीडीत आणि शोषीत समाजामध्ये एक नवी लोकशाहीवादी जागृती निर्माण झाली. ज्या समाज घटकात अशा प्रकारची राजकीय जागृती नव्हती. त्या समाज घटकात लोकशाही विकासाच्या नव्या प्रक्रिया सुरू झाल्या. १९ व्या शतकात मतदानाचा अधिकार मर्यादित होता स्त्रियांना मतदानाचा अधिकारच नव्हता. अमेरिकेसारख्या प्रगत मानल्या जाणाऱ्या राष्ट्रात १९१८ नंतर स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार मिळायला सुरूवात झाली. तर स्विझर्लंडसारख्या बहूल संस्कृतीवादी देशात १९७० मध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार मिळाला. २० व्या शतकात स्त्री स्वातंत्र्यवादी चळवळी सुरू झाल्या आणि यानंतरच राजकारणात सहभाग वाढू लागला. १९५० नंतर राजकारणात शिघरस्थानी राहून काम करणाऱ्या महिलांचा उदय झाल्याचे दिसून येते. त्यात प्रामुख्याने सिरिमाओ, भंडारनायके, गोल्डामायर, इंदिरा गांधी, मॉर्गारेट थॅचर, बेनझीर भुट्टो, चंदिका कुमार तुंगे, बेगम खलीदा झीया इतकेच नव्हे तर इतर क्षेत्रात सुध्दा पी.टी. उषा, सेरेना विलीयम, सुनिता विलीयम्स यासारख्या स्त्रियांचा समावेश होतो.

लोकसभेतील स्त्रियांची संख्या व टक्केवारी

लोकसभा	वर्ष	एकूण सदस्य	स्त्रियांची संख्या	टक्केवारी
पहिली	१९५२–५७	४९९	२२	४.४
दुसरी	१९५७–६२	५००	२७	५.४
तिसरी	१९६२–६७	५०३	३४	६.७
चौथी	१९६७–७१	५२३	३१	५.९
पाचवी	१९७१–७६	५२१	२२	४.२
सहावी	१९७७–८०	५४४	१९	३.४
सातवी	१९८०–८४	५४४	२८	५.१
आठवी	१९८५–९०	५४४	४४	८.१
नववी	१९९०–९१	५२९	२८	५.३
दहावी	१९९१–९६	५०९	३६	७.१
अकरावी	१९९६–९८	५४०	३९	६.३
बारावी	१९९८–९९	५४४	४३	७.४
तेरावी	१९९८–९९	५४२	४८	८.८

(संदर्भ ैजंजने व्ि्वउमद पद प्दकपं द्ृ २००१ए छंजपवदंस बवउउपेपवद वित उवउमद पान, २८४)

प्रांतीक स्वायत्ततेच्या १९३५ च्या कायदयान्वये १९३७ मध्ये मुंबई प्रांतात ज्या निवडणूका झाल्या, त्यात स्त्रियांचे तीन प्रकारचे विभक्त मतदारसंघ एक जागा असलेल्या ग्रामीण स्त्रियांचा सर्वसाधारण मतदारसंघ आणि एक जागा असलेला नागरी मुस्लीम स्त्रियांचा मतदारसंघ असे मतदारसंघ मुंबई प्रांतात होते. या सहा जागांशिवाय मुंबईतील सर्वसाधारण मतदारसंधातून श्रीमती हंसा मेहता विजयी झाल्या. अशाप्रकारे १७५ सहय्यांच्या विधिमंडळात सात महिलांचा समावेश होता.

विधानसभेत आजपर्यंत (१९९५) कॉंग्रेस पक्षामार्फतच सर्वाधिक स्त्रीया निवडून गेलेल्या आहेत, त्याचे कारण असे की, कॉंग्रेस पक्ष हा दिर्घकाळपर्यंत सत्तेत राहीला आहे. इतकेच नाही तर सुरूवातीपासून आजपर्यंत हाच पक्ष कार्यरत असल्याचे दिसून येते. इतर पक्षांपैकी काही पक्ष नंतरच्या काळात उदयास आले आणि काही पक्ष अकाली संपले, त्यामुळेच साहजिकच कॉंग्रेसच्या सदस्या असलेल्या स्त्रियांची संख्या मोठी राहीलेली आहे. १६९ पैकी १३९ स्त्रिया कॉंग्रेसमार्फत निवडून गेलेल्या आहेत, तर जनता पक्षातर्फे ६ स्त्रिया, भा.ज.प. तर्फे ५ स्त्रिया, कॉंग्रेस (ड) २, अशाप्रकारे स्त्रियांची संख्या आहे.

विधानसभा कालावधीनुसार स्त्री सदस्यांची संख्या व टक्केवारी

क्रमांक	विधानसभा कालावधी	एकूण सदस्य	स्त्री सदस्य	स्त्रियांची टक्केवारी
१	१९३७–३९	१७५	७	४
२	१९४६–५२	१७५	९	५.१४
३	१९५२–५६	३१६	१५	४.७४
४	१९५७–६२	२३३	३०	१२.८७
५	१९६२–६७	२६५	१७	६.१४
६	१९६७–७२	२७१	१२	४.४२
७	१९७२–७७	२७१	२८	१०.३३
८	१९७८–८०	२८९	९	३.१२
९	१९८०–८५	२८९	२०	६.९०
१०	१९८५–९०	२८९	१६	५.५३
११	१९९०–९५	२८९	६	२.०७
१२	१९९५–२०००	२८९	११	३.८०
१३	२०००	२८९	१३	४.५०

(संदर्भ : विधिमंडळ ग्रंथालय)

समारोप :

आजपर्यंतच्या भारताच्या इतिहासात स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर काळाचा विचार केल्यास असे निर्दशनास येते की, स्त्रिया चुल आणि मुल या कार्यासाठीच राहिल्या नाहीत, तर आज चार भिंतीच्या बाहेर निघून भारतीय राजकारणात महत्वाची भूमिका बजावतांना दिसून येतात. आज स्त्री सर्वच क्षेत्रात समोर असल्याचे अनेक उदाहरणे आहेत. त्यामुळे आधुनिक काळात बऱ्याच प्रमाणात महिला सक्षमीकरण व महिलांचे राजकीय नेतृत्व सर्वच पातळीवर फार मोठ्या प्रमाणात आढळून येते.

७३ व्या घटना दुरूस्तीनुसार पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांना फार मोठा आधार मिळालेला आहे. त्यांना राजकीय अधिकार प्राप्त झाले आहे. त्यामुळेच महिला सक्षमीकरण व महिलांचे राजकीय नेतृत्व अतिशय चांगल्या पद्धतीने होत असल्याचे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ :

१) डॉ. भोळे भा.ल. 'भारतीय गणराज्याचे शासन व राजकारण' पिंपळापुरे अॅन्ड कंपनी पब्लिकेशन, नागपूर, प्र.आ. २००३

२) प्रा. पाटील व्ही.बी. 'महाराष्ट्रातील पंचायत राज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था' के. सागर प्रकाशन, पुणे, द्वि.आ. २००६

३) लिमये अनुसया 'स्त्रीचे समाजातील स्थान व भूमिका' चिटणीस समाजवादी महिला सभा, शनिवार पेठ, पुणे

४) डॉ. पाटील लिला 'भारतीय स्त्री जिवन' मेहता पब्लीशींग हाऊस, पुणे

५) डॉ. परूळेकर आशा 'आधुनिक स्त्रीच्या समस्या मेहता पब्लीशींग हाऊस, पुणे

६) चोरमारे विजय 'स्त्री सत्तेची पहाट' एक्सप्रेस पब्लीसिंग हाऊस एस–४ रॉयलनेस्ट, पर्ल हॉटेल रोड २३३/१ ई सुर्वे कॉलनी, ताराबाई पार्क, कोल्हापूर, जानेवारी २००४

७) ग्रामसंवाद (जलस्वराज्य वार्तापत्र)महिला विशेषांक, जि.प. चंद्रपूर, फेब्रु.मार्च २००५

महिला सबलीकरण

प्रा. मेजर घनवट मोहन
विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र मुधोजी महाविद्यालय फलटण

प्रस्तावना

सबलीकरण हा व्यापक शब्द असून यामध्ये अधिकार व सत्तेचा समावेश होतो. सबलीकरण ही एक मानसिक प्रक्रिया असून ती समाजातून निर्माण व्हावी लागते. या सबलीकरणासाठी समाजात आवश्यक कायदे, संरक्षणाच्या तरतूदी व त्यांच्या अंमलबजावणीची नितांत आवश्यकता असते. याच अन्वये जर महिला सबलीकरणाचा आशय समजून घेतल्यास महिलांना सबल करण्यासाठी त्यांच्या विकासासाठी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय अशा विविध पातळीवर प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने प्रस्तूत लेखात महिला सबलीकरणातील आर्थिक घटकाचे विवेचन केलेले आहे.

महिला सबलीकरण

भारतीय समाजात पुरुष व स्त्री अशी दोन प्रतिके असून व्यवस्थेमध्ये या प्रत्येकाची वेगवेगळी भूमिका आपणास दिसून येते. स्त्री–पुरुष यांची कार्यपध्दती समान नसून पुरुषांपेक्षा स्त्रीयांना निर्णय घेण्याचे अधिकार कमी झाल्याचे दिसतात. स्त्रीयांना गृहिणी, स्वयंपाक करण्याचे काम मुलांचे संगोपन अशी कामे दिलेली असतात. त्याचबरोबर पुरुषांप्रमाणे इतर कामात त्यांचा सहभाग असला तरी त्यांना एक समान कार्यासाठी त्यांच्या वेतनामध्ये ही फरक असल्याचा दिसतो. महिलांना कोणत्याही स्वरुपाचे आर्थिक, स्वातत्र्य या व्यवस्थेत दिसत नाही जसे वडिलांच्या मालकी हक्कात तीचा वाटा मान्य नसतो. ती घरातील आर्थिक निर्णय घेवू शकत नाही पुरुषांइतके काम करुन तीला वेतन कमी मिळते. अशा विविध कारणांमुळे महिलांच्या आर्थिक स्वातत्र्याच्या अभावी महिला परावलंबी असल्याचे दिसतात. त्यांचे परावलंबन दुस–यावर अवलंबून असल्यामुळे त्यांच्या प्रत्येक स्वातंत्र्यावर बंधने येतात. त्या मुक्तपणे स्वातंत्र्य उपभोगू शकत नाहीत. त्या अन्यायाला विरोध करत नाहीत त्यायोगे त्या आपले स्वावलंबन गमावतात.महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावर आलेल्या मर्यादा घालवण्यासाठी त्यांना स्वावलंबी बनवून समाजात सन्मानाने जगण्याचा शासनाने महिलांच्यासाठी विरोध योजना राबवलेल्या दिसतात. या योजनांच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणाचे वातावरण निर्मिती झाल्याची दिसते. याच योजनांचा आपण आढावा घेऊया.

महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे महिला सबलीकरणाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) स्त्री–पुरुष समानता – स्त्री–पुरुष समानता प्रस्थापित करणे हे महिला सबलीकरणाच्या धोरणाचे एक प्रमुख उद्दिष्टे होय. सर्व मानव जन्मत:च समान आहेत. म्हणून लिंग, वर्ण, धर्म यांसारख्या कोणत्याही कारणावरुन मानवामानवात भेदभाव करणे अत्यंत चुकीचे होय. समाजात वरील गोष्टींच्या आधारे निर्माण झालेली विषमता ही मानवनिर्मित विषमता असून ती अन्याय व शोषण यांचे कारण ठरली आहे. म्हणून लिंगभेदाच्या आधारे निर्माण झालेली विषमता दूर करुन स्त्री–पुरुष समानता प्रस्थापित करणे हे महिला सबलीकरणाचे उद्दिष्टे होय. २) स्त्रियांना प्रतिष्ठा व सन्मान मिळवून देणे – आपण वरील विवेचनात म्हटल्याप्रमाणे लिंग विषमतेमुळे स्त्रियांवर मोठया प्रमाणावर अन्याय झाला होता. त्यांना समाजात अत्यंत हीन वागणूक दिली जात होती. स्त्रियांवर आतापर्यत झालेला हा अन्याय दूर करुन समाजात त्यांना प्रतिष्ठा व सन्मान मिळेल अशी व्यवस्था निर्माण करणे ही सभ्य व सुसंस्कृत सामाजिक जीवनाची गरज होती. त्यातून स्त्रियांच्या बसलीकरणाच्या धोरणाचा पाठपुरावा करणे आवश्यक बनले. ३) राष्ट्रीय विकासाच्या कार्याला गती देणे – महिला सबलीकरण आणि राष्ट्रीय विकास यांचा निकटचा संबंध आहे. देशाच्या लोकसंख्येत महिलांचे प्रमाण जवळपास निम्मे आहे. तेव्हा देशातील निम्मी लोकसंख्या दुर्बल ठेवून आणि तिला विकासाच्या प्रक्रियेपासून बाजूला करुन राष्ट्रीय विकास साध्य करण्याचा विचारही आपण करु शकत नाही. दुस–या शब्दांत असे म्हणता येईल की, राष्ट्रीय विकासाच्या कार्याला गती देण्यासाठी व राष्ट्रीय विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी महिलांना सक्षम बनविणे गरजेचे आहे. ४) स्त्रियांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनविणे – स्त्रियांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनविणे हे महिला सबलीकरणाचे आणखी एक उद्दिष्ट होय. महिला आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी होणे ही केवळ त्यांच्या गरजेची बाब आहे असे नाही महिला सबलीकरणाच्या योजना व कार्यक्रम महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे व महत्व लक्षात घेता त्या धोरणाचा सातत्याने पाठपुरावा करणे आवश्यक होते. म्हणून भारत सरकारने तसेच राज्य सरकारने महिला सबलीकरणाच्या धोरणाला अग्रक्रम दिला आहे. महिला सबलीकरणाचे उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारने विविध उपक्रम हाती घेतले आहेत. तसेच निरनिराळया योजना आखून त्या राबविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. महिला विकासाच्या विविध कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याकडेही सरकारने लक्ष पुरविले आहे. आपण वर म्हटल्याप्रमाणे महिला विकासाचे महत्व केवळ महिलांपुरतेच मर्यादित नाही. समाजाच्या व्यापक हिताच्या दृष्टिनेही महिला विकासाच्या कार्यक्रमांना महत्व आहे. म्हणून सरकारने त्यांच्या अंमलबजावणीवर खास भर दिला आहे. महिला विकासाच्या काही योजना पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

महिलांना प्रशिक्षण व रोजगार साहाय्यता कार्यक्रम –भारत सरकारने महिलांना प्रशिक्षण व रोजगार साहाय्यता देण्याबाबतचा एक कार्यक्रम केंद्रीय क्षेत्र योजनेच्या स्वरुपात १९८७ मध्ये सुरु केला. या कार्यक्रमातंर्गत पारंपारिक क्षेत्रात महिलांच्या कौशल्यात सुधारणा घडवून आणण्यावर आणि त्यांना रोजगार उपलब्ध करुन देण्यावर भर दिला जातो. त्याकरिता अशा महिलांचे गट तयार करण्यात येतात आणि त्यांना आवश्यक ती मदत उपलब्ध करुन दिली जाते. या कार्यक्रमात कृषी, पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यपालन, हातमाग, हस्तकला, खादी व ग्रामोद्योग आणि रेशीम किडे पालन या पारंपारिक क्षेत्रांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

महिलांसाठी कल्याण योजना

महिलांसाठी प्रशिक्षण व रोजगार कार्यक्रमास मदत ;नचचवतज जव ज्तंपदपदह ंदक म्उचसवलउमदज च्तवहतंउउम वित ॅवउमदरू ैज्म्च्द्ध
१. १९८६–८७ साली केंद्रीय योजना सुरु करण्यात आली. तिचा उद्देश महिला व साधनहिन स्त्रियांची कौशल्ये सुधारुन त्यांना सहकारी गटांद्वारे संघटित करणे, त्यांचा विपणन लिंकेज बळकट करणे, त्यांना आधारभूत सेवा व सुलभ कर्ज मिळवून देऊन त्यांना शाश्वत आधारावर रोजगार मिळवून देणे, हा आहे. योजनेमध्ये आरोग्य तपासणी, कायदेविषयक व आरोग्यविषयक साक्षरता, प्राथमिक शिक्षण, जेंडर संचेतना आणि मोबाईल शिशुगृहे यांसारख्या आधारभूत सेवा उपलब्ध करुन देण्याचीही तरतूद आहे. प्रत्येक प्रकल्पाचा अंतिम प्रयत्न प्रत्येक गटास बाजारपेठेत किमान सरकारी मदतीसहित शाश्वत आधारावर तग धरण्यात विकसीत करणे हा आहे.

२.कार्यक्रमाचा अधिक प्रसार व्हावा आणि अंमजबजावणी देखरेख अधिक बळकट व्हावी यासाठी २००९ मध्ये कार्यक्रमाचे प्रशिक्षण करण्यात आले. त्यानुसार योजनेअंतर्गत दरडोई खर्च १६,००० इतका वाढविण्यात आला. प्रकल्प कालावधी पाच वर्षापर्यंत वाढविण्यात आला असून स्थानिकदृष्टया महत्वाच्या क्षेत्रांचा समावेश करण्यात आला आहे. सुरवातीपासून आतापर्यंत सुमारे २५० प्रकल्पात योजनेअंतर्गत अर्थसहाय्य पुरविण्यात आले आहे.

३.या योजनअंतर्गत १० पारंपारिक क्षेत्रे वित्तपुरवठयासाठी निवडण्यात आली आहेत. कृषि, पशूसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय मत्स्यव्यवसाय, हातमाग, खादी व ग्रामोद्योग, रेशिम उद्योग पडिकभूमी विकास व सामाजिक वनीकरण, यामध्ये अशा स्थानिकदृष्टया योग्य क्षेत्रांची निवड करुन त्यांचा योजनमध्ये समावेश केला जात आहे.

नोकरदार महिलांसाठी होस्टेल ;ॅवतापदह ॅवउमदद्ध –

१.१९७२–७३ पासून ही योजना सुरु करण्यात आली. योजनेमध्ये नोकरदार महिला, अविवाहित/एकटया नोकरदार महिला, स्वत:च्या गावा शहरापासून दूर नोकरी करणा–या महिला आणि स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण घेत असलेल्या महिला, यांच्यासाठी सुरक्षित आणि किफायतशीर होस्टेल उपलब्ध करुन देण्याची तरतूद आहे. २.योजनेच्या सुरुवातीपासून आतापर्यंत संपूर्ण देशभरात ८९ होस्टेल संमत करण्यात आले असून सुमारे ६६.२९ नोकरदार महिलांना त्यांचा लाभ मिळाला आहे.

योजनची वैशिष्टये १) केवळ सार्वजनिक भूमीवरच होस्टेल बांधण्यासाठी वित्तिय सहाय्य २) भाडयाच्या जागेत होस्टेल चालविले जात असल्यास भाडयासाठीसुध्दा वित्तिय सहाय्य३) होस्टेलच्या देखभालीसाठी कमाल ५लाख रुपयांपर्यंत वित्तिय सहाय्य४) सुधारित योजनेमध्ये राज्य शासनाच्या संस्था, म्युनिसिपल संस्था, कटक मंडळे, नागरी समाज संस्था स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयं–सहाय्यता गट, शासनाच्या कॉलेज/विद्यापीठ, उद्योगांच्या प्रातिनिधिक संघटनांचा समावेश करण्यात आला आहे. पूर्वोत्तर राज्यातील महिलांवर होणा–या हल्ल्यांची दखल घेऊन महिला व बाल विकास मंत्रालयात २००८–०९ मध्ये पूर्वी राज्यातील दिल्ली व परिसरात नोकरी करणा–या महिलांसाठी जसोला, नवी दिल्ली येथे ६ मजली होस्टेलची स्थापना केली आहे.

स्वाधार: संकटात सापडलेल्या महिलांसाठी योजना ;ैंकींतरू । ैबीमउम वित ॅवउमद पद क्पििबनसज ब्पतबनउेजंदबमेद्ध सुरुवात व उद्दिष्टये२००१–०२ मध्ये संकटात/अडचणीत सापडलेल्या महिलांसाठी सुरु करण्यात आलेल्या या योजनेची उद्दिष्टये पुढीलप्रमाणे–१) कोणताही सामाजिक आणि आर्थिक आधार नसलेल्या अडचणीच्या परिस्थितीत जगणा–या वंचित महिला/मुलींना अन्न, वस्त्र, निवारा व संगोपनाच्या प्राथमिक सुविधा उपलब्ध करुन देणे.२) त्यांना मानसिक आधार व समुपदेशन करुन शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन त्याचे सामाजिक व आर्थिक पुनर्वसन करणे.३) गरजवंत महिला/मुलींसाठी विशिष्ट क्लिनिकल, न्यायालयीन आणि इतर सेवांची तरतूद करणे४) अशा संकटात सापडलेल्या महिलांसाठी हेल्पलाईन व इतर सेवा उपलब्ध करुन देणे.

लाभार्थी/लक्ष्य गट१) कुटूंब व नातेवाईकांनी सोडून दिलेल्या महिला२) अटकेतून सुटलेल्या व कौटुंबिक आधार नसलेल्या महिला३) नैसर्गिक आपत्तीतून वाचलेल्या मात्र निवाराहिन बनलेल्या महिला४) वेश्यागृहामधून बाहेर काढलेल्या/निसटलेल्या महिला५) दहशतवादी हिंसेचा शिकार बनलेल्या कौटुंबिक व आर्थिक आधार न राहिलेल्या महिला६) एच.आय.व्ही/एड्स ग्रस्त महिला, सामाजिक–आर्थिक आधार

अंमलबजावणी यंत्रणा/अभिसरणे: योजनेची अंमजबजावणी राज्य शासनाचे सामाजिक कल्याण/ महिला व बाल कल्याण विभाग, स्त्रियांची विकास महामंडळे, शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था, दर्जाप्राप्त सार्वजनिक/खाजगी ट्रस्ट किंवा स्वयंसेवी संघटना जनेवारी, २०११ अखेर देशात ३३१ स्वाधार केंद्रे व २३३ महिला हेल्पलाईन स्थापन करण्यात आल्या होत्या.

योजित स्वाधार गृह योजना अल्प वास्तव्य गृह योजना ही एक पूर्वीची योजना व स्वाधार योजना, या दोन्ही योजनांमध्ये बरेच साम्य असल्याने त्या दोन्ही एकत्र करुन स्वाधार गृह योजना ही तयार करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. देशातील प्रत्येक जिल्हयात किमान स्वाधार गृह स्थापन केले जाणार आहे.'प्रियदर्शिनी – मध्य–गंगा मैदानातील महिला सबलीकरण व उपजिविका कार्यक्रम हा कार्यक्रम उत्तर प्रदेशातील चार व बिहारमधील दोन जिल्हयातील १३ गटांमध्ये आंतरराष्ट्रीय कृषि विकास निधी' च्या मदतीने चालविला जाणारा एक प्रयोगिक प्रकल्प आहे.या कार्यक्रमाचे उदिद्ष्ट प्रकल्प क्षेत्रातील कमजोर महिला व किशोरवयीन मुलींचे स्वयं–सहाय्यता गट स्थापन करुन त्यांचे एकूण सामाजिक–आर्थिक सबलीकरण घडवून आणणे हे आहे. प्रकल्पाच्या अंती म्हणजे २०१६–१७ पर्यत ७,२०० स्वयं–सहाय्यता गट स्थापन करुन १ लाख कुटुबांचा त्यात समावेश करण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे.जरी योजनेचा भर उपजिविका विकसनावर आहे ,तरी त्याचबरोबर त्यांचे राजकीय, कायदेशीर आणि आरोग्य समस्यांचे प्रश्नही सोडवण्याचे प्रयत्न कार्यक्रमांअतर्गत करण्याची तरतूद आहे. नाबार्ड ही या योजनेची प्रमुख कार्यक्रम संस्था असून योजनेची अंमलबजावणी आणि च्या सहकार्याने केली जात आहे.

अनैतिक व्यापार (निवारण) अधिनियम १९५६ महिला व बाल विकास मंत्रालयाने ४ डिसेंबर २००७ रोजी अनैतिक मानवी व्यापाराचा प्रतिबंध करण्यासाठी ही एक सर्वसमावेश योजना सुरु केली. ती गैर सरकारी संघटनाच्या सहाय्याने चालविली जाते. या योजनचे ५ घटक आहेत. प्रतिबंध बचाव पुनर्वसन पुनर्एकात्मिकरण स्वदेशी पाठवणूक

योजनेतील कामे योजनेअंतर्गत घेण्यात येणा–या काही महत्वाच्या कृती पुढीलप्रमाणे१) समुदाय सतर्कता गट किशोरवयीन गट यांची स्थापना जाणीव निर्मिती, कार्यशाळांचे आयोजन इ.२) शोषणाच्या स्थानाहून पिडित व्यक्तींना सुरक्षीतपणे बाहेर काढणे.३) पुनर्वसन पिडीत व्यक्तींना सुरक्षित निवास, मूलभूत सुविधा, आरोग्य देखभाल, कायद्याची मदत, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि उत्पन्न निर्मिती इ. सेवा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करणे.४) पिडीत व्यक्तीचे समाजाशी पुन्हा एकात्मिकरण घडवून आणणे.५) सीमा पार करुन येणा–या/आणल्या जाणा–या पिडीतांना सुरक्षितपणे त्यांच्या मूळ देशी परत पाठवण्यासाठी मदत करणे. या योजनेअंतर्गत पात्र संघटनांना वरील बाबी करण्यासाठी सहाय्य दिले जाते. आतापर्यंत १४७ प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली आहे. ज्यामध्ये ७४ पुनर्वसन गृहांचा समावेश आहे.

स्त्रियांचा सन्मान: स्त्री शक्ती पुरस्कार

’भारतीय महिलांनी स्वातंत्र्योत्तर विविध भूमिकांचा स्विकार करुन अनेक क्षेत्रांमध्ये उत्कृष्ठता साध्य केली आहे. अधिकांश घटकांमध्ये त्यांनी मिळवलेले यश प्रतिकूल व कठिण परिस्थितीत धैर्यपूर्ण पुढाकाराने मिळवलेले असल्याने त्यास वैशिष्टय प्राप्त होते.

’त्यामुळे अशा यशगाथांचा सार्वजनिक सन्मान होणे गरजेचे आहे, जेणेकरुन भारतीय स्त्रियांच्या पुढील पिढयांसाठी या यशस्वी महिला आदर्श ठरु शकतील सामाजिक विकास क्षेत्रात वैयक्तीक स्त्रियांच्या यशस्वी कामगिरीचा सन्मान म्हणून भारतसरकारने ६ राष्ट्रीय पुरस्कारांची रचना केली आहेी. त्यांना स्त्री शक्ती पुरस्कार म्हणून संबोधले जाते.

’त्यापैकी ५ पुरस्कार १९९९ मध्ये स्थापन करण्यात आले असून ते पुढील स्त्रियांच्या नावाने दिले जातात झांसी की रानी लक्ष्मीबाई, कण्णगी, राणी गैडिंल्यू जेलियांग, देवी अहिल्याबाई, व माता जिजाबाई. २००७ मध्ये राणी रुद्रम्मा यांच्या नावाने स्त्री शक्ती पुरस्काराची एक अन्य श्रेणी निर्माण करण्यात आली.

’हे पुरस्कार अशा पुरुष किंवा महिलांना दिले जातात ज्यांमध्ये असामान्य प्रशासकीय नेतृत्वगुण आणि साहस आहे व ज्यांनी महिला सबलीकरणाच्या दिशेने कार्य केले आहे. प्रत्येक पुरस्कारात ३ लाख रुपये रोख पुरस्कार व एक प्रशस्तीपत्र समाविष्ट असते. हे पुरस्कार आंतरराष्ट्रीय महिला दिन, ८ मार्च रोजी प्रदान केले जातात.

राष्ट्रीय महिला कोष

स्थापना व निधी:– भारत सरकारने १९९३ मध्ये महिला व बाल विकास मंत्रालयाअंतर्गत राष्ट्रीय महिला कोष स्थापन केला. असंघटित क्षेत्रातील गरीब व साधनहित महिलांच्या कार्यविषयक गरजा भागविण्यासाठी ती एक राष्ट्रस्तरीय संघटना म्हणून कार्य करते.स्थापनेच्या वेळी असलेला तिचा ३१ कोटी रुपयांचा निधी आज योग्य कर्ज, गुंतवणूक व कर्ज वसुली व्यवस्थापनामुळे १६४ कोटी रुपयांपर्यंत वाढला आहे.

रा.म कोषाचे प्रशासन १६ सदस्यीय प्रशासकीय मंडळामार्फत केले जाते. त्याचे प्रमुख महिला व बालविकास राज्य मंत्री असतात.

उदिद्ष्टये गरीब स्त्रियांच्या सामाजिक–आर्थिक उन्नतीसाठी त्यांना उपजीविकासंबंधी कामे, गृहनिर्माण, सूक्ष्म–उपक्रम, कौटुंबिक गरजा इ. साठी बिना–कटकट कर्ज प्रदान व्यवस्थेच्या माध्यमातून सूक्ष्म वित्त सेवा उपलब्ध करुन देणे.कोषाने सूक्ष्म–वित्त पुरवठयाच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणाची संकल्पना प्रसिध्द करण्यासाठी विविध प्रोत्साहनात्मक उपाय योजिले आहे.

कर्ज–प्रदान व्यवस्थाग्रामीण तसेच शहरी गरीब महिला लाभार्थ्यांना कर्ज ‘मध्यस्थ संघटना’च्या मदतीने दिले जाते. या संघटनामध्ये स्थानिक पातळीवर काम करण्याच्या गैर–सरकारी संघटना, महिला फेडरेशन्स, सहकारी संस्था व इतर स्वयंसेवी/नागरी समाज संघटनांचा समावेश होतो.

कोषामार्फत दिल्या जाणा–या कर्ज योजना पुढीलप्रमाणेकर्ज प्रोत्साहन योजना, प्रमुख कर्ज योजना, रिव्हॉल्विंग फंड योजना, पुनर्वित्त योजना, गृहनिर्माण कर्ज योजना, कुटुंब कर्ज योजना, खेळते भांडवल मुदती कर्ज, गोल्ड क्रेडिट पासबुक योजना इत्यादी.ही कर्जे नफ्यासाठी काम न करणा–या, मात्र गरीब महिलांच्या सामाजिक–आर्थिक गरजा भागविण्याच्या व्यापक उदिद्ष्टांनी कार्य करणा–या संघटनांना दिली जातात.

संदर्भ ग्रंथ

१ आपटे, ज.रा., रोडे पुष्पा– भारतातील महिला विकासाची वाटचाल,डायमंड पब्लीकेशन पुणे,२००८.
२ सामंत,मंगला– स्त्रीपर्व, नेटवर्क प्रकाशन पुणे,२००८.
३ लिमये अनुसया ,‘स्त्रीचे समाजातील स्थान व भूमिका’ चिटणीस समाजवादी महिला सभा
४)डॉ. पाटील लिला ,‘भारतीय स्त्री जिवन’ मेहता पब्लीशींग हाऊस, पुणे
५)डॉ. परूळेकर आशा ,‘आधुनिक स्त्रीच्या समस्या मेहता पब्लीशींग हाऊस, पुणे

गडचिरोली जिल्ह्यातील निवडणुकांत प्रसार व प्रचार माध्यमांची भूमिका

डॉ. गणेश बी. खुणे
(सहा. प्राध्यापक) राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख महात्मा ज्योतिबा फुले कला महाविद्यालय आष्टी, जि. गडचिरोली
email- gkhune@rediffmail.com

गोशवारा :– गडचिरोली हा महाराष्ट्रातील अतिमागास जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. नक्षलग्रस्त असल्याने हा जिल्हा विकासापासून कोसो दुर आहे. अषिक्षीतपणा, विरळ लोकवस्ती, आदिवासीबहुल व दोन तृतियांष भागावर वनांचे साम्राज्य असे या जिल्हयाचे स्वरूप आहे. असे असले तरी राजकीय पक्ष व त्यांच्या प्रचारतोफा हया भागात पोहचल्या हे भारतीय लोकषाहीचे यष आहे. इतर प्रदेषातील निवडणुकांप्रमाणेच या भागातही निवडणुकीचे पडघम वाजताच राजकीय पक्षाच्या प्रचारमोहीमांना धडाक्यात सुरूवात होतांना दिसते. यात प्रचाराच्या पारंपारिक साधनांप्रमाणेच आधुनिक साधनेही राजकीय पक्षांनी या भागात पोहचवून या जिल्हयातील अषिक्षीत जनांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे मोलाचे कार्य केले आहे. प्रचारातील सहभागाचे प्रमाण कमी असले तरी बदलत्या काळानुसार हा मतदार वर्ग अधिक प्रगल्भ बनेल व लोकषाहीच्या प्रवाहात सामील होईल.

मुख्य षब्द :– गडचिरोली जिल्हा, अनुसूचित जमाती, प्रचार व प्रसाराची साधने,जाहिरनामा,राजकीय पक्ष, निवडणूक.

प्रस्तावना :– प्रत्येकच राजकीय पक्ष आपला जाहिरनामा तळागाळातील मतादारांपर्यंत पोहचवून प्रत्येक मतदार आपल्या आवाक्यात आणण्याचा किंवा प्रत्येक मतदार हेरण्याच्या प्रयत्नात असतात. व आपली मतबॅंक वाढविण्याच्या प्रयत्नात असतात. यासाठी पक्षाद्वारा प्रचाराचा आसरा घेतला जातो. प्रचाराने अनेक गोष्टी मतदारांवर बिंबविता येतात व लोकमताची निर्मिती व जागृती शक्य होते. प्रचारतंत्रे जितके आधुनिक तितके मतदारांपर्यंत झपाट्याने पोहचणे शक्य होते. प्रचाराच्या माध्यमाने वारंवार एखादी गोष्ट मतदारांच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न केल्यास मतदारांचे मतपरिवर्तन करणे शक्य होते.

लॉस्की म्हणतात, ''राजकीय पक्ष सभासंमेलने आयोजित करतात व व्याख्यानकर्ते व प्रचाराच्या माध्यमातून जनतेला शिक्षित करण्याचा प्रयत्न करतात. राजकीय पक्ष स्थानिक व राष्ट्रीय स्तरावरील वृत्तपत्रे आणि प्रचाराच्या माध्यमाने आपले धोरण जनतेसमोर ठेवतात.''[1]

सदर अध्ययन क्षेत्र डोंगराळ, घनदाट जंगल, त्रोटक दळणवळणाची साधने असे असल्याने पक्षांना मतदारांपर्यंत पोहचण्यासाठी प्रचारावर अत्याधिक भर दयावा लागतो. प्रत्येक मतदार शिक्षित व जागृत नसल्याने प्रचाराद्वारे अनेक गोष्टी मतदारांपर्यंत पोहचवून त्यांना अधिक जागृत बनविले जाते. प्रचाराने अनेक राजकीय पक्षांच्या उणिवाही समोर येतात.सद्यःस्थितीत भारतीय निवडणुकात प्रचाराला अनन्यसाधारण महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.त्यामूळे गडचिरोली जिल्ह्यातील निवडणुकांत प्रचार व प्रचाराच्या साधनांची सक्रीयता यासंबंधीचे वस्तुनिश्ठ तथ्ये समोर आणणे षक्य होईल.

संषोधन क्षेत्रः– संषोधन क्षेत्र गडचिरोली जिल्ह्यापुरते मर्यादित असून जिल्ह्यात येणारी तीनही विधानसभा क्षेत्रे– आरमोरी, गडचिरोली व सिरोंचा यांचा समावेष अध्ययन क्षेत्रात केला गेला आहे.

संषोधन पद्धती :– प्रस्तूत संषोधनामध्ये सर्वेक्षण संषोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

नमुना निवड :– अध्ययन क्षेत्र विस्तृत असल्याने संषोधनाषी संबंधीत प्रत्येक एककाषी संपर्क करणे अषक्य होते. त्यामुळे समग्रातून नमुना म्हणून काही एककांची निवड केली गेली. याकरीता नमुना निवडीच्या सोईस्कर यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

प्रस्तूत संषोधनासाठी न्यादर्ष म्हणून 600मतदार घेण्यात आले. त्यापैकी प्रत्येक विधानसभा क्षेत्रातून 200 मतदार निवडण्यात आले व प्रत्येक विधानसभा क्षेत्रातून 20 गावांची निवड करून, प्रत्येक गावातून 10 मतदार निवडून, त्यांच्याकडून मुलाखत अनुसूची भरून घेण्यात आली.

संषोधनाचे महत्व :– ''सर्वच आधुनिक राज्यात पक्षसंस्था अस्तित्वात असून नेहमी कार्यरत असल्याचे दिसून येते. राज्यव्यवस्थेत त्यांना महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. राजकीय पक्ष फक्त लोकशाही शासन प्रणाली असलेल्या देशातच आहे असे नाही, तर सर्वच देशात मग तेथे लोकशाही असो किंवा हुकूमशाही, सांसदीय प्रणाली असो किंवा अध्यक्षीय प्रणाली, प्रत्येकच व्यवस्थेत राजकीय पक्ष कार्यरत असलेले दिसून येतात. साम्यवादी देशातील भांडवलशाही व्यवस्थेतही त्यांचे अस्तित्व दिसून येते. अर्थात प्रत्येक ठिकाणी त्याचे स्वरूप वेगवेगळे असू शकेल.''[2] स्वरूप वेगवेगळे असले तरी लोकषाहीच्या बळकटीच्या दृश्टीने राजकीय पक्ष, त्यांच्या प्रसार मोहीमा, प्रसाराची साधणे खालच्या स्तरापर्यंत पोहचणे अनिवार्य आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील स्थितीमुळे राजकीय पक्ष, त्यांच्या प्रसार मोहीमा, प्रसाराची साधणे या क्षेत्रात कितपत पोहचलीत. आदिवासी जिल्हा म्हणून विज्ञान तंत्रज्ञानातील प्रगती व प्रसारमाध्यमांची भागीदारी या घटकांची स्थिती काय ? देषाला गणतंत्रात्मक स्वरूप प्राप्त होऊन 60 वर्शापेक्षाही जास्त कालावधी लोटला असल्याने या भागातील जनतेची लोकषाहीच्या जागृती विशयीची स्थिती काय ? हे तपासने आवष्यक आहे. हा मतदार वर्ग काहीसा अषिक्षित असल्याने या मतदाराला लोकषाहीचे प्रषिक्षण देण्यासाठी व जागृत करण्यासाठी राजकीय पक्षांनी आपल्या प्रचारमोहीमा याभागात कितपत प्रभावीपणे पोहचविल्या. येथिल जनतेला त्यांनी आपल्या प्रचारात कितपत सहभागी करून घेतले. सोबतच या प्रचार माध्यमांचे स्वरूप नेमके कसे आहे हे समजून घेणे निकडीचे आहे.

संषोधनाची उदिश्टये:– 1) संषोधन क्षेत्रातील राजकीय पक्षांच्या प्रभावाचे सादरीकरण करणे. 2) या भागातील प्रचार साधनांची सक्रीयता तपासणे. 3) प्रचाराची आधूनिक व पारंपारीक साधणे या भागात पोहचली किंवा नाही हे तपासणे. 4) संषोधन क्षेत्रातील लोकांचा प्रचार मोहीमेतील सहभाग तपासणे. 5) प्रसार माध्यमांव्दारे संषोधन क्षेत्रातील लोकांच्या परिवर्तीत जिवनाचे अवलोकन करणे.

ृहितके :– 1) संषोधन क्षेत्रात केंद्र व राज्यस्तरावरिल बहुतांष राजकीय पक्ष सक्रिय आहेत. 2) प्रचाराची आधूनिक व पारंपारीक साधणे या भागात पोहचली आहेत. 3) प्रचारासंदर्भातील सहभागाबाबत येथील जनता उदासीन आहे. 4) प्रचार साधणांच्या स्वरूपाविशयीची कल्पना येथील जनतेला आहे.

सारणी क्र. 1.

निवडणुकीत प्रचार केला जातो यासंदर्भातील वारंवारिता दर्शक सारणी–अ.

अ. क्र.	प्रतिसाद	वारंवारिता	प्रमाण
1	होय	595	99.16
2	नाही	05	0.84
	एकूण	**600**	**100**

होय असल्यास प्रचाराची उपलब्ध साधने यासंदर्भातील प्रमाण दर्शक सारणी–ब

अ. क्र.	प्रतिसाद	वारंवारिता
1	वर्तमानपत्रे	440
2	सभा व रॅल्यांचे आयोजन	200
3	लॉऊडस्पीकर	595
4	भित्तीपत्रके, पोस्टर	500
5	प्रत्येक घरोघरी भेटी देऊन	100
6	मोबाईल	350
7	टिव्ही व रेडिओ	100
	एकूण	**2285**

(टिप–उत्तरदात्यांनी प्रश्नातील अनेक पर्यायांची निवड केली असल्याने इथे संख्या वाढलेली आहे.)

आदिवासी मतदारांचा प्रचारमोहिमेतील सहभाग दर्शक सारणी–क

अ. क्र.	प्रतिसाद	वारंवारिता	प्रमाण
1	होय	100	16.66
2	नाही	495	82.5
	एकूण	**595**	**99.16**

उपरोक्त सारणीवरून 595 (99.16:) मतदारांनी सर्वच निवडणुकीत राजकीय पक्षांद्वारे प्रचार केला जातो असे मत मांडले आहे. तर केवळ 05 (0.85:) मतदार या विषयी माहिती नसल्याचे सांगून आपली निरक्षरता समोर आणतात. होय म्हणून प्रतिसाद देणाऱ्या मतदारांपैकी 440 मतदारांनी वर्तमानपत्राद्वारे, 200 मतदार सभा व रॅलीचे आयोजन करून, 595 मतदार लॉऊड स्पीकरद्वारे, 500 मतदारांनी भित्तीपत्रके व पोस्टरद्वारे, 100 मतदारांनी प्रत्येक घरोघरी जाऊन, तर 350 मतदार मोबाईल द्वारे, 100 मतदार टिव्ही व रेडिओच्या माध्यमाद्वारे राजकीय पक्षाद्वारे प्रचार केला जातो असे मत मांडले आहे. उपरोक्त सारणी–क वरून आदिवासी मतदारांचा प्रचार मोहीमेतील सहभाग यासंदर्भात 100 (16.66:) मतदारांनी सकारात्मक प्रतिसाद दिला. तर 495 (82.05:) मतदार प्रचारात सहभागी होत नसल्याचे स्पष्ट करतात.

निश्कर्श :– 1) निवडणुकीदरम्यान सर्वच राजकीय पक्षांद्वारे प्रचार केला जातो. निवडणुका लढवितांना पक्षांना आपला जाहीरनामा व विचार लोकांपर्यंत पोहचविणे अनिवार्य असते व त्यामुळे आपले विचार कसे लोककल्याणकारी आहेत हे जनतेला पटवून देऊन, गठ्ठा मते गोळा करून सत्तेच्या खुर्चीपर्यंत पोहचविण्याच्या प्रयत्नात असतात.

2) गडचिरोली सारख्या मागास, जंगलव्याप्त, विरळ वस्ती आसणाऱ्या गावागावात राजकीय पक्ष व त्यांच्या प्रचारसभा पोहचल्या असे दिसून येते.

3) प्रचाराच्या साधनांचे अवलोकन केल्यास अगदी पारंपारिक प्रचार तंत्रापासून तर आधुनिक तंत्राचा वापर राजकीय पक्ष करतांना दिसतात. सर्वात जास्त प्रमाणात लॉऊड स्पिकरच्या माध्यमातून व त्यापाठोपाठ भित्तीपत्रके व वर्तमानपत्रे व मोबाईलवर मॅसेज करून राजकीय पक्ष आपला जाहीरनामा मतदारांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतात.

4) प्रत्येकच गावागावात पक्षांच्या प्रचारतोफा पोहचल्या असल्या तरी अध्ययन क्षेत्रातील हे मतदार प्रचारमोहिमेत फारच कमी सहभागी होतांना दिसतात. एकूणच अध्ययन क्षेत्रातील मतदार प्रचारातील सहभागाबाबत उदासीन असल्याचे अध्ययनाअंती स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथ

1) डॉ. फाडिया बि.एल., डॉ. पुखराज जैन, 'आधुनिक राजनीतिक सिध्दांत', प्रकाशक– साहित्य भवन पब्लिकेशन्स आग्रा, सुधारित आवृत्ती 2002 पृ. क्र. 346.
2) डॉ. दाते सुनिल, डॉ. मोरखंडीकर रा.शा., श्री. प्रा. क्षीरसागर के., 'राजकीय पक्ष आणि निवडणूक व्यवस्था', प्रकाशक– डॉ. राजेन्द्र वडनेरे, प्रभारी कुलसचिव, य. च. म. मु. विद्यापीठ नाशिक जुन 2009 पृ. क्र. 24.

प्रसार माध्यमांची स्वायत्तता आणि राजकारण

प्रा. सुभाष लोहे, समर्थ महा महाविद्यालय आष्टी,जि.वर्धा

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे लोकशाहीत अपेक्षित आहे, नव्हे ते लोकशाही व्यवस्थेचे खास वैशिष्टय आहे. जनमत तयार करणे ही प्रसार माध्यमांची प्रमुख भूमिका आहे. ती योग्य दिशेने, प्रामाणिकपणे ,समाजहित व राष्ट्रहित यांचा विवेक कायम ठेवून पार पाडावी, एवढी माफक अपेक्षा ‍प्रसारमाध्यमांकडून करणे. अपेक्षितच आहे.स्वातंत्र्य आंदोलनाचा कालखंड – या संपूर्ण कालखंडात प्रसार माध्यमांनी अतिशय महत्वाची भूमिका पार पाडली आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणे, हाच एक उद्धेश मनाशी बाळगून तत्कालिन मुद्रित ‍प्रसारमाध्यमांनी प्रचंड जनजागरण केले. स्वातंत्र्य चळवळीतील धुरिनांनी आपआपले वर्तमानपत्र सुरु करुन एक राजकीय व सामाजिक कांती केली. लोकमान्य टिळकांचा "केसरी"व "मराठा", महात्मा गांधींचे "हरिजन" मधील लेख,बंगाल मधील साप्ताहिक
"युगांतर","वंदे मातरम",उत्तर भारतातील "वीर अर्जुन" याने सुभाषचंद्र बोस यांच्या मृत्यूची दिलेली पहिली बातमी याचा जनमानसावर झालेला परिणाम विलक्षण असाच होता. पत्रकारिता हे एक व्रत म्हणून त्यावेळी स्वीकारले होते. या ‍प्रसारमाध्यमांनी ब्रिटिशांचे विरुध्द समाजमन उभे केले होते. सामाजिक समस्यांना वाचा फोडण्याचे प्रभावी कार्य तत्कालिन ‍प्रसारमाध्यमांनी केले.

स्वातंत्र्यानंतरची तीन दशके– स्वराज्य मिळाले, स्वकीयांचे राज्य आले. राजकीय व सामाजिक प्रवास स्वतंत्र चालावा, यादृष्टिने प्रबोधन करण्याचे मुख्य दायीत्व हे स्वाभाविकपणे
‍प्रसारमाध्यमांचे होते. ‍प्रसारमाध्यमांना लोकशाहीमध्ये चौथा स्तंभ समजले जाते. राजसत्तेवर अंकुश ठेवणे,जनमत तयार करणे,सरकारची धोरणे व निर्णयप्रकिया प्रभावित करणे ही भूमिका ‍प्रसारमाध्यमांची आहे. शासनाच्या नीतिनिर्धारण प्रकियेवर सत्ताधारी व प्रशासकीय अधिकारी यांच्या विचारांचा प्रभाव पडतो. देशाचे अर्थकारण, समाजकारण, राजकारण,शिक्षण इ. क्षेत्रे सत्ता ज्याचेजवळ आहे, तो या क्षेत्रांना आपल्या विचारांचा रंग देण्याचा प्रयत्न करतो. स्वायत्त मिडियाने सामाजिक मूल्ये रुजविण्याचे काम करावे. फार थोडी माध्यमे की ज्यांनी ही भूमिका पार पाडली. अनेक वर्तमानपत्रे सरकारधार्जिणी बनली, काही वामपंथी विचारांची,तर काहींनी कुठले तरी लेबल स्वत;ला लावून घेतले.

1970चे दशक– प्रचंड उलथापालथिचे हे दशक आहे, 1971च्या भारत–पाक युध्दात भारताचा विजय,बांगला देशची निर्मिती,यामुळे श्रीमती इंदिरा गांधींचे स्थान सरकार, पक्ष,व जनतेत अतिशय शक्तिशाली बनले.विरोधी पक्ष विखुरलेला होता. या परिस्थितीत सरकारवर अंकुश ठेवण्याची प्रभावी भूमिका माध्यमांनी बजावली. लोकनायक जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वातील "समग्र कांतीला" प्रसारमाध्यमांनी देशभरातील लोकांपर्यंत पोहोचवून सरकारविरुध्द जनमत तयार केले. 1975ते 1977–हा देशातील आणीबाणीचा कालखंड,माध्यमांवर सेंन्सारशिप, अनेक वर्तमानपत्रे बंद पडली,विरोधी पक्षाचे व काही संघटनांचे नेते तुरुंगात, मुलभूत अधिकारांचे दमन,
"ना दलिल,ना अपील, ना वकील" अशी स्थिती.या वेळी प्रामुख्याने रा.स्व.संघाने सत्याग्रह करुन जनतेमध्ये आणीबाणीविरुध्द जागरण केले.संघाचे अनेक कार्यकर्ते यावेळी भूमिगत होते.

जनता पक्षाच्या सरकारमध्ये मा.लालकृष्ण आडवाणी नभोवाणी मंत्री होते.आकाशवाणी व दूरदर्शनला शासन नियंत्रणातून मुक्त करण्यासाठी,या दोन संस्थांना स्वायत्ता दिली जावी,या उद्देशाने "प्रसार भारती विधेयक" संसदेत मांडले.परंतु ते मंजूर होवू शकले नाही. 1984त`1989– देशाचे पंतप्रधान राजीव गांधी असतांना मिडिया वर नियंत्रण आणण्याचे उद्देशाने "प्रेस विधेयक"मांडण्याचा प्रयत्न केला गेला.याचे विरुध्द देशभरातील वर्तमानपत्रांनी संघटीतपणे लढा दिला.संपूर्ण भारतातील सर्व वर्तमानपत्रांनी एक दिवस अंक छापलाच नव्हता. याचा परिणाम एवढा जबरदस्त होता की पुन्हा सरकारने हे विधेयक मांडण्याचा प्रयत्न केला नाही. 1990 पासूनचा माध्यमांचा प्रवास–1990 नंतर खाजगीकरण,उदारीकरण,मुक्त बाजारपेठ याचा परिणाम देशी व विदेशी भांडवलाचा मिडिया मध्ये शिरकाव झाला. प्रसारमाध्यमे भांडवलदारांच्या हातात गेली. मालक हे संपादक बनले आणि संपादक हे व्दारपाल अशी स्थिती झाली.माध्यमांचा चेहराच पार बदलून गेला.

वृत्तपत्रांचे पहिले पान हे जाहिरातीने व्यापलेले अनेकदा पाहायला मिळते. आतील पानांवरील जाहिराती, हे स्वाभाविक ,पण प्रथम पृष्ठ जाहिराती चे,देशातील मुख्य बातमी आज दुय्यम स्थानी, वृत्तपत्रे जणू जाहिरात पत्रे बनलेली आहेत.

“ज्पउमे व ि्पदकपं” आणि “प्दकपंद म्गचतमे” या प्रतिष्ठित व श्रीमंत वृत्तपत्र समूहांनी मुखपृष्ठ विकण्यास सुरूवात केली. च्तपदज डमकपं ने आपला चेहराच विकून टाकला. वाहिन्यांवरील जाहिरातींनी तर माणसांचा अर्धा वेळ हिरावून घेतला आहे. जाहिरातींमधील अश्लिलता प्रत्येक घरात बिनदिक्कतपणे शिरली आहे. पेड न्यूज चा प्रकार असाच वाढत राहिला तर प्रसारमाध्यमे राजकीय नेत्यांच्या भ्रष्टाचारावर आणि सत्तेच्या होणाऱ्या गैरवापरावर कसा अंकुश ठेवू शकेल?

मिडियाचे राजकारण – मनगढंत बातम्या/ज्ंइसम छमू तयार करणे, समाजात संभ्रम पसरविणे, एखादया संघटनेची वेगळीच प्रतिमा जनतेसमोर निर्माण करणे,बनावट स्टिंग आपरेशन करुन एखादया नेत्याला राजकीय जीवनातून संपविणे अशा प्रकारांनी प्रसारमाध्यमांच्या विश्वासार्हतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. सेक्यूलर मिडिया– भारतात सेक्यूलरचा अर्थ म्हणजे, हिंदू विरोध. आपली सेक्यूलर प्रतिमा जपण्याच्या नादात मिडियाने 1990 साली विस्थापीत झालेल्या काश्मीरी पंडितांच्या व्यथा प्रामाणिकपणे कधी मांडल्याच नाहीत. 2002 च्या गुजरातमधील दंगली चे वृत्त एकतर्फी रंगवितांना साबरमती एक्सप्रेसमधील 58 कारसेवकांच्या किंचाळयाकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले.

गुजरातचे तत्कालिन मुख्यमंत्री नरेंद्र मोदींची प्रतीमा सतत बारा वर्षेपर्यंत मलिन करण्याची एकही संधी प्रसारमाध्यमांनी सोडली नाही. गुजरातच्या जनमानसाचा कानोसा घ्यावा, असे मिडियाला कधी वाटलेच नाही. मिडियाच्या विश्वासार्हतेवर गुजरातच्या जनतेने प्रश्नचिन्ह उभे केले आणि लागोपाठ तीन वेळा नरेंद्र मोदींना जनमानसाने कौल दिला. 26/11 च्या मुंबई हल्लयावर उर्दू समाचार पत्र “रोजनामा राष्ट्रीय सहारा” चे जेष्ठ संपादक अजीज बर्नी यांनी “आरएसएस की साजिश–26/11?”हे पुस्तक लिहुन हिंदू समाज व रा.स्व.संघ यांना दोषी ठरविले. सरकारी एजंसीज सीबीआय, गुप्तचर यंत्रणा यांच्या चौकशीवर प्रश्नचिन्ह उभे केले.या पुस्तकाच्या उर्दु भाषेत 25हजार प्रती छापल्या गेल्या. पुढे 15दिवसाच्या आत हिन्दी भाषेतील आवृत्ती काढल्या गेली. सर्वात आश्चर्य म्हणजे दिल्ली व मुंबई येथील या पुस्तकाच्या प्रकाशन समारंभात काँग्रेसचे महासचिव दिग्विजय सिंग हजर होते. राज्यसभेचे उपसभापती के.रहमान खान हे देखील अतिथीं मध्ये होते. भारतीय सेक्यूलर पत्रिकेचा आणि राजकारणाचा हा नमुना.

2014 चे सत्ता परिवर्तन व मिडिया– केंद्रातील युपीए सरकारच्या भ्रष्ट व अकार्यक्षम राजवटीचे वाभाडे काढण्यात मिडियाने कुठलाही कसूर ठेवला नाही. निवडणूकांच्या प्रचार धुमाळीच्या काळात केलेले सर्व्हे सत्तापरिवर्तनास मदत करणारे सिध्द झाले. सत्तापरिवर्तनाची अपरिहार्यता याविषयीचे लोकमत बनविण्यास प्रसार माध्यमे अग्रेसर होती. त्यामुळेच अस्थिर सरकार, संयुक्त सरकार हा प्रकारच जनमताने थांबविला.

भारताच्या पंतप्रधान पदासाठी सक्षम नेतृत्व म्हणून नरेंद्र मोदींचा चेहरा जनमाणसांच्या मनात ठसविण्याची महत्वाची भूमिका या निवडणूकीत मिडियाने सक्षमपणे बजावली.महत्वाचे म्हणजे नरेन्द्र मोदींशिवाय दुसरा पर्याय भारतीय मतदारांसमोर नव्हताच. स्वायत्त मिडियाचे महत्व येथे अधोरेखीत करावे लागते. परंतु दुसरी बाजू म्हणजे, मिडियातील पैशाचा ओघ, त्यातून चालणारे राजकारण थांबले पाहिजे, लोकशाहीच्या चौथ्या स्तंभाची विश्वासार्हता कायम राहणे स्वस्थ लोकशाही व स्वस्थ लोकमताच्या जागरणासाठी आवश्यक आहे.

स्त्रोत– 1. भारत नीति प्रतिष्ठान, नवी दिल्ली
2. लोकसत्ता 5डिसें 2013 संपादकीय
3. सा. विवेक मुंबई
4. तरुण भारत मधील लेख

दहशतवाद : एक सामाजिक समस्या

डॉ.टी.एस.थोरात
समाजशास्त्र विभाग,कमला कॉलेज, कोल्हापूर. मो.९४२०२६३१३७.

....

प्रस्तावना : भारतात दहशतवाद ही समस्या आता नवीन राहिलेली नाही. सुमारे तीन दशकापासून या समस्येने भारतात मोठे आव्हान निर्माण केले आहे. ही समस्या फक्त एका राज्यापुरती, एखाद्या भागापुरती मर्यादित राहिलेली नाही, तर तिने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्वरूप धारण करून सर्व स्तरातील राजकारणालाच अस्थिर करून टाकले आहे. कधी आणि कुठे दहशतवादी कारवायांमुळे संकट उभे राहील याचा आता अंदाज बांधता येत नाही. विकसित देशांना या दहशतवादाचे जेवढे भय आहे. तेवढेच विकसनशील देशालाही आहे. परदेशातून होणारा आर्थिक व भौतिक पाठिंबा, निरपेक्षपणाची जाणीव, आत्मत्यागाची तयारी, अतिरेकी निष्ठा असे काही महत्त्वाचे घटक आहेत की, ज्यावर व्यक्ती निश्चित असे ध्येय गाठण्यासाठी धडपडत असते. अर्थात त्यांचे हे ध्येय समाजहिताला पोषक नसते. किंवा त्यातून कोणतीही विधायक बाब अपेक्षित नसते. तर केवळ त्यातून विध्वंस व बिघाड हाच अंतिम हेतू असतो. विघातक असे त्याचे स्वरूप असते. दहशतवाद हा आतंकवाद किंवा विघटनवादी शक्ती किंवा बाह्य शक्ती या नावाने सुद्धा ओळखला जातो.

दहशतवादाची संकल्पना : उठाव, बंडखोरी, मुलकी युद्ध, धाक-दमदाटी, अतिरेक असे अनेक शब्द अगदी सर्रास आणि सामान्यपणे वापरले जातात. यातून एक समान सुत्र आपणास आढळून येते. ते म्हणजे या सर्वात 'हिंसा' हीच अभिप्रेत असते. दहशतवाद हा धाक-दडपणशाहीचा एक संघटित प्रकार असतो.

सामाजिक विज्ञान कोशात दहशतवादाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. ''दहशतवाद म्हणजे समुदायात भिती निर्माण करण्यासाठी अनुसरलेले एक प्रकारचे हिंसात्मक वर्तन असते, किंवा राजकीय हेतूने प्रेरित होऊन छेडलेले ते पर्याप्त स्वरूपात अस्त्र असते.''

अमेरिकन सेंट्रल इंटेलिजन्स एजन्सीने १९८० साली दहशतवादाची व्याख्या केली ती पुढीलप्रमाणे - ''एखाद्याच्या बाजूने अथवा विरोधात एखाद्या व्यक्तीने अथवा समुहाने राजकीय स्वार्थापोटी दिलेली धमकी अथवा हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब म्हणजे दहशतवाद असतो. तसेच अगदी तातडीने एखाद्याचा बळी घेण्याऐवजी जी क्रिया एखाद्या समुहावर रोख धरून झटका, धक्का किंवा दमदाटीच्या हेतूने केली जाते तिचा समावेश दहशतवादात होतो.'' वरील व्याख्यांचा परामर्श घेतल्यास असे स्पष्ट होते की, दहशतवाद हा प्रामुख्याने सत्ता किंवा राज्याच्या विरोधात केलेले कृत्य असते. पण याचा अर्थ असा होत नाही की, हिटलर, स्टॅलिन, माओ, याह्याखान, मुसोलिनी, हे सर्व दहशतवादी होते. कारण त्यांनी प्रस्थापित सत्तेविरूद्ध बंड केले होते आणि आपली दहशतवादी सत्ता प्रस्थापित केली होती. ते हुकूमशहा जरूर होते. त्यांनी बळाचा वापर केला. अतिरिक्त अधिकारांचा वापर केला. मात्र ते गुन्हेगार या प्रकारात मोडत नव्हते. त्यांनी जो हिंसाचार केला त्यामागे विध्वंस हे उद्दिष्ट नव्हते. तर प्रस्थापित सत्तेविरूद्धच्या परिवर्तनाचा तो एक भाग होता. म्हणून राज्यसत्ता जे साधन वापरते तोही काही वेळा दहशतीचा प्रकार मानला जातो. पण प्रत्यक्षात तो दहशतवाद मात्र नसतो तर ती एक कडवी सत्ता असते. काही निश्चित अशी उद्दिष्टपूर्ती करण्यासाठी अशा कडव्या सत्तेची गरज असते. तसेच वरील व्याख्यांतून असेही स्पष्ट होते की, दहशतवादात संघटीत समुहाने वापरलेल्या सर्वच हिंसात्मक मार्गाचा समावेश होतो असे नाही. केवळ व्यक्तीगत स्वार्थासाठी केलेल्या घरफोड्या, चोऱ्या या दहशतवादात मोडत नाहीत. पण नक्षलवादींनी संघटीतपणे केलेले खून, घरफोड्या, लुटालूट हे मात्र दहशतवादात मोडतात.

दहशतवादाची वैशिष्ट्ये : दहशतवादाचे स्वरूप इतके भयावह आहे की, दहशतवादाचे आणि दहशतवाद्यांचे नाव निघाले तरी सर्वसामान्यांच्या मनात धडकी भरते. लोकांच्या मनात धडकी भरणे अथवा दहशत माजवणे हाच त्यांचा प्रमुख हेतू असतो. त्यासाठी ते कोणत्याही तंत्राचा वापर करतात. पाशवी धाक दाखवणे, जबरदस्ती करणे, मानवी जीवितहानी करणे, मालमत्तेची नासधुस करणे, समाजात ताण-तणाव निर्माण करणे इत्यादी.

१. दहशतवाद हा राज्य, सत्ता अथवा समुदायाच्या विरोधी असतो.
२. दहशतवादामागे राजकीय स्वार्थ किंवा हेतू असतो.
३. दहशतवादाचे स्वरूप बेकायदेशीर असते.
४. दहशतवादातून लोकांच्या मनात असाहाय्यतेची भावना निर्माण होते.
५. बुद्धीप्रामाण्यवादाला दहशतवादात स्थान नसते.
६. दहशतवादाचे पर्यवसन तीव्र संघर्षात निर्माण होते.
७. समाजात दहशतवादाविषयी कटुता निर्माण होते.
८. दहशतवाद सर्वांना समान लेखतो. केवळ हिंसा, विध्वंस, नुकसान हेच त्यात अभिप्रेत असते.
९. संघटनात्मक ध्येयाच्या आड येणाऱ्या संघटनेतील कोणत्याही सभासदांची गय केली जात नाही.
१०. दहशतवादी संघटनेला एखादे नेतृत्व असते व त्याची आज्ञा पाळणे हेच आपले कर्तव्य आहे. असे सभासद मानतात.
११. दहशतवादी संघटना कोणत्याही कार्याचे व्यवस्थित नियोजन करतात व ते तडीला नेतात.

दहशतवादविषयक दृष्टिकोन : वेगवेगळ्या विचारवंतांनी दहशतवादविषयक विविध दृष्टिकोन स्पष्ट केले आहेत. ते खालीलप्रमाणे -

१) ऐतिहासिक दृष्टिकोन :दहशतवादाची मुळ निर्मिती, विकास आणि विविध कालखंडात दहशतवादी कृत्यामध्ये झालेल्या गुणात्मक परिवर्तनावर हा दृष्टिकोन आपले लक्ष केंद्रीत करतो. दहशतवादाचे विश्लेषण करण्यासाठी बलजीतसिंग यांनी या दृष्टिकोनाचा पुरस्कार केला.

२) राजकीय दृष्टिकोन :जेम्स मुल्लर यांनी हा दृष्टिकोन मांडला आहे. यानुसार, राष्ट्रीय अथवा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संघटीत अशा राजकीय समुहांनी हिंसात्मक राजकीय चळवळ उभी करणे हा एक प्रकारे राजकीय दृष्टिकोनानुसार दहशतवादच असतो.

३) वैधानिक दृष्टिकोन :आंतरराष्ट्रीय पातळीवर दहशतवादाशी मुकाबला करण्यासाठी राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या कायदेशीर सहकार्यावर हा दृष्टिकोन आपले लक्ष केंद्रीत करतो.

४) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन : दहशतवादाचे विश्लेषण करताना जॉर्डन पॉस्ट यांनी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पुढील गोष्टींवर लक्ष केंद्रित केले आहे. अ) दहशतवादात सामील झालेले घटक उदा.दहशतवादी, लक्ष्य, बळी इत्यादी. ब) दहशतवादात सामील झालेल्यांची उद्दिष्ट्ये क) प्रत्यक्ष आंतरक्रियेची परिस्थिती ड) दहशतवादातील सहभागावेळी उपलब्ध असलेली साधनसामग्री. इ) दहशतवाद्यांनी अंमलात आणलेली पद्धती (कट कारस्थाने) उदा.ठार मारणे, पळवून नेणे, बाँबफेक करणे, लुटालुट करणे इत्यादी. फ) दहशतवादी प्रक्रियेची परिणती – मृत्यू, दुखापत, मालमत्तेची नासधूस इत्यादी.

दहशतवादाचे प्रकार : दहशतवाद ही सामुदायिकरित्या होणारी प्रक्रिया आहे. तिचे प्रकार पुढीलप्रमाणे –

१) आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद : जगभर दहशतवादाचा हा प्रकार प्रचलित असलेला दिसून येतो. एका राष्ट्राविरूद्ध दुसऱ्या राष्ट्रात चळवळ चालवित असताना त्या राष्ट्रातील काही लोकांना आर्थिक बळावर फोडून काढणे, त्यांना वेळोवेळी लाच देणे, सीमावर्ती भाग खिळखिळे करणे, राष्ट्रावर वजन टाकणाऱ्या लोकांच्या हत्या करणे, अपहरण करणे, बॉम्ब स्फोट घडवून आणणे, मोठ्या प्रमाणावर प्राणहानी घडून आणणे ही आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाची लक्षणे आहेत.

२) वैयक्तिक दहशतवाद : या प्रकारामध्ये एखादी व्यक्ती अनेक मार्गांनी एखादे उद्दिष्ट प्राप्त करून घेण्यासाठी दहशत निर्माण करते. कधी तिच्यामागे एखादी सुत्रबद्ध टोळी असते तर ती कधी एकटीही असते. दहशतवादी व्यक्ती एकटी असेल तर ती एखाद्या समुदायासारखीच घातक असते. आपले ध्येय साध्य करून घेण्याच्या प्रयत्नात ती कोणत्याही प्रकारांचा अवलंब करू शकते. शस्त्रे दाखविणे, चोरी करणे, किडनॅपींग करणे व खंडणीची मागणी करणे, बलात्कार करणे अशी कृत्ये जर एखादीच व्यक्ती करत असेल तर त्या प्रकाराला वैयक्तिक दहशतवाद म्हणतात.

३) धार्मिक दहशतवाद : धार्मिक दहशतवाद या प्रकारच्या दहशतवादामध्ये सामुदायिकरित्या धर्माच्या नावाखाली इतर धर्मीयांवर अन्याय करण्यात येतो. धर्माच्या आधारे एक दुसऱ्यांच्या देशावर सशस्त्र हमले करण्यात येतात. बरेचदा अशा प्रकारच्या दहशतवादाच्या आधारे धर्माचा प्रचार करण्यातही यश मिळविले जाते.

४) प्रादेशिक दहशतवाद : काही राज्यांमध्ये दहशतवादाच्या माध्यमातून काही आंदोलने त्या-त्या प्रदेशापुरते मर्यादित प्रमाणात चालविली जातात. त्या-त्या राज्याची ओळख त्यामुळेच ठरते. उदाहरणार्थ पंजाबची खलिस्थान चळवळ, आसाममधील बोडोलॅण्डची समस्या अशा काही समस्यांचे व चळवळीचे नेतृत्त्व अशा दहशतवादी संघटना व त्यांचे नेते करीत असलेले दिसून येते. त्या-त्या प्रदेशामध्ये दहशतवाद निर्माण करणाऱ्या टोळ्यांना त्या राज्यातील जमीनदार, सावकार, राजकीय पुढारी यांचाही आश्रय मिळालेला बरेचदा दिसून येतो.

५) सामुहिक दहशतवाद : दहशतवादाचा हा प्रकार सर्वत्र दिसून येणारा असा आहे. या प्रकारात भीती निर्माण करण्यासाठी पिस्तुले, चाकू, सुरे, कधी बॉम्ब यासारख्या हत्यारांचा वापर टोळीतील सदस्यांकडून करण्यात येतो. मोठमोठ्या चोऱ्या करणे, बस लुटणे, लग्नाचे वऱ्हाड लुटणे, मौल्यवान वस्तुंचे या देशातून त्या देशात स्मगलिंग करणे, अफु, गांजा, चरस, गर्द इत्यादी मादक पदार्थांची ने-आण करणे इत्यादी कामे सुत्रबद्धरित्या टोळ्यांमार्फत केली जातात. सामुहिक दहशतवादात नियोजनाला अतिशय महत्त्व असते. जी कामगिरी हाती घेतली आहे त्यातील संभाव्य धोके अगोदरच लक्षात घेऊन तशी व्यूहरचना करण्यात येते. सामुहिक दहशत निर्माण करणाऱ्या टोळीचा एखादा नेता असतो व तो या सर्व टोळीचे नियंत्रण करतो. सर्व योजनांमागे त्याचा मेंदू असतो. या टोळीतील सदस्य प्रसंगी आत्महत्या करून देखील आपल्या इतर साथीदारांची नावे गुप्त राखण्याचा प्रयत्न करतात. शहरांचा विस्तार व व्याप वाढल्याने पोलीसांसारखी औपचारिक नियंत्रण व्यवस्था बरेचदा कोलमडून पडते व अशा टोळ्यांची निर्मिती होते.

दहशतवादाची कारणे :

१) गरीबी : भारताचा विचार केल्यास असे लक्षात येईल की, लोकांच्या क्रोधांचे प्रमुख कारण त्यांना सतत भेडसावणारी गरीबी हेच आहे. गरीबीमुळे अन्याय, अत्याचार सहन करावा लागतो. आवश्यक अशा प्राथमिक गरजांची पूर्ततादेखील होत नाही. न्याय्य व समाजमान्य मार्गांनी एखादी वस्तु मिळत नसली तरी लोक प्रसंगी आक्रमक बनून दहशतवादाचा आश्रय घेतात. देशातील वाढती गुन्हेगारी हा गरीबीतूनच निर्माण झालेला दहशतवाद आहे असे लक्षात येते.

२) बेकारी : राष्ट्रात निर्माण झालेले शिक्षणाचे सर्वदूर पसरलेले जाळे, शिक्षण घेण्याविषयी निर्माण झालेली ओढ, यामुळे शिक्षितांचा वर्ग वाढलेला आहे. हा वर्ग अतिशय बुद्धीमान लोकांचा वर्ग असतो. परंतु नोकरी मिळत नसल्यामुळे जर हा वर्ग बेकार राहिला तर मात्र तो अशा दहशतवादी टोळ्यांकडे फार लवकर आकर्षित झाल्याशिवाय राहत नाही. आपल्या देशातील नक्षलवादी चळवळ, मुंबईतील गुन्हेगार टोळ्या, खलिस्थान चळवळीतील सभासद हे सर्व उच्च शिक्षित असलेले दिसून येतात. समाजमान्य जीवन जगण्याचा प्रयत्न करीत असताना जर समाजमान्य जीवन जगण्यात प्रस्थापितांकडून अडथळे निर्माण केले जात असतील तर बेकार तरूणांचा मोठा वर्ग दहशतवादाकडे वळतो.

३) धार्मिक कारण : आपल्या देशात प्रामुख्याने धार्मिक कारणांमुळेच अलिकडच्या काळात दहशतवाद निर्माण करण्याचा प्रयत्न वेगवेगळ्या दहशतवादी संघटनांच्या माध्यमातून केला जात असल्याचे दिसून येतो. धर्म हा लोकांच्या भाव-भावनांशी निगडित असतो. धर्माच्या अंतर्गत पिढ्यान्‌पिढ्यापासून संस्कार सामील झालेले असतात. धर्माच्या नावाखाली लोकांना फार लवकर एकत्र आणण्यात येते. आपल्या देशात तर निवडणूका जाती व धर्माच्या आधारावरच लढविल्या जातात. याचाही परिणाम म्हणून लोकांमध्ये जातीय व धार्मिक भावना जास्त तीव्र बनत आहेत. लोक एकमेकांच्या धर्माकडे संशयाने पाहू लागतात आणि थोडीशी ठिणगी जरी पेटली तर त्याचे वणव्यात रूपांतर व्हावयास वेळ लागत नाही. धर्मवाद व जातीयवाद हे दहशतीचे अशा तऱ्हेने प्रमुख कारण मानावे लागेल. यात नुकसान मात्र सामान्य व्यक्तीचे आणि देशाच्या सार्वजनिक मालमत्तेची हानी मोठ्या प्रमाणावर होते.

४) साथीदारांची मुक्तता करण्यासाठी : दहशतवादी संघटना आपले सभासद तयार करण्यासाठी बरेच कष्ट घेताना दिसून येते. अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे चालविण्याचे प्रशिक्षणही ते आपल्या सभासदांना देतात. सभासद देखील संघटनेशी प्रामाणिक राहून प्रसंगी जीवाचा त्याग करतात. त्यामुळे सभासदांना जर पोलीसयंत्रणेने पकडले तर काही सन्माननीय व्यक्तींचे अपहरण करून आपल्या साथीदारांना सरकारने मुक्त करावे यासाठीही दहशतवादाचा अवलंब केला जातो.

५) राजकीय कारणे : भारतात दहशतवाद निर्माण करण्यासाठी ज्या प्रमुख संघटना अस्तित्त्वात आलेल्या आहेत त्यांना कोणत्या ना कोणत्या तरी राजकीय संघटनांचे पाठबळ मिळत आहे. लोकशाहीमधील कोणत्याही राजकीय पक्षाला आपले नाव कायम लोकांच्या चर्चेत ठेवणे आवश्यक असते. अन्यथा लोक त्या पक्षाला विसरून जातील.

६) इतर देशांशी द्वेषाची भावना : परस्परांच्या शेजारी असणाऱ्या देशांमध्ये सामंजस्य असेल तर दोन्हीही देशांची प्रगती होऊ शकते. परंतु परस्पर वैमनस्याची भावना असेल तर मात्र परस्परांच्या देशातील फुटीरवादी लोकांना विकत घेऊन त्यांना दहशतीचे धडे दिले जातात व देशामध्ये हिंसाचार करून समाजव्यवस्था विस्कळीत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. उदाहरणार्थ, आज भारत व पाक दरम्यानच्या सीमावर्ती राज्यांमध्ये दहशतवाद फार मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेला दिसून येतो.

७) बदला घेण्यासाठी : दहशतवाद घडवून आणणाऱ्या लोकांना प्रचलित समाजव्यवस्था मंजूर नसते. तसेच मंदगतीने समाजात होणारे परिवर्तनही त्यांना मान्य नसते. समाजात क्रांती होऊन एकदम बदल घडवून आणावेत आणि समाजव्यवस्था स्वत:च्या मताला अनुकूल बनवावी अशी त्यांची इच्छा आहे. समाजात एखादा गट शोषीत व अत्याचार सहन करीत-करीत जीवन जगतो. परंतु जेव्हा त्यांच्या शोषीत भावनांचा एकदम उद्रेक होतो तेव्हा ते प्रचलित समाजव्यवस्थेशी बदला घेण्याचा प्रयत्न करतात. असा प्रयत्न करण्यासाठी ते संघटीत होतात. सुयोग्य व सुनियोजित संघटन अस्तित्त्वात आणतात व पूर्ण तयारीनिशी समाजाविरूद्ध किंवा समाजातील एखाद्या गटाविरूद्ध लढण्यास तयार होतात. थोडक्यात, प्रचलित व्यवस्थेविरूद्ध आक्रोश व्यक्त करण्यासाठी दहशतीचा अवलंब केला जातो असे म्हणता येईल.

दहशतवाद विरोधी उपाययोजना : दहशतवादाची समस्या ही इतकी गंभीर समस्या आहे की, या समस्येवर कोणी एखादी व्यक्ती कोणताही उपाय सुचवून ती सुटणारी नाही. मुळात अशी प्रवृत्ती का निर्माण होते याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न वर्तमानकाळात झाला पाहिजे. तसेच समाजातील सर्वसामान्य लोक, निरपराध माणसे यात भरडली जातात. पण याचे राजकीय नेत्यांना काहीच सोयर-सुतक नसते. खरेतर हा प्रश्न केवळ राज्यकर्त्यांची ध्येयधोरणे यांच्याशी निगडीत असल्याने त्यांनीच आपल्या जनतेच्या सुरक्षिततेच्या व शांतता आणि सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने तो कसा सोडविला पाहिजे याचा गंभीरपणे विचार केला पाहिजे. देशातील सर्वच राजकीय पक्षांनी फक्त एकमेकांवर आरोप-प्रत्यारोप न करता दहशतवाद हे राष्ट्रविरोधी कृत्य, मानवतेविरोधी शस्त्र आहे असे समजून त्याकडे पाहिले पाहिजे पण तसे होताना दिसत नाही. ही समस्या इतकी कठोर, कडवट बनत चालली आहे की, सरकारवर दहशतवाद्यांचीच दहशत आहे की काय? असा प्रश्न निर्माण होतो.

दहशतवाद आता घरादारात येऊन पोहचलेला आहे. हे एक वास्तव आहे आणि ते प्रत्येक व्यक्तीने स्वीकारले पाहिजे. यासाठी व्यक्ती, समाज आणि शासन या प्रत्येकाने आपली जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे.

अ) व्यक्तीची जबाबदारी : **१.**स्वत:च्या व कुटुंबाच्या परिघापलीकडे विचार करण्याची गरज आहे. २.शेजार-पाजार, इतर इमारती इथे काय चालते त्यावर लक्ष ठेवण्याची गरज आहे. ३.समाजविघातक घटना पोलिसांना कळविणे. ४.सार्वजनिक ठिकाणी वावरताना सतर्क राहणे, दक्षता बाळगणे. ५.व्यवस्थेविषयी सामान्यात असंतोष निर्माण करणे हाही या हल्ल्यांचा हेतू असल्याने पोलिस सुरक्षा यंत्रणांना सहकार्य करणे.

ब) समाजाची जबाबदारी : **१.**सार्वजनिक मंडळे, स्वयंसेवी संस्था, कामगार संघटना, विद्यार्थी संघटना यांनी समाजात होणाऱ्या हालचालीचे दखल घेणे आवश्यक आहे. २.विविध गट, समुह, जात, धर्म, वंश यातील वाद आप-आपसात मिटविणे आवश्यक आहे. ३.सार्वजनिक ठिकाणी आढळणाऱ्या बेवारस वस्तूची पोलिसांना खबर द्यावी.

क) सरकारची जबाबदारी : **१.**सक्षम पोलिस यंत्रणा निर्माण करणे गरजेचे आहे. २.राज्य पातळीवर दहशतवादविरोधी पथक आणि गुन्हे अन्वेषण विभागात समन्वयाची गरज असणे आवश्यक आहे. ३.राज्यातील सुरक्षा यंत्रणा व राष्ट्रीय सुरक्षा यंत्रणात ताळमेळ पाहिजे. ४.गुप्तवार्ता संकलन अधिकारी हवेत.

सारांश : कोणत्याही देशाचे हे प्रमुख कर्तव्य आहे की, त्या राष्ट्रामध्ये शांतता व सुव्यवस्था ठेवणे. लोकांचा शासकीय धोरणे राबविणाऱ्या यंत्रणेवरचा विश्वास पक्का बसविण्याचा प्रयत्न करणे, जर राष्ट्रातील शासनव्यवस्था या बाबतीत कमकुवत ठरली, जर देशातील दहशतवादाचा बिमोड शासन व्यवस्थेने केला नाही अथवा दहशतवाद निर्माण करण्यामध्ये शासनव्यवस्थाच सहभागी असली तर लोकांचा शासनावरचा विश्वास उडतो व असा विश्वास उडणे राष्ट्राच्या स्वास्थ्यासाठी नेहमीच घातक ठरते. युद्धाचे स्वरूप आलेल्या जागतिक दहशतवादाबाबत दुटप्पीपणा घातक आहे. दहशतवाद्यांना थारा व पाठिंबा देणाऱ्या देशांवर एकत्रितरित्या दबाव आणणे गरजेचे आहे. दहशतवाद हा मानवतेच्या विरूद्ध आहे. कोणत्याही परिस्थितीत दहशतवाद खपवून घेता कामा नये.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. साळुंखे, जत्राटकर आणि मारूलकर (२०००) : 'समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या', नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.
२. राम आहुजा, मुकेश आहुजा (२००५) : 'अपराधशास्त्र', राऊत प्रकाशन, दिल्ली.
३. कोंडेकर ए.वाय., मारूलकर विजय (२०१२) : 'भारतातील सामाजिक समस्या', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. मायी, सुनिल (१११८) : 'भारतीय सामाजिक समस्या', अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर.
५. सकाळ वृत्तसेवा : 'आता आपण जन्नतमध्ये भेटू...' दैनिक सकाळ, कोल्हापूर, दि.१५ जुलै, २०१४.
६. सकाळ वृत्तसेवा : 'दहशतवादाबाबत दुटप्पीपणा घातकी', दैनिक सकाळ, कोल्हापूर, दि.१६ जुलै, २०१४.

जाहिरातीचा ग्रामीण बाजारपेठेवर होणारा परिणाम एक अभ्यास

डॉ . सदानंद धकिते
असोसीएट प्रोफेसर श्री . बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपुर

....

प्रस्तावना :— भारतीय ग्रामीण बाजारपेठेत जाहिरातीच्या प्रभावाचा विचार केले असता,सर्व प्रथम १२१०.२ दशलक्ष लोकसंख्येच्या एकुण भारताचा विचार केले असता ६८.८४ टक्के जनता ग्रामीण रहीवासी असुन, लोकसंख्या ८३३.१ दशलक्ष आहे. तर शहरी भागातील रहिवासी ३१.१६ टक्के आहे. हा वर्ग शिक्षित सुसंस्कृत असा आहे. परंतु ६८.८४ टक्के ग्रामीण लोकसंख्येचा विचार केले असता भारताचा मोठा भाग ग्रामीण क्षेत्रातच बसलेला आहे. तो समाज अशीक्षीत अल्पमजुरी प्राप्त मोठ्या प्रमाणावर कृत्रीम गरजापासुन दूर असल्याचे दिसुन येते. अनेक मोठ्या ख्याती प्राप्त कंपन्या यांना ग्रामीण बाजारपेठेत समोरचे भविष्य दिसु लागले आहे. त्या भविष्याचा विचार करता अनेक कंपन्या आपले महत्त्व आपल्या उत्पादनाची उपयोगिता ग्रामीण संभाव्य उपभोक्ता पुढे मांडण्यासाठी प्रयत्नशिल झाले आहे. या ग्रामीण भागात जाहिरातीचा प्रभाव व त्याच्या परिणामाचा प्रस्तुत शोधनिबंधात अभ्यास करण्यात आलेला आहे. [१]

अभ्यासाची आवश्यकता : भारत देश हा कृषीप्रधान देश आहे हे आपणां सर्वानाच माहित आहेच. परंतु आज मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागात कृषी संबंधीत उत्पादनांना फारशी किंमत व समान प्राप्त होतांना दिसुन येत नाही. तर कृत्रीम उत्पादन वस्तुना मोठ्या प्रमाणावर मागणी निर्माण होतांना दिसुन येते आणि याचा प्रभाव ग्रामीण जनतेवर तेथील जीवनावर, राहणीमानावर तेथील अर्थव्यवस्थेवर फार मोठ्या प्रमाणावर पडतांना दिसुन येते. सोबतच बाजारपेठेत स्पर्धात्मकता निर्माण होऊन बाजारपेठ क्रियाशिल झाल्याचे अनुभवास येत. जाहिरात क्षेत्राचा फायदा देशाच्या अर्थव्यवस्थेत वाढ घडवून आणण्यासाठी व ग्रामीण भागाला गरजा प्रभावित करण्यासाठी कारणीभुत असल्याचे जाणवते. त्यामुळे अनेक उत्पादक कंपन्या ग्रामीण बाजारपेठेत लक्ष केंद्रीत करण्यास प्राधाण्य देत आहे . म्हणुन भविष्याची बाजारपेठे ही ग्रामीण भागात दिसुन येते.

अभ्यास पद्धती : इंटरनेट, लायब्ररी, आणि सरकारी अहवाल, इतर प्रकाशीत अहवाल, भारतीय जनगणना २०११, ग्रामीण विपणन पुस्तके, जाहिराती संदर्भातील पुस्तके, दुष्टांत माहिती पुस्तके, निष्कर्ष व विश्लेषणनाचा साह्याने विषय मांडण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे : १) जाहिरातीचा ग्रामीण विपणनावर व विपणनाचा केंद्रस्थानी असणाऱ्या उपभोक्ता वर्गाच्या मनस्थीतीवर विविध जाहिरातीचा पडणारा प्रभाव. २) ग्राहकाचा राहणीमानाचा दर्जा सुधारून उत्पादनात वाढ करण्यासाठी व राष्ट्रीय रोजगारास जाहिरातीचा प्रभाव जाणणे.

गृहीतके : जाहिरात क्षेत्राचा ग्रामीण बाजारपेठेवर परिणामाचा अभ्यास करण्यासाठी पुढील गृहीतकाचा विचार करण्यात येणार आहे. १)जाहिरातीमुळे ग्राहकांना वस्तु उपोगीतेची पूर्व माहिती असते २) ग्रामीण उपभोक्ताची जाहिराती बद्दलची जागरूकता याचा अभ्यास करणे ३) लोकसंख्येचा व साक्षरतेचा प्रभाव ग्रामीण बाजारपेठेवर किती प्रमाणात झाला असल्याचा अभ्यास करणे ४) ग्रामीण बाजारात जाहिरातीचा प्रभाव माहित करणे. ५) ग्रामीण भागात संक्रीय कंपनीचे जाहिराती विषयीचे धोरणे.

जहिरात म्हणजे काय :— ग्राहकाचे लक्ष वस्तुकडे वेधण्यासाठी वस्तुच्या गुणाची, रंगाची, उपयुक्ततेची, मुल्याची इत्यादी घटकाची माहिती देणे म्हणजे 'जाहिरात' होय.जाहिरात कलेचा प्रसार मुद्रण कलेचा प्रारभां सोबतच इसवी सन ८६८ चीन मध्ये झाला. "टाईप कास्टींग" अक्षराचे ओतकाम यंत्र १४३८ साली जर्मनी येथे विकसीत झाले. [२] या यंत्र प्रणालीच्या साहाय्याने एका जागेवरून दुसऱ्या जागी हलविता येणाऱ्या अक्षर यंत्राचा शोध "जोहान गटेन बर्ग" यांनी लावला.

भारतीय जिवनमान बदल घडविण्यात जाहिरातींचा मोठा वाटा : भारतातील सामाजिक जीवनमान व परिस्थीतीत बदल घडविण्यात जहिरातीचा प्रभावा मनाला जातो. भारतीय समाज जीवन परिवर्तणाचा विचार केले असता मागील २०० वर्षात झालेल्या बदलास जहिरात क्षेत्राची महत्वपूर्ण भूमिका असून हा परिवर्तन घडवुन आणण्यास वृत्तपत्र हा मुख्य घटक ठरला. [३]

भारतीय ग्रामीण बाजारापेठेत जाहिरात उद्योगाचा प्रभाव : भारतीयाच्या जीवनात मनोरंजनाला विशेष महत्त्व प्राप्त आहे, त्यामुळे जाहिरात क्षेत्राच्या प्रभावा पासुन ग्रामीण बाजारपेठ वेगळी नाही.जाहिरात गुरू डेव्हिड ओगिल्वही यांच्या मते, "What you say advertising is more important that how you say it" [४]

ग्रामीण भारतात विपणनाचे महत्व विपणन या संज्ञेचा विचार केले असता लक्षात येते की, विपणन कार्यात येणारा प्रत्येक घटक वेगवेगळया पद्धतीने विपणन कार्यात क्रियाशील असतो. बऱ्याच वेळा (Marketing) या शब्दामुळे विपणन म्हणजे मालाची विक्री करनारे शास्त्र असा त्याचा अर्थ लावल्या जाऊ शकतो. परंतु विपणन ही प्रक्रिया विक्रीक्रियेपेक्षा व्यापक अर्थाने वापरली जात असते. विक्रीक्रिया ही विपणन प्रक्रियेचा फक्त एक भाग आहे विपणन हे एक **आधुनिक शास्त्र** आहे. मात्र पूर्वी विपणन "व्यापार आणि वाणिज्य" या पूरताच मर्यादीत समजले जात होते.

विपणन (Marketing) **शब्दाची उत्पत्ती :—** इंग्रजीतील Marketing हा शब्द Market चे रूप असुन लॅटीन शब्द Mercatu वरून आलेला आहे असे असले तरी हा शब्द Marchandise या शब्दाची जवळी साधतो असे लक्षात येते. विपणनकार्याची उत्कांतीचा प्रारभं म्हणजे “यंत्राचा शोध” होय. इंग्लड मधे संपुर्ण जगाचे आर्थिक व व्यापारीक स्वरूप बदलवुन टाकणारी ही घटना होय. [५]

ग्रामीण विपणनाचे वाढते महत्त्व : ग्रामीण भाग हा भारताचा ह्दय स्थानी आहे. कारण भारताच्या लोकसंख्येपैकी अंदाजे ६८.८४ टक्के लोकसंख्या आजही भारताच्या ग्रामीण भागातच वसलेले आहे असे सांगितले जाते. भारतातील अंदाजे तीन चतुर्थांश उपभोक्ते ग्रामीण भागात आहे. त्याचा प्रभाव अनेक स्थानिक व आतंरराष्ट्रीय कंम्पण्यानवर पडत आहे. त्यामुळे ग्रामीण बाजारपेठेवर अनेक उत्पादकाचे लक्ष केंद्रित झालेले आहे.[६]

ग्रामीण बाजार पेठेचा अर्थ व व्याख्या : Census of India यांच्या नियमा नुसार कोणतीही बाजार पेठे ग्रामीण बाजार पेठे ठरवीण्यासाठी काही निदैशाचे पालन करणे आवश्यक असल्याचे दिसुन येते. 1.All locations with in a municipality /corporation, cantonment board or a notified town area committee 2. All after location satisfying of following criteria:- I.Minimum population of 5000 II. Least 75% of male work force engaged. In non-agriculture activities and III.A population density of over 400 persons per sq. Km. [७] अश्या ठिकाणात अंतरभुत होण—या भागास ग्रामीण बाजारपेठ असे म्हणतात, आज ग्रामीण ग्राहकांच्या मानसिकतेत, गरजेत, खरेदी क्षमतेत, सुखसोईत, राहणीमानात, आर्थिकक्षमतेत झालेल्या बदलाचा परिणाम म्हणजे ग्रामीण बाजारपेठेकडे अनेक आंतरराष्ट्रीय उत्पादकांचे लक्ष केंद्रित झाले आहे. विशेष म्हणजे FMCG उत्पादकचे ग्रामीण ग्राहकाकडे मोठी बाजारपेठ म्हणुन नव्या धोरणाची आखणी करून स्पर्धेत येत आहे .

ग्रामीण विपणनाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये : ग्रामीण भारतात ८३,३०,८७,६६२ लोकसंख्या असुन त्यात ४२,७९,१७,०५२ पुरूष तर ४०,५१,७०,६१० स्त्रिया आहेत. तर ही लोकसंख्या ६,४०,८६७ खेडे गावात समाविष्ट आहे. कारण १९०१ ते २०११ पर्यंतच्या ग्रामीण लोकसंख्येची टक्केवारीचा विचार केला असता. १९०१ साली ८९.२टक्के, १९५१ साली ८२.७१टक्के, तर २०११ पर्यंत ती ६८.८४ टक्के ग्रामीण भागात लोकसंख्या दिसुन येते. [८]

ग्रामीण विकास कार्यक्रम : ग्रामीण भागात भांडवल या घटकाचे महत्व आधुनिक काळात फार वाढला आहे. ग्रामीण भागात निरनिराळ्या क्षेत्रामध्ये उत्पादनाचे स्वरूप आणि प्रमाण जसजसे बदलत आहे. तसतशी भांडवलाची गरज वाढत आहे. **शहरी जिवनाची चाहुल** : भारत हा खेड्यांचा देश आहे. हे आज पर्यंत आपण ऐकत आलो. मात्र जाहिरातीचा वाढता प्रभाव यामुळे ग्रामीण ग्राहकांना शहरी जिवनाची चाहुल लागली आहे. साबतच वाढत्या दळण वळणाच्या सोई, उत्पन्नातील वाढ, सुधारलेले राहणीमान, गरज, टीव्ही चा वाढलेला प्रभाव याचा प्रभाव दिसुन येतो **साक्षरतेचे प्रमाण** :ग्रामीण भारतीय वाढती लोकसंख्या त्याचप्रमाणे अध्ययनाचे ज्ञान, वाढलेले साक्षरतेचे प्रमाण २००१ मध्ये पुरूष ७०.७ टक्के स्त्रिया ४६.१३ टक्के त्याचप्रमाणे २०११ मध्ये पुरूष ७८.५७ टक्के स्त्रिया ५८.७५ टक्के वाढलेली एकुण टक्केवारी ६८.९१ टक्के नोंदविण्यात आली व त्यावरून सांगता येते की स्त्री पुरूष असमानताही कमी होत आहे. अंदाजे ८ कोटी लोकसंख्येची एकुण ग्रामीण शिक्षित लोकसंख्या जहिरातीचा ग्रामीण बाजारपेठेवर होणा—या प्रभावास कारणीभुत ठरत आहे .गटात भर पडत असल्याचे दिसुन येते. [९]

निष्कर्ष :भारतातील जवळ पास ७० टक्के लोकसंख्या आजही ग्रामीण भागातच राहते. ग्रामीण बाजार पेठेवर लक्ष केंद्रीत करून तेथील जन शक्तीला प्रोत्साहीत करून उद्योग क्षेत्रात वाढ घडवीता येऊ शकते ते केवळ जाहिरातीच्या माध्यमाने. अनेक उत्पादकाने ग्रामीण बाजारपेठेला दर्लक्षित केलेले आहे. परंतु भविष्याची मोठी बाजारपेठ ही ग्रामीण भागात निर्माण होऊ शकते ते सरकार व खाजगी क्षेत्राच्या मदतीने आज जाहिरात क्षेत्राच्या माध्यमाने अनेक शहरी उत्पादनाची ओळख ग्रामीण उपभोक्ताला झाल्याचे निदर्शनास येते. मात्र ग्रामीण ग्राहकांची खरेदी क्षमता ही फारशी सदृष्ढ नसल्याने आवश्यकतेपेक्षा कमीच त्याच्याकडुन खर्च केल्या जातो. म्हणजेच तेथील ग्राहकांची खरेदी क्षमता रोजगार पातळी वाढविण्यासाठी, उत्पादकांना रोजगार निर्मितीसाठी कार्य करणे आवश्यक असल्याचे जाणवते. ग्रामीण भागात कार्यरत कंपन्याची ग्रामीण ग्राहकाला आकर्षित करून खरेदी क्षमता वाढविण्यासाठी अनेक प्रयत्न चालले आहे. असे निदर्शनास येते.

संदर्भ —१ भारतीय जनगणना २०११ पेज क्र १

२ (विपणन व्यवस्थापक डॉ. श्री. वि.कळवेकर प्रथम आवृत्ती डायमंड पब्लिकेशन्स पूणे पेज क्र १८२)

३ जाहिरातींचे शैलीशास्त्र डॉ श्रीपाद भालचंद्र जोशी मंगेश प्रकाशन प्रथम आवृत्ती पेज क्र ८

४ जाहिरात विश्व प्रा डॉ संजय कप्तान प्रथम आवृत्ती डायमंड पब्लिकेशन्स पूणे पेज क्र २२

५ विपणन तत्वे आणि पद्धती प्राचार्य डॉ. श्री. वि.कळवेकर कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पेज क्र २

6 Census of India Rural – Urban Census of India Rural – Urban page no 20_DR. C. Chandramouli New Delhi

7 RURAL MARKETING Balram Dogar & Karminder Ghuman Tata McGraw Hill Education P L NEW Delhi 9th reprint 2011 page no 2

8 Census of India Rural – Urban series 1page no 1_DR. C. Chandramouli New Delhi

9 Census of India Rural – Urban page no 37 DR. C. Chandramouli New Delhi **From net**

अथर्ववेदातील रोहितसूक्त-एक अध्ययन

कल्पना देशमुख,डेक्कन कॉलेज, पुणे

प्रस्तावना : ऋग्वेद ,सामवेद आणि यजुर्वेद ह्यांना वेदत्रयी मानण्यात येते. अथर्ववेदाला 'वेद' म्हणून मान्यता खूप नंतरच्या काळात मिळाली. जनसामान्यांच्या भावना समजून घेणारा हा वेद आहे. म्हणून ह्या वेदाचा भर काम्य कर्मावर अधिक दिसतो. ह्या वेदातील शौनकसंहितेच्या १३ व्या कांडात ४ सूक्त असून १८८ मंत्र आहेत. अथर्ववेदाच्या पैपलादसंहितेमध्ये १८ व्या कांडात शौनकसंहितेच्या १३ व्या कांडातली पहिली दोन थोड्याफार पाठभेदांसह सूक्ते येतात. इथे पाच मंत्र नवीन आहेत. (१८.२५.१; ९; १०), (१८.२६.१;२) शौनकात येणारे तिसरे आणि चौथे सूक्त पैप्पलादात आढळत नाही.या सूक्तांतील बहुसंख्य मंत्रांची देवता रोहित आहे. हा रोहित म्हणजे उगवता सूर्य. या रोहितसूक्तांचा अभ्यास ह्या निबंधाचा विषय आहे. प्रस्तुत निबंधातून खालील प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. १) ऋग्वेदात किंवा इतर ठिकाणी रोहित हे नाव सूर्यासाठी आले आहे का? २) अथर्ववेदात सूर्यासाठी किती मंत्रातून रोहित या नावाचा उल्लेख होतो ? ३) अथर्ववेदात सूर्याचे वर्णन करताना रोहित ही उपाधी वेगळ्या अर्थाने आली आहे का? ४) अथर्ववेदात सूर्याला दिलेल्या रोहित ह्या नावामागचे रहस्य काय आहे? ५) अथर्ववेदाच्या ह्या कांडात रोहित ह्या नावाचा अर्थ आणि सूर्याला योजलेल्या मंत्राचे वैशिष्ट्य कोणते? ६)अथर्ववेदातील तेराव्या कांडाचे महत्त्व कोणते?७) अथर्ववेदात इतरत्र रोहित हा शब्द सूर्यासाठी वापरलेला आढळतो का? ८) चारही सूक्तांचे सविस्तर विषय वर्णन ९) ऋग्वेदातील आणि अथर्ववेदातील समान ऋचांचा तुलनात्मक अभ्यास

तेराव्या कांडाची देवता तेराव्या कांडात सर्वाधिक मंत्राची देवता रोहित असल्यामुळे अथर्ववेदीय बृहत्सर्वानुक्रमणिकेमध्ये ह्या कांडाची देवता "रोहितादित्यदेवत्यं" अशी दिली आहे. रोहितदेवतेसोबत मरुत्, इन्द्र, अज, एकपाद, अग्नि, सवितृ, मित्रावरुणौ आणि सूर्य ह्या देवतांना उद्देशूनही काही मंत्र येतात. ह्या कांडात पहिल्या सूक्ताची देवता रोहित, दुसऱ्या सूक्ताची देवता सवितृ दिली आहे. तिसऱ्या आणि चौथ्या सूक्ताची देवता पुन्हा रोहित ही आहे. उत्पन्न झालेल्या, वाढत जाणाऱ्या सूर्याच्या लाल गोळ्याला ह्या कांडात रोहित ही उपाधी प्रदान करण्यात आली आहे.

विनियोग या सूक्ताचा विनियोग सांगताना सायण म्हणतात- अर्थकाम: "उदेहि वाजिन्" इत्यादि विंशति ऋग्भिः उद्यन्तम् आदित्यम् उपतिष्ठते. म्हणजे धनाची इच्छा करणारा या सूक्ताच्या पहिल्या 20 ऋचा म्हणत उगवत्या सूर्याची उपासना करतो. ह्या कांडातील चारही सूक्ते कौशिकसूत्राने, "रोहितैरुपतिष्ठते" (९९.४) सूर्यग्रहणाच्या काळात जो काळोख पडतो त्यावेळी म्हणतात असे सांगितले आहे. याशिवाय यातील काही मंत्रांचे गौण विनियोगही आढळता

ऋग्वेदादी ग्रंथांमधून येणारा रोहित शब्द "रोहितं मे पाकस्थामा सुधुरं कक्ष्यप्राम् ।अदाद्रायो विबोधनम् ॥"(८.३.२२)सायण म्हणतात 'रोहितं लोहितवर्णं वृषभमश्वं वा'. कधी तो लाल रंगाच्या बैलासाठी येतो तर कधी घोड्यांसाठी. " यदेषां पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितः।"(८.७.२८) इथे तो ठिपकेदार मृग या अर्थाने आला आहे. ऋग्वेदात रोहित हा शब्द एकुण १८ वेळा आला असून प्रत्येकवेळी तो 'वर्ण' सूचित करण्यासाठी वापरला आहे . यजुर्वेदाच्या संहितांमधे "रोहित: धूम्ररोहित: "(मै.सं. ३.१३.३, वा.सं २४.२, तै. सं. ५.६.११.१, का.सं.२.१) या मंत्रात तो धूरासारख्या रंगाच्या करड्या बोकडासाठी वापरला आहे. "नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नम:।"(वा.सं.१६.१९) या मंत्रात हा शब्द रुद्राचे विशेषण म्हणून येतो. " रसं परिस्रुता न रोहितं नग्नहुर्धीरस्तसरं न वेम"(का.सं ३८.३, मा.. १९.८३, मै.सं ३.११.९)उवट- अतो रोहित इन्द्रो वेदेषु पठयतेमहीधर- अत एव वेदेषु रोहित इन्द्र पठयतेइंद्रासाठीही विशेषण म्हणून हा शब्द यजुर्वेदात आला आहे.ऐतरेय ब्राह्मणात(५.५०)"रोहितं वै नामैतच्छन्दो यत्पारुच्छेपमेतेन् वा इन्द्र: सप्तस्वर्गाल्लोकान् रोहत्"रोहित हे छंदाचे नाव म्हणून येते कारण ह्या छंदाच्या सहाय्याने इन्द्राने सात स्वर्गलोकांवर आरोहण केले.

अथर्ववेदात तेराव्या कांडाखेरीज इतरत्र येणारा रोहित शब्द "अनु सूर्यमुदयतां हृद्द्योतो हरिमा च ते। गो रोहितस्य वर्णेन तेन त्वा परि दध्मसि॥" (१.२२.१). ह्या मंत्राचा अर्थ असा आहे, '(हे रुग्णा) सूर्य उगवताच तुझा ह्रदयरोग आणि हरिमा जाऊन लाल वर्णाच्या (रोहित) धेनूप्रमाणे होवो.'१.२२.१;२ ह्या मंत्रांतून रोहित हा शब्द गाईचा लाल वर्ण सूचित करतो. अथर्ववेदात इतरत्र रोहित हे विषेशण म्हणून आलेले असून सूर्यासाठी आलेले आढळत नाही.थोडक्यात, अथर्ववेदात इतर सूक्तांतून एकूण ६ वेळा आलेला रोहित हा शब्द वर्ण सूचित करतो.

तेराव्या कांडातील रोहित शब्दाचा अर्थ आणि त्याविषयीची विद्वानांची मते तेराव्या कांडात मात्र रोहित या शब्दाचा अर्थ केवळ लाल रंग असा नाही तर लाल रंगाचा उगवता सूर्य असा आहे. रुह् (आरोहण करणे, चढणे) ह्या धातूवरून आकाशात वर चढणाऱ्या उगवत्या सूर्याला रोहित म्हटले आहे.रोहिताचं स्पष्टीकरण करताना सायण म्हणतात- "कश्चिद्देव: । उद्□न य: सूर्यस्तदात्मक इति शेषम्". म्हणजेच उगवणाऱ्या सूर्याची अधिष्ठात्री देवता म्हणजे रोहित. रोहित शब्दाची निरुक्ती रुह् धातूवरून सांगताना सायण म्हणतात "कचिन्मन्त्रेषु रोहितपदस्य निर्वचनं रुहो रुरोह प्ररुहो रुरोह द्यावापृथिवीभ्यां रुरोहेति रोहित इति ध्वनितम्". म्हणजे जो द्यावापृथ्वीपासून वृद्धिंगत झाला किंवा त्यांच्यावर आरूढ झाला तो रोहित.विटनीच्या मते रोहित म्हणजे a Ruddy Sun or Rohita. ग्रिफिथच्या मते the Red, a form of Fire and of the Sun

आणि the rising Sun, मॅकडोनल, जे. मूर, हॉपकिन्स, ब्लूमफिल्ड, एन.जे. शेंडे, वि.वा. करंबेळकर, रेनॉन आणि डॉ. शशी तिवारी या सर्वांच्या मते रोहित ह्या शब्दाचा अर्थ लाल रंगाचा उगवणारा आणि रुह् ह्या धातूवरुन वाढत जाणारा सूर्य असा अर्थ आहे. शामशास्त्री ह्यांच्या मते रोहित हा सूर्यग्रहणाच्या वेळी अंधारात दिसणारा लाल रंगाचा सूर्य. प्रा. हेन्री ह्यांच्या मते पहिल्या सूक्तातील ५६-५८ ह्या मंत्रांवरुन रोहित हा ग्रहणात दिसणारा सूर्य. व्ही.सी.श्रीवास्तव **(1967-68:122-30)** शामशास्त्री आणि प्रा. हेन्री यांचे मत उद्धृत करताना म्हणतात की "Rohita is the name of a cyclic solar eclipse dark red in colour. He treats Rohita from astronomical point of view . But as pointed out by Henry only three stanzas (56-58) in seem to refer to the solar-eclipse. (शामशास्त्री आणि प्रा. हेन्री रोहिताकडे खगोलशास्त्र दृष्टीकोनातून पाहतात)".

चारही सूक्तातून रोहिताचे विषयवार वर्णन अथर्ववेदाच्या तेराव्या कांडातील रोहिताची वर्णने असलेल्या मंत्राची विषयवार विभागणी करून सविस्तर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१) रोहिताचे जन्मरहस्य २) रोहिताची उपासना आणि स्तुति ३) रोहिताचे ऋतू, मास, अग्निमय वर्णन ४) रोहिताकडे केलेली प्रार्थना (मागणी) ५) रोहित ह्या सूर्याच्या वर्णनावरून नोंदवलेली निरिक्षणे

१) रोहिताचे जन्मरहस्य १३.१.२६, १३.१.४० ह्या मंत्रात रोहिताचा जन्म समुद्रातून झालेला असून नंतर त्याची अंतरिक्षात स्थापना झाली. १३.२.४, १३.२.१२ ह्या मंत्रात रोहिताला अत्रिऋषींनी समुद्रातून अंतरिक्षात स्थापन केले. ऋग्वेदात (१०.७२.६-७) सूर्याच्या उत्पत्तिचे असेच संदर्भ मिळतात.

२) रोहिताची उपासना आणि स्तुती चारही सूक्तातून रोहिताची उपासना आणि स्तुती केलेली आहे. रोहि॑तं दे॒वा य॑न्ति सुमन॒स्यमा॑ना॒ सं मा॒ रोहै॑: सामि॒त्यै रो॑हयतु॥(१३.१.१३)अनुवाद- हा रोहित यज्ञाचा निर्माता आणि मुख असून ह्या रोहिताचे (मी) वाचेने, श्रवणाने तसेच मनाने उपासना करतो. ह्या रोहिताकडे देव आनन्दाने जातात. अशा ह्या रोहिताकडे जाऊन माझाही उत्कर्ष होवो.•पहिल्या सूक्तात (६, ९, ११, १२, १३, १४, २३, ३४, ३६, ३७, ३८, ३९, ४३, ४४, ५२) इ. मंत्रातून त्याची उपासना आणि स्तुती केली आहे. अन्ननिर्मिता, जीवनदाता, नित्य जागरुक, ज्ञानदाता ,वनस्पतिनिर्माता, यज्ञनिर्माता, ज्ञानीलोकांचा कैवारी, राष्ट्राला संपन्नता देणारा, पशू आणि प्रजा देणारा, पर्जन्य, शीत, उष्णता देणारा असा आहे. • दुसऱ्या सूक्तात रोहित हा कालस्वरुपी असून त्याच्यामुळेच कालगणना होते, त्याच्यापासूनच ऊर्जा उत्पन्न होते, त्याची किरणे तीन ठिकाणे व्यापतात, तसेच हा जगन्नियंता आहे. ही सर्व वैशिष्ट्ये ऋग्वेदातील सूर्याच्या वैशिष्ट्याप्रमाणे आहेत.•तिसऱ्या सूक्तात उगवत्या सूर्याला, रोहिताला ज्ञानी लोकांचा पाठीराखा म्हटले आहे. स्वत: जगतरुपी अंगरखा पांघरणारा असून ज्ञानी लोकांचे तो कवचरुपी ढाल आहे. तसेच रोहित हा आकाशाधिपती, सृष्टीचा सर्जनकारी आणि साक्षात प्रजापती आहे. •चौथ्या सूक्तात रोहिताचे १-१३ ह्या मंत्रांमधे महेन्द्ररूपात वर्णन आढळते. तर १४-२१ ह्या मंत्रातून सूर्याचे स्वरुप स्पष्ट केलेले आहे. "जो मूलत: एकच असलेल्या ह्या स्वरुपाला जाणतो तो सूर्यस्वरुप जाणतो असे वर्णन आहे." सूर्यस्वरुप जाणणाऱ्याला ब्रह्मज्ञान, तप, कीर्ति, यश, जल, अंतरिक्ष, ब्रह्मतेज, आणि अन्नादि उपभोग प्राप्त होतात असे वर्णन २२-२८ ह्या मंत्रातून स्पष्ट होते. २९-४५ ह्या मंत्रातून सूर्यापासून उत्पन्न झालेल्या, दिवस, रात्र, अंतरिक्ष, वायू, द्युलोक, दिशा, भूमी, अग्नि, जल ,ऋचा, यज्ञ, विद्युत यांचे वर्णन येते."तावा॑स्ते मघवन् महि॒मोपो॑ ते त॒न्व॒: श॒तम्॥" शतावधी रुपाने सूर्य या जगाशी एकरूप झाला आहे.

३) रोहिताद्वारे कालगणना •दुसऱ्या सूक्तात सूर्याला ऋतुनियंता आणि मासनिर्माता म्हटले आहे. (मंत्र ११) • तिसऱ्या सूक्तात संवत्सरातील कालगणना महिन्यांद्वारा होते. त्याला सूर्य कारणीभूत होतो असे म्हटले आहे. (मंत्र ८)

४) अग्निमय रोहित •पहिल्या सूक्तात रोहिताने भूमीमध्ये शीत आणि उष्ण अग्नी स्थापिले आहेत. स्वर्गीय सूर्याच्या प्रकाशात ह्या अग्नीला पर्जन्यरूपी घृताने हवि अर्पिला जातो. ह्या अग्नीतून यज्ञ उत्पन्न होतो असे म्हटले आहे. (मंत्र ४६-४८)
"यो रोहि॑तो वृ॒षभस्ति॒ग्मशृ॑ङ्ग: पर्य॒ग्निं परि सूर्यं॑ ब॒भूव॑। यो विष्ट॒भ्नाति॑ पृथि॒वीं दिवं॑ च तस्मा॑द् दे॒वा अधि॒ सृष्टी॑: सृजन्ते॥" (१३.१.२५) हा रोहित, जो सूर्य आणि अग्निमय असून पृथ्वी, अंतरिक्ष व्यापणाऱ्या रोहिताच्या मदतीने देव सृष्टीची उत्पत्ती करतात. ह्या मंत्रात सूर्यातील रोहित हे स्वरूप अग्निमय आहे.

५) रोहिताकडे केलेली प्रार्थना •पहिल्या सूक्तात शत्रूंच्या नाश, उत्कर्ष, दीर्घायुष्य आणि सुविचार, विपुल अन्न, यज्ञकृत्य इ. (३, १०, १८, १९, २२, ३२, ५९, ६० ह्या मंत्रातून) मागण्या आढळतात. तसेच या सूक्तात, राष्ट्रवृद्धी विषयक प्रार्थना (१, २, ४, ५, ८, २०) मंत्र दिसून येतात. ○आमच्या राष्ट्रात उदयास येऊन आमच्या राष्ट्राचे तू चांगल्या तऱ्हेने पोषण कर.○आमच्या राष्ट्रात सोमादि औषधी उत्पन्न कर. द्विपाद आणि चतुष्पाद प्राण्यांना तू बलवान बनव. ○ सहा प्रकाराने (षडुर्वी) पुष्ट झालेला रोहितसूर्य आपल्या उत्पादन सामर्थ्याने जमिनीमध्ये वेगवेगळी संपत्ती निर्माण करुन दररोज आमच्या राष्ट्राची अभिवृद्धी करतो.○शत्रूंचा नाश करण्याच्या ह्या स्वत:च्या सामर्थ्यामुळे ,तुमचे राष्ट्र निर्भय बनविले असून ,वेगवेगळ्या प्रकाराने रोहितसूर्याने समृद्धी घडवून आणली आहे. अशा या राष्ट्राला द्यावापृथ्वी धन, सामर्थ्य आणि इष्ट फल प्रदान करोत. जीवनदाता रोहितसूर्य आमचे राष्ट्र अन्नधान्याने समृद्ध करतो. ○शत्रूवर आक्रमण करुन तू आमचे राष्ट्र आनंदित कर.•दुसरे सूक्त-दीर्घायुष्य, मार्गदर्शनाची आस, आणि प्रार्थनेचा स्विकार करण्याची मागणी (३७, ४३, ४५) इ. मंत्रातून आढळते. •तिसऱ्या सूक्तातून जो ज्ञानी, विद्वान

लोकांना हानी पोहचवतो त्याच्यावर पाश टाकून अशा लोकांना नष्ट करण्याची मागणी आढळते. १-२५ मंत्रात हीच ओळ परत परत घेऊन सूर्याचे वर्णन केलेले आहे •चौथ्या सूक्तातून (५६) भोग, तेज, यश, ब्रह्मवर्चस प्रदान करण्याची विनंती आढळते.

अथर्ववेदाच्या तेराव्या कांडातील मंत्राचा ऋग्वेदातील ऋचांबरोबर तुलनात्मक अभ्यास : या कांडातील १८८ पैकी १८ मंत्र ऋग्वेदात आढळतात. पहिल्या सूक्तातील ४१ आणि ४२ या दोन ऋचा ऋग्वेदातील (१.१६४.१७ आणि ४१) अस्यवामीय सूक्तातील आहेत. दुसऱ्या सूक्तातल्या २६, ४६, ११ हे मंत्र ऋग्वेदात (१०.८१.३), (५.१.१), (१०.८५.१८) आहेत. ऋग्वेदातील अत्रीऋषींची एक ऋचा (५.४०.१), येथे १३.२.४ तसेच कुत्स आंगिरस ह्यांच्या सौरसूक्तातील एक ऋचा (१.११५.१) ह्या सूक्तात १३.२.३५, आणि ऋषी प्रस्कण्व काण्व (१.५०.१-९) ह्यांच्या सूर्यसूक्तातील ऋचा ह्या कांडात १६-२४ हे मंत्र जसेच्या तसे आहेत. तिसऱ्या सूक्तात १८ आणि २५ ह्या ऋग्वेदात (१.१६४.२), (१०.११७.८) अशा आढळतात. ह्या सूक्तातील २५ व्या मंत्रातील पहिली ओळ आणि ऋग्वेदातील १०.११७.८ ह्या ऋचेतील पहिली ओळ सारखी आहे. दुसऱ्या ओळीत फरक दिसतो. चौथ्या सूक्तात समान मंत्र आढळत नाही .**या कांडातील अथर्ववेदात पुनरुक्त झालेले मंत्र** दुसऱ्या कांडातील ११ वा मंत्र १४.१.२३ आणि ७.८१.१ ह्या दोन ठिकाणी येतो. तसेच १६-२४ हे मंत्र २०.४७.१३-२१ येथे आढळतात. तिसऱ्या सूक्तातील १८ वा मंत्र ९.९.२ येथे येतो.

निरीक्षणे •तेराव्या कांडातील पहिल्या सूक्तात रोहिताचा ५६ पैकी ३२ मंत्रातून उल्लेख आहे. ,' सर्वाधिक प्राणतत्त्व हे पहाटेच्या म्हणजेच सूर्य उगवण्याच्या काळात असते,' हे १८ व्या मंत्रावरुन सिद्ध होते. ३४ व्या मंत्रात स्वत:ला तेजस्वी बनविण्यासाठी रोहिताची किरणे आपल्या शरीराला स्पर्श करावीत अशी इच्छा येथे दिसून येते. रोहिताजवळ आरोग्य आणि स्वत:च्या देशाचा उत्कर्ष मागितला आहे. •रोहित हा पाच ऋतुद्वारे आपल्या राष्ट्राचा विकास घडवतो आणि लोकांना निरोगीही बनवतो . अथर्ववेदकालीन लोक आरोग्याविषयी जागरुक होते. रोहिताकडे त्यांनी शारिरीक बलसंपदा, धनसंपदा ,जलसंपदा मागितली असून रोहिताची प्रभावीपणे स्तुती पण केली आहे. ज्याप्रमाणे उगवणारा आल्हाददायक ,प्रसन्न ,निरोगी, बलदाता सूर्य स्वसामर्थ्याने आरोहण करतो आणि उत्कर्ष पावतो, त्याप्रमाणे ऋषी ब्रह्मन ह्यांनी सूर्याचे वाढत जाणारे नेमके स्वरुप (रोहित) लक्षात घेऊन त्याप्रमाणे आपल्या राष्ट्रातील अन्न, जल, शारिरीक बल हे ही वाढत जावो अशी प्रार्थना ह्या कांडातून सूर्याजवळ केली आहे. •रोहित ह्या लाल वर्णाच्या वाढत जाणाऱ्या सूर्याच्या रुपाचे वैशिष्टय म्हणजे रोहिताचे पृथ्वीवासियांसाठी अनेक उपकार आहेत. सूर्याभोवती जे इतर सृष्टीपोषक ग्रह फिरतात ते सूर्याशी एकरुप, समरस होऊन राहिले तर राष्ट्राची वृद्धि शक्य आहे.(१३.१.३५) ह्यासाठी सूर्याच्या आधुनिक शत्रूंची (प्रदूषण, ओझोनथराची कमतरता) वाढ होऊ देऊ नये हे सर्वस्वी मानवाच्या हाती आहे. • दुसऱ्या सूक्तातून सर्वाधिक सूर्याचे वर्णन आहे. तसेच ऋग्वेदातील ऋषी प्रस्कण्व काण्व ह्यांच्या सूर्यसूक्ताने आणि ऋग्वेदातील इतर सूर्यसूक्तातील ऋचांमुळे रोहित ह्या सूर्याच्या अवस्थेला पुष्टी मिळते. • तिसऱ्या सूक्तातून १३-१९ ह्या मंत्रातून संपूर्ण सूर्याचे वर्णन आढळते. ज्ञानी लोकांचे रक्षण करणे हया सूक्ताचा मुख्य गाभा दिसतो. • चौथ्या सूक्तात १-४५ मंत्रातून संपूर्ण सूर्याच्या वेगवेगळ्या स्वरूपाचे वर्णन आढळते. •रोहित ही सूर्याला दिलेली उपाधी ह्याच कांडात आढळते. सूर्यासाठी रोहित ही उपाधी अथर्ववेदात इतरत्र आढळत नाही. रोहित ह्या नावामागचे रहस्य म्हणजे, ह्या कांडात उगवत्या, वाढत जाणाऱ्या सूर्याप्रमाणे, स्वत:ची वृद्धी व्हावी अशी प्रार्थना केली आहे. ऋषी ब्रह्मन ह्यांनी सूर्याची भरभरून स्तुती करताना ऋग्वेदातील सूर्य वर्णने असलेल्या ऋचा वापरल्या आहेत. ह्यामुळे ऋग्वेदातील मित्र, सवितृ ह्या सूर्याच्या अवस्थेप्रमाणे इथे रोहित भासतो. • निसर्गातील पोषक तत्वांचा समर्पक विचार, हा एक प्रकारे स्वतःच्या उन्नतीसोबत इतरांचाही उत्कर्ष करणे ह्याप्रमाणे होय. 'जगा आणि जगू द्या' असे न म्हणता, 'दिव्याने दिवा पेटवावा' आणि सर्वत्र प्रकाशाची (ज्ञानाची) दिवाळी साजरी करावी त्याप्रमाणे हा सूर्य उपासनेचा अमूल्य ठेवा आहे. जो आपल्या पूर्वजाकडून आपल्याला मिळाला आहे. **"नमस्ते अस्तु पश्यत पश्य मा पश्यत।" हे रोहितसूर्या, आम्ही तुला वंदन करतो.**

संदर्भसूची१) उवट-महीधर, (१९७१), श्रीमदवाजसनेयिमाध्यन्दिन शुक्लयजुर्वेदसंहिता, मोतीलाल बनारसीदास, जवाहरनगर, दिल्ली.

२)ग्रिफिथ राल्फ टी. एच.,(१९१७), अथर्ववेदाचे इंग्रजी भाषांतर भाग २, इ. जे. लेझरस आणि कं, बनारस.

३)चित्राव सिद्धेश्वरशास्त्री, (१९९६), ऋग्वेदाचे मराठी भाषांतर, भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे.

४)चित्राव सिध्देश्वरशास्त्री, (१९७२), अथर्ववेदाचे मराठी भाषांतर, भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे.

५) तिवारी शशी, (१९९४), सूर्यदेवता, मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशन्स, दिल्ली.

६) रघुवीरा संपादित, (२००८), अथर्ववेद पैप्पलाद-संहिता, आदित्य प्रकाशन, दिल्ली.

७) विश्वबंन्धु (संपा.)(१८६०-१८६४) अथर्ववेद (शौनकीय:), विश्वेश्वरानन्द वेदिक शोध संस्थान, होशियारपूर.

८)विटनी डब्ल्यु. डी.,(१९०५ पुनर्मुद्रित १९६२), अथर्ववेद-संहिता इंग्रजी भाषांतर, भाग १-२, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली.

आपस्तंब श्रौतसूत्रातील उद्धरण

Vijaya Valhe, Deccan College Pune.

प्रस्तावना - वैदिक यज्ञयागादि वाङमय जगातील सर्वात प्राचीन वाङमय आहे. आर्यांचा धर्म जाणून घेण्याचे साधन म्हणजेच हे वाङमय. भारतीयांच्या देश काल परिस्थीतीप्रमाणे बदल झोलेल्या उपासना पद्धतीत सामूहिक उपासनेचे अत्यंत विकसित स्वरूप म्हणुन यज्ञयागादी कर्माला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. उपासाना करण्यापूर्वी अनेक सामूहिक व वैयक्तिक पूजापद्धती प्राचीन भारतात अस्तित्वात होत्या. त्यामध्ये नैसर्गिक शक्तींची पूजा हि महत्वाची उपासनापद्धती होती. त्यातही महत्त्वाची म्हणजे अग्नीची पूजा. या अग्निपूजेचे च विकसित स्वरूप महणजेच यज्ञ होय. प्राचीन आर्यांच्या जीवनात यज्ञाला महत्त्वाचे स्थान होते. यज्ञाच्या सहाय्याने आपल्या नित्य नैमित्तिक कामनापूर्तीसाठी प्रचीन आर्यलोक वेगवेगळ्या देवतांसाठी अग्नीत हविर्द्रव्य अर्पण करून यज्ञ करीत.

" देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः यागः"

अशी यज्ञाची अत्यंत समपर्क व्याख्या केली आहे. या यज्ञाचे स्वरूप आपल्याला संहिता, ब्राह्मणे, आरण्यके, व सूत्रग्रंथात पाहावयास मिळते. ऋग्वेद काळात यज्ञ ही पूजापद्धती अत्यंत सुलभ व सोपी होती. या तुलनेने यजुर्वेद व ब्राह्मणकाळात यज्ञाला एक वेगळेच स्वरूप प्राप्त झाले होते. ऋग्वेदकालीन मंत्रांचा यज्ञविधीत विनियोग करण्याचे मुख्य कार्य ब्राह्मणग्रंथानी केले. यज्ञविधीच्या अनुंषगाने काही दुर्बोध मंत्रांचा अर्थ सांगणे , त्या मंत्रांची विधींशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न करणे हा ब्राह्मणांचा उद्देश होता. याकरिता अनेकदा अर्थवादाची मदत घेतली जाई. त्यामुळे ब्राह्मणग्रंथामध्ये यज्ञविधी सलगपणे वर्णन केलेला आढळत नाही. ब्राह्मणांची हि प्रकृती लक्षात घेऊनच की काय स्वशाखेनुसार यज्ञांचा क्रमवार व विस्तृत विधी सांगण्यासाठी सूत्रग्रंथांचा उगम झाला.

श्रौतसूत्रे : पाकसंस्थाः हविःसंस्थाः सोमसंस्थाः तथापराः । एकाविंशतिरित्येताः यज्ञसंस्थाः प्रकीर्तिताः ।। प्रचीन आर्यांमध्ये पाकसंस्था म्हणजेच गृह्ययज्ञ, हविःसंस्था आणि सोमसंस्था या यज्ञसंस्था अस्तित्वात होत्या. त्यातल्या हविःसंस्था आणि सोमसंस्था या दोन्ही प्रकारच्या यज्ञांचे वर्णन आपल्याला संहिता व ब्राह्मणग्रंथामध्ये दिसते. श्रुतींनी सांगितलेल्या ह्या यज्ञांचेच विस्तृत विवेचन ज्या ग्रंथामध्ये सापडते ते ग्रंथ म्हणजेच श्रौतसूत्र होय.आज उपलब्ध असलेली श्रौतसूत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत. ऋग्वेदाचे आश्वलायन श्रौतसूत्र आणि शांखायन श्रौतसूत्र तसेच यजुर्वेदाचे तैतिरीय शाखेचे बौधायन श्रौतसूत्र ,भारद्वाज श्रौतसूत्र, आपस्तंब श्रौतसूत्र, सत्याषाढ श्रौतसूत्र, वैखानस श्रौतसूत्र, वाधूल श्रौतसूत्र. मैत्रायणी शाखेचे मानव आणि वाराह श्रौतसूत्र. काठक शाखेचे काठक श्रौतसूत्र . शुक्लयजुर्वेदाचे एकमेव श्रौतसूत्र कात्यायन श्रौतसूत्र. सामवेदाच्या कौथुम शाखेच लाट्यायन श्रौतसूत्र, राणायणीय शाखेचे द्राह्यायण श्रौतसूत्र, जैमिनीय शाखेचे जैमिनीय श्रौतसूत्र व अथर्ववेदाचे वैतान श्रौतसूत्र इत्यादि .

आपस्तंब श्रौतसूत्र हे कृष्ण यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय शाखेच असुन त्यात 24 प्रश्न आहेत. हे प्रश्न पटल, कण्डिका व सूत्र या विभागांमध्ये विभागले असून इतर श्रौतसूत्राप्रमाणेच त्यात हवि व सोमयज्ञांचे वर्णन आलेले आहे. आपस्तंब श्रौतसूत्रकार ब्राह्मणवाक्यांचा आधार घेतो. तसेच तो प्रत्येक प्रसंगी निरनिराळ्या आचार्यांची मते उद्धृत करतो त्यापैकी काही मते स्वशाखीय तर काही परशखीय आचार्यांची असतात. तसेच सूत्रकार एका विधीच्या लहान लहान क्रिया सांगताना मंत्रांचे क्रियानुरूप भाग करून विधी स्पष्ट करतो, लहान यजुर्मंत्रांची प्रतीके करणे शक्य नसल्यामुळे सूत्रकार पूर्णरूपातच मंत्र देतो. आप. श्रौ. सू.तील उद्धृत मंत्रांचा आणि उद्धरणांचा सखोल अभ्यास करणे हा प्रस्तुत निबंधाचा उद्देश आहे. सूत्रग्रंथात सूत्रकार प्रत्येक क्रिया सांगताना त्या क्रियेला अनुरूप मंत्र उद्धृत करतात. सूत्रग्रथातील मंत्र पुढील प्रकारचे असतात. 1) **प्रतिक मंत्र**- स्वशाखांची उद्धरणे ही स्वशाखेच्या अनुयायींना स्वाध्याय परंपरेने माहिती असल्यामुळे ती प्रतीकपाठाने म्हणजेच मुखवट्याच्या स्वरूपात दिली जातात. उदा. 'प्रेयमगात्' तैतत्तिरीय संहीता. I.1.2.1 हा मंत्र इध्मकरणम् या विधीमध्ये यज्ञवेदीजवळ जातांना व परततांनाही म्हणतात. प्रतिकपाठाची अशी बरीच उद्धरणे आप. श्रौ. सू. त सापडतात. 2) **सकलपाठेने उद्धृत मंत्र** – सकलपाठ हा दोन कारणांसाठी दिला जातो i **परशाखेचे मंत्र** -स्वशाखेच्या ऋत्विजांना अनुयायींना परशाखेची उद्धरणे माहिती नसल्यामुळे सूत्रकार मंत्र प्रतीकपाठाने न देता संपूर्णपाठाने देतात म्हणजेच सकलपाठाद्वारे देतो. उदा. 'ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वधास्थ तर्पयत मे पितृन् । आप. श्रौ. सू.I.10.3 पिण्डपितृयज्ञामध्ये वेदीच्या भोवती स्फ्यने एक रेषा आखली जाते. त्यावर पाणी ओततांना वरील मंत्र म्हणतात. हा मंत्र वा. सं.2.34 मधून उद्धृत केला आहे. आप. श्रौ. सू हे तैत्तिरीयशाखेचे असल्यामुळे प्रस्तुत मंत्र सकलपाठात दिला आहे . सकलपाठाची बरीच उद्धरणे आप. श्रौ. सू त आलेली आहेत. उदा. आप. श्रौ. सू I.9.4; I.10.6. **ii सौत्र मंत्र**- सकलपाठ देण्याचा दुसरा संदर्भ म्हणजे सौत्र मंत्र. सौत्रमंत्र म्हणजे सूत्रकाराने स्वतः निर्माण केलेले मंत्र. सूत्रकार काही वेळा एखादा विधी वर्णन करतांना स्वशाखेतील किंवा परशाखेतील उद्धरणे न देता स्वतःच मंत्ररचना करतो. अशी उद्धरणे म्हणजेच सौत्रपाठ होय. उदा. आप. श्रौ.सू. च्या 1 ल्या प्रश्नात हविनिर्वाप हा विधी करण्यापूर्वी अपप्रणयन ही क्रीया सांगताना 'को वः प्रणयति सः वः प्रणयामि आप. श्रौ.सू. i.16.8 'हा मंत्र सांगितला आहे. प्रस्तुत मंत्र फक्त आप. श्रौ.सूत्रात सापडतो. हा सूत्रकाराने स्वतः केलेला मंत्र असल्यामुळे त्याला सौत्र मंत्र म्हणतात. **iii A** स्वशाखेच्या ब्राह्मणग्रथातील सकलपाठाने उद्धृत केलेले मंत्र- आप. श्रौ.सू तैत्तिरीय शाखेचे असून तैत्तिरीय ब्राह्मण देखील तैत्तिरीय शाखेचेच आहे. तथापि तैत्तिरीय ब्राह्मणातील काही मंत्र आपस्तंब सकलपाठाने उद्धृत करतो. उदा. इद्धामाहरण हा विधी सांगतांना 'त्वया वेदिं विविदुः पृथिवी त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः अच्छिद्रं यज्ञं अन्वेषि विद्वानस्तया होतो सन्तनोत्यधर्मासान्' आप. श्रौ.सू. i.6.4 तै.ब्रा. III.vii.4.14 हा मंत्र म्हणुन अध्वर्यु दर्भापासून वेद तयार करतो. प्रस्तुत मंत्र तैत्तिरीयब्राह्मणातील आहे. तरीही आप. श्रौ.सूत्रकाराने सकलपाठ वापरला आहे. तैत्तिरीयब्राह्मणाची उद्धरणे सूत्रकार सकलपाठाने का देतो हा प्रश्न या मंत्रांचा अभ्यास करतांना उपस्थित होतो. **iii B** ब्राह्मणग्रंथातील उद्धरणे – एखादि क्रिया करतांना ती क्रिया योग्य आहे हे दाखवून देण्यासाठी श्रौतसूत्रकार ब्राह्मणग्रंथांचा दाखला देतात आपल्या मताला पुष्टी देणारी ब्राह्मण ग्रांथातील वाक्ये उद्धृत करून श्रौतसूत्रकार त्या वाक्याला 'इति विज्ञायते' किंवा 'इति उक्तम्' असा वाक्यांश जोडतात. उदा. 'यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णा तस्मै शष्काग्रामाहरेद्पशुरेव भवति । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति बहुपर्णा तस्मै बहुशाखाम् आहरेत्पशुमन्तमैवैनं करोति इति विज्ञायते' आप. श्रौ.सू.i.1.9;तैत्तिरीय ब्राह्मण III.ii.1.2वरील वाक्यांश शाखोपगूहन या विधीच्या संदर्भात

येतो.तसेच आप. श्रौ.सू .i.10.11; i.14.9; i.2.11.यप्रमाणेच 'इति उक्तम्' हा वाक्यांश जोडलेली उद्धरणेही आढळतात.उदा. न गतश्रीः महेन्द्रं यजेत। त्रयो वै गतश्रियः इति उक्तम् आप. श्रौ.सू. i.14.9. C इतर आचार्यांची मते – नामनिर्देश केलेले आचार्य. स्वतःच्या मताला पुष्टी देण्यासाठी किंवा मतभिन्नता दर्शविण्यासाठी आपस्तंब काही आचार्यांची मते त्यांचा नामनिर्देश करून उद्धृत करतो. उदा. पुनराधेयमित्याश्मरथ्योऽग्न्याधेयमित्यालेखन आलेखनः आप. श्रौ.सू. v.29.14.नामनिर्देश न करता उल्लेखिलेली मते - आपल्या मताहून भिन्न मतांचा विचारही आपस्तंबाने केला आहे. मत्रांचा किंवा क्रियांचा विकल्प दर्शविण्यासाठी इतर आचार्यांची मते आपस्तंबाने उद्धृत केलेली दिसतात. विकल्प सांगून झाल्यावर त्या वाक्याला 'इति एके' असा वाक्यांश जोडण्याची श्रौतसूत्रकारांची पद्धत आहे. आप. श्रौ.सूत्रकारही याला अपवाद नाही. उदा. 'न यमाय जुहोति इति एके ' आप. श्रौ.सू. i.8.4. हे उद्धरण पिण्डपित्यज्ञाचा विधी सांगताना उद्धृत केले आहे. इतर देवतांप्रमाणे यमाला पिण्ड द्यावा किंवा नाही असा विकल्प इथे सुचविला आहे

निष्कर्ष व महत्त्व - आप. श्रौ.सू तील मंत्रांचा आणि उद्धरणांचा अभ्यास पुढील प्रश्नांना दिशा देऊ शकतो. आपस्तंब श्रौतसूत्रावर इतर कोणत्या शाखांचा प्रभाव आहे .कोणत्या शाखा आपस्तंबाच्या परिसरात होत्या याची माहीती मिळण्यास मदत होईल. कोणत्या विधींसाठी आपस्तंबाने सौत्रमंत्र निर्माण केले आहेत. ते निर्माण करण्याची गरज सूत्रकाराला का भासली असेल. सौत्रमंत्राच्या विश्लेषणातून आप. श्रौ.सू चा इतर श्रौतसूत्रांशी असलेला संबंध निश्चित करता येइल. आपस्तंब श्रौतसूत्रासील मंत्रांच्या जागी इतर श्रौतसूत्रे कोणते मंत्र वापरतात. तैत्तिरीयब्राह्मण हे तैत्तिरीयशाखेचेच आहे , तथापि तैत्तिरीयब्राह्मणातील मंत्र सूत्रकार सकलपाठात देतो या मागचे कारण काय असावे. आप. श्रौ.सू तील उद्धरणे व इतर श्रौतसूत्रातील उद्धरणे यांचा तूलनात्मक अभ्यास करण्यास मदत होईल

संदर्भ सूची :

Primary Sources

i) Dharmadhikari T.N.(ed)(1981) Taittiriya Samhita with the commentaries of BhattaBhaskara and Sayana(vol.1.-4;& 5) poona: Vaidika Samshodhan Mandal
ii) Caland.W(ed)(1907) Baudhayana Srauta Sūtra(Vols.iii.,vols.1913): Calcutta Asiatic Society
iii) Caland.W(ed)(1941) Vaikhanasa śrauta Sūtra, Calcutta; Royal Asiatic Society of Bengal.
iv) Kashikar.C.G.(2003)Baudhayana śrauta Sūtra: vol.i.ii.iii.iv, New Delhi: Indira Gandhi National Centre for Arts, & Motilal Banarasidass
v) Garbe Richard (ed) 1882-1902-1983) Apastamba śrauta Sūtra Vol.i-iii(originally published in bibliotheka Indika) Calcutta: Munshiram Manoharlal Publishers
vi) Pushpendra Kumar(ed)(1998): Taittiriya Brahmhana(3 vol): Delhi: Naga Publication.vii) Shastri A. Chinnaswami(Ed)(1995) Apastamba śrauta Sūtra with Dhurtaswamibhashya Baroda: Oriental Institute.
viii) Shastri Premnidhi (ed)(1966) Jaiminiya śrauta Sūtravṛtti New Delji: International Academy of Indian Culture.

Secondary Sources

1. Bloomfield Maurice 2000: Vedic Concordance Reprint: Delhi: Motilal Banarasidas.
2.Caland. W(tr)(1921) Das Srauta Sūtra Des Apastamba Vols. i-iii, Gottingen and LeipZig(1921):II & III Asterdam Acad.1924:1928: Reprint Wiesbaden(1969).
3.Devadhar S.K.Sukla Yajurveda (tr)(1903) Pune: Prasad Publication
4.Deshpande Maitreyee(tr)(2008) The Shatapath Brahmana(iv.vols) Delhi: New Bharatiya Book
5.Fushimi Mokoto(1998) Electronic Journals of vedic Studies; (EJVS)4-1 (p.p1-19)
6.Gonda Jan(1977): The Ritual Sūtras: WIESBEDEN: OTTO HARRASSOWITZ.
7.Griffith Rulf T.H(tr) (1899) The white Yajurveda. Banaras (printed & Published by).e.g.LaZarus.
8.Kashikar C.G. Srauata Kosa (Sanskrit Section) (Vols.I.II.1958-1970) English Section (R.N.Dandekar) (Vols.I.II.1958-1962): Encyclopaedia of Vedic Sacrificial Ritual;Poona
9.Kashikar C.G.(1968) A Survey of the śrauta Sūtras.

रा. रं. बोराडे यांचे कथाविश्‍व

डॉ. आर. एम. केदार
डॉ. गो. खे. महाविद्यालय,गाडेगाव (तेल्हारा)

प्रस्तावना – ग्रामीण कथाकारांमध्ये रा. रं. बोराडे यांचे नाव प्रामुख्याने घेतले जाते. त्यांच्या कथेतून मराठवाड्यातील ग्रामीण भागातील लोकांच्या वृत्ती–प्रवृत्तीचे दर्शन आपल्याला घडते. बोराडे स्वतः शेतकरी कुटुंबातील असल्यामुळे खेड्यातील शेतकऱ्यांची परिस्थिती, त्यांचे दुःख, हलाखीचे जिणे, त्यांचे जगणे–मरणे ह्या साऱ्याच गोष्टी त्यांनी अगदी जवळून पाहिल्या आहेत. त्यामुळेच त्यांच्या कथेतून ग्रामीण माणसाचे, कष्टकरी समाजाचे वास्तव वर्णन येते. खेड्यातील व्यक्तींचे दर्शन घडविताना त्यांच्या स्वभावातील मिस्कीलपणा लेखक आपल्या समोर मांडतात. स्वभावातील विसंगती दर्शवितांना खेड्यातील लोकांच्या स्वभावाचे विविध पैलू उलगडून दाखवितात. खेड्यातील कष्टकरी तसेच शेतकरी यांच्या जीवनातील विविध अनुभव त्यांच्या कथेतून येतात.

रा. रं. बोराडे यांचा प्रसिध्द कथासंग्रह मनातीगोतीफयातील कथांचा विचार केला तर ह्या कथा नातेसंबंधातील ताण–तणावावर आधारीत आहेत. ग्रामीण माणसे नातीगोती, मानपान यांना फार जपणारे असतात. एखाद्या ठिकाणी जर अपमान झाला तर त्याचे परिणाम संपूर्ण कुटूंबावर जाणवतात. या कथासंग्रहातील मआकफ, मडोहाळ जेवणफ, ममाहेरफ, मघालमेलफइत्यादी कथा उत्कृष्ट आहेत. मडोहाळ जेवणफया कथेत जावयाला घड्याळ दिली नाही म्हणून तो रूष्ट होतो. त्यामुळे गंगाच्या जीवाची घालमेल सुरू होते. त्यातच गंगाचा चुलता जावयाला मजे आहे ते गोड करून घ्याफ असे म्हणतो. एकंदरीत ह्या कथेत मुलगी, जावई, बाप, काका यांच्यातील ताणतणावाचे वर्णन आले आहे.मआकफमध्ये डोहाळ जेवणाचे पैसे कबूल करून दिले नाही म्हणून मग जावई सासऱ्याची बैलगाडी घेऊन जातो. ही गोष्ट जेव्हा लिंबाजीरावला कळते तेव्हा त्यांना दुसरीच चिंता लागते. जावयाने बैलगाडी जोरात नेली तर आक तुटलेली असल्यामुळे त्याचे काय होईल या कल्पनेनेच ते हादरून जातात. जावयाचे बरे–वाईट होणे म्हणजे अप्रत्यक्षपणे तो घाला आपल्या मुलीवरच आहे असे लिंबाजीराव समजतात व म्हणून जावयाचे कमीजास्त होऊ नये यासाठी धडपडतात. बोरांड्याच्या कथेत येणारे डोहाळ जेवणाचे उल्लेख हे दर्शवितात की मराठवाड्यात डोहाळ जेवनाच्या कार्यक्रमाला फार महत्व आहे. तसेच त्यात मानपानही पाहिल्या जातो.

ममाहेरफया कथेत सुमित्राचा बाप तिला दिवाळीसाठी न्यायला येतो. पण त्याचवेळी घरच्या परिस्थितीबाबत अवगत करतो. परंतु तरीही माहेरी जाण्यासाठी आसूसलेली सुमित्रा जाण्याच्या मनस्थितीत असते. आपल्या कावेबाज सासऱ्याकडून जेव्हा तिच्या वडिलांचा पाणउतारा होतो तेव्हा मात्र ती संतापते व आपल्या सासऱ्याला म्हणते, ममआता तुमी धाडलं तरी मला जायच न्हाई.फफ्र[1] या कथेतून नातेसंबंधातले ताण तणाव स्पष्टपणे जाणवतात. बोराडेंच्या कथांबद्दल वासुदेव मुलाटे म्हणतात, मममराठी ग्रामीण कथेत असे चित्रण अभावानेच आलेले आढळतेफफ्र[2] मुलाटेंचे हे मत पटण्यासारखे आहे. बोराडेंच्या मळणी या कथासंग्रहातील मबांधफ, ममाघारीफ, मउंबरठाफया कथा लक्षणीय आहेत. मबांधफया कथेत मान–पानावरून वडिलधाऱ्यांमध्ये निर्माण होणारे ताणतणाव आले आहेत. तसेच नुकत्याच लग्न झालेल्या नवरा–बायकोच्या मनाचा कोंडमारा कसा होतो तेही दाखविले आहे. या कथेतील विश्‍वनाथ आपल्याच बायकोला चोरून शेतात भेटतो. कारण त्याच्या लग्नात मान–पानावरून वडिलधाऱ्या मंडळीमध्ये भांडणे झालेली असतात. नवरा–बायकोची ही भेट क्वचितच होत असल्यामुळे विश्‍वनाथ भेटीअंती तिला थांबायचा खूप आग्रह करतो पण तिला नवऱ्याला भेटण्याची मनाई असते. म्हणून मग हे जोडपे चोरून एकदुसऱ्याला भेटत असतात.

बोराडेंच्या काही कथांमधून ग्रामीण स्त्रियांना भोगाव्या लागणाऱ्या दुःखाची वर्णने येतात. या दृष्टीने त्यांच्या मउंबरठाफव ममाघारीफया कथा लक्षणीय आहेत. मबोळवणफया कथासंग्रहातील मआटापिटाफही कथा विधवा स्त्रीची व्यथा सांगणारी आहे. यातील भागा ही विधवा स्त्री आपल्या मुलाला चांगले शिक्षण मिळावे म्हणून भावाकडे आश्रयाला येते. परंतु भावाला तिचे आपल्याकडे येणे रूचत नाही. उलट तो आपल्या भाच्याला गुरांमागे पाठवण्याचा विचार बोलून दाखवितो. त्यामुळे निराश झालेली ही बहीण आपल्या गावी परत जाते. आपल्या मुलांसाठी त्या स्त्रीचा चाललेला आटापिटा पाहून मन अस्वस्थ होते.

मपंचनामाफया कथेतील नर्मदा आपल्या इज्जतीचा पंचनाम सहन न झाल्याने आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारते. आपल्या समोरच आपल्या इज्जतीचे निघणारे धिंडवडे तिला असह्य होतात. तेव्हा ती पोलीससमक्षच टोकाचा निर्णय घेते. मवानवळाफया कथासंग्रहातील मउताराची वाटफया कथेतून म्हाताऱ्या माणसांच्या मनाची आढाताण चित्रीत केली आहे. यामधील म्हाताऱ्या आई–वडिलांना मुलांच्या भांडणामुळे एकमेकांना भेटणेही कठीण होऊन जाते. भिकाजी आणि बायजा यांची दोन मुलांकडे विभागणी होते. एका मुलाकडे बाप तर दुसऱ्याकडे आईला रहावे लागते. म्हातारपणात एकमेकांना जपण्याची प्रवृत्ती असते. पण येथे मात्र त्यांचे काही एक चालत नाही. म्हाताऱ्या नवरा–बायकोच्या मनाची ओढाताण या कथेतून स्पष्टपणे जाणवते.मझडपफसारख्या कथेतून बोराड्यांनी खेड्यातील स्त्रियांची दुःखे वेशीवर टांगली आहेत. शेतात राबणाऱ्या कष्टकरी तरूण स्त्रियांवर होणारे अत्याचार त्यांनी मझडपफया कथेतून दाखविले आहे. या कथेतील सावित्री शेतातील काम संपवून परत येत असतांना तिला पिकात ओढून तिची इज्जत लुटली जाते. ज्याने हे घृणास्पद कृत्य केले तो राजरोसपणे गावात फिरतो. सावित्री मात्र गप्प राहते. कारण जर का त्याचे नाव सांगितले तर आपली इज्जत गेलीच आहे याशिवाय आपल्या नवऱ्याची व सासऱ्याची समाजात मानहानी होईल म्हणून ती कुणालाच काही सांगत नाही. बोराडेंचे कथाविषय लक्षात घेतले तर आनंद यादवांचे मत योग्य वाटते. मग्रामीण साहित्य चळवळीची वाटचालफया लेखात यादव म्हणतात, ममग्रामीण समाजाच्या वर्तमान वास्तवातील अनेक विषय ते हाताळू लागले आहेत. बदलत्या वास्तवाबरोबर त्यांच्या साहित्याचे विषयही बदलत आहेत.फफ[3]

डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत बोराडे आपल्या कथांबद्दल म्हणतात, ममग्रामीण मराठी समाजातील नात्यागोत्याचे संबंध व या संबंधातून निर्माण होणारे ताणतणाव माझ्या कथांमधून आलेले आहेत.फफ[4] बोराडेंनी आपल्या कथांबद्दल जे मत व्यक्त केले त्याचा प्रत्यय त्यांच्या कथा वाचल्यावर येतो.

बोराडेंच्या कथेतून प्रकट होणाऱ्या ग्रामीण वास्तवाबद्दल डॉ. वासुदेव मुलाटे म्हणतात, ममत्यांच्या कथेतून येणारा निसर्ग, ग्रामीण माणसांच्या भाव भावनांचे त्यांनी केलेले चित्रण, त्यासाठी अनुकूल अशी निवेदन शैली व नाट्यात्मक संवाद यांचा विचार करू जाता बोराड्यांना ग्रामीण वास्तवाची चांगली जाण आहे हे लक्षात येतेफफ[5]

एकंदरीत रा. रं. बोराड्यांच्या कथेचा विचार केला तर त्यांची ग्रामीण कथा ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांची नातीगोती, त्यातून येणारे ताण–तणावाव, ग्रामीण स्त्रियांची दुःखे, ग्रामीण लोकांची जीवनपध्दती याचे चित्रण करणारी आहे.

निष्कर्ष :–

* रा. रं. बोराडे यांच्या कथांना मराठवाड्याची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे.
* त्यांनी आपल्या कथांमधून ग्रामीण स्त्रियांची दुःखे वेशीवर टांगली आहेत.
* त्यांच्या कथांमधून मराठी समाजातील नातीगोती व त्यातून निर्माण होणारे ताणतणाव यांचे चित्रण येते.
* बोराड्यांनी मराठवाड्यातील ग्रामीण लोकांच्या जीवनपध्दतीवर प्रकाश टाकला आहे.
* बोराड्यांना ग्रामीण वास्तवाची चांगली जाण आहे.

संदर्भ :–

१) बोराडे रा. रं. – नातीगोती (माहेर), पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००४
२) डॉ. मुलाटे वासुदेव – ग्रामीण साहित्य : चिंतन आणि चर्चा, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००५
३) डॉ. यादव आनंद – ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि आम्ही, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००५
४) डॉ. कोत्तापल्ले नागनाथ – ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,१९८५
५) डॉ. मुलाटे वासुदेव – ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि विकास, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००४

"ग्रामीण भागातील वृध्दाच्या शारीरिक सामाजिक,मानसिक समस्याच्या अभ्यास"

प्रा. सानप सुजाता विक्रम
ग्रहविज्ञानराष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय,जालना.

प्रस्तावना :-भारतातही वृध्दांची संख्या दिवसें दिवस वाढत चालल्याचे दिसुन येते. आधुनिक काळातील बदलेल्या परिस्थितीमुळे व्यक्ती आधिकाधिक आत्मकेंद्रित व स्वार्थी बनत आहेत.आपल्या आई-वडीलांना त्यांच्या वृध्दा-पकाळात अत्यंत वाईट वागणुक देणारे सुपुत्र समाजात दिसतात. मालमत्तेचा हिस्सा मिळाला नाही. म्हणुन माता-पित्याच्या हत्या केल्याच्या वार्ता अधुन मधून वर्तमानपत्रात वाचायला मिळतात कलीयुगातिल हे कौटुंबिक चित्र आज सर्वत्र दिसते. आयुष्यभर कष्ट सरून थकलेल्या व आयुष्यातील अनेक चढ-उतारा बरोबर येणा-या ताण-तणावानंतर मनाला शांत व समाधानी जीवन हवे असते. रखरखीत दुपार नंतर येणारी संध्याकाळ मनाला शांत व समाधानी जीवन हवे असते. वृध्दावस्थेच्या काळाला आयुष्याची संध्याकाळ म्हणतात शरीर जरी स्वस्थ नसले तरी मनाची उभारी लाभल्यास व्यक्ती अधिक काळ स्वावलंबी राहू शकते. प्रगत वैधकशास्त्र व वाढलल्या आर्युमानामुळे वृध्दांची संख्या सतत वाढतच आहे.त्यांच्या वदलत्या गरजांचा विचार करून पिढीचे कर्तव्यच आहे. परंतू कर्तव्याची भावना आधुनिक काळातील परिस्थितीमुळे बोथट होवू लागली आहे. भारतीय संस्कृतीची वैशिष्टय आजही सांगितलेले आहेत. आपल्या भारतीय संस्कृतीत मानवी जीवनाचे चार आश्रम सांगितलेले आहेत. आपल्या भारतीय संस्कृतीत मानवी जहीवनाचे चार आश्रम सांगितलेले आहेत. ब्रम्हचार्य श्रमात जीवनातील उपयोगी शास्त्रे-पुरावे शिकुन घेणे गृहस्थश्रमात सर्व कामांची पूर्ती करून घेणे अर्थाजन करणे, वृध्दापकाळासाठी तरतूद करून ठेवणे आणि संन्यासश्रम होय. यामध्ये सर्व व्यावहाररिक जीवनातून निवृत्त होवून ईश्वर चिंतनात मन गुतवणे अशी व्यवस्था होती.

उदिष्टेः- १ शारीरिक समस्या व मानसिक सामस्या यांचा विचारकरणे
२ स्त्री व पुरूषांच्या शारीरिक समस्यांचा अभ्यास करणे
३ वृध्दांचा समार्थिक दर्जा व शारीरिक,मानसिक समस्या यांचा अभ्यास करणे.

गृहितकेः- १ शारीरिक समस्या व मानसिक समस्या यांचा जवळच्या संबंध आहे.
२ शारीरिक समस्या पुरूषांपेक्षा स्त्रियांमध्ये अधिक असतात.
३ वृध्दांच्या समाजार्थिक दर्जाच्या मानसिक समस्यावर परिणाम होतो.

मर्यादाः- वृध्दांच्या समस्या :वृध्दाच्या समस्यांचा अभ्यास करताना असंख्य समस्या दिसून आल्या या वयातील समस्यांच्या तीव्रतेनुसार त्यांचे परिणाम होताना दिसतात. यातुन उदभवणा-या समस्या व त्याचे परिणाम जीवनाची संध्याकाळ अधिकच उदभवणा-या समस्या व त्याचे परिणाम जीवनाची सध्याकाळ अधिकच अदास करते या समस्यांचा बारकाईने अभ्यास करताना त्यांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करता येईल. १.शारिरीक व्याधी २.आर्थिक तडजोड/नियोजन ३.कौटुबिक तडजोड ४.सामाजिक तडजोड ५. समय नियोजन ६. मानसिक समस्या १.शारीरिक व्याधी :आयुष्भर क्रियाशिल असणार शरीर जसजसे झिजत जाते तसतसे ते थकत जाते. वयानुसार येणारे आजार आणि व्याधी शरीराची दुर्बलता वाढवतात. सांधेदुखीमुळे हालचालीवर परिणाम होतो. चाल मंदावते,काम करण्याची इच्छा होत नाही. नजरेची क्षमता हळूहळू कमी होते जाते. त्याच बरोबर श्रवणशक्ती हळुहळू कमी होते साहजिकच वाचन किरणे,समवसस्काच्या बरोबर मिसळणे,दूरदर्शन,रेडिओ,पेपर यासारख्या माध्यमांचा उपयोग कमी होतो. आधीच मंदावलेली पचनक्रिया उपयोग कमी होतो.

२. आर्थिक तडजोड व नियोजन :वृध्दापकाळासाठी अनेक समस्याचे मुळ आर्थिक परिस्थीवर अवलंबून असते. समस्याचे मूळ आवश्यक असते अशी तरतूद केली असल्यास व्यक्ती दृष्ट्या जगू शकतो तोपर्यत व्यक्तीच्या स्वाभिमानाला तडा जात नाही. शारीरिक व्याधी व आजार यांची योग्य वैयक्तीक त्यांची योग्य वैयक्तीक व कौटुंबिक खर्च स्वबळावर करता आल्यास इतरांवर त्याचा भार पडत नाही.

३.कौंटुंबिक तडजोड :वृध्दांच्या सर्व गरजांची पुर्तता करण्यांचे एकमेव ठिकाण म्हणजे कुंटुब होय. नाते संबंधानी जोडलेल्या व्यक्ती एका छताखाली एकत्र राहतात. त्यांना कुंटूब असे संबोधले जाते या घरातील कार्य सर्वसमतीने ते सहकार्याने केली जातात आपल्या संस्कृतीनुसार एकत्र कुंटूबांत नात्यातील वृध्द,विधवा व निराधार व्यक्तिच्या आधार मिळत असे ही पारंपारिक चालत आलेली प्रथा हळूहळू बदलत जावून आधुनिक काळात त्याचे स्वरूप पूर्णपणे बदललेले दिसते.

४.सामाजीक तडजोड :मनुष्य समाजप्रिय प्राणी आहे. तो समाजाशिवाय राहू शकत नाही. नोकरी व्यवसायनिमित्त मनुष्य नेहमी संपर्कात असतो. जोपर्यत व्यक्तीची नोकरी व व्यवसाय आहे. तोपर्यत मनुष्याचे समाजाशी असलेले नाते घनिष्ट असते. नोकरीत असताना व्यक्तीला घराकडे मुलांकडे लक्ष द्यायला वेळ मिळत नाही. ही सर्व जबाबदारी पत्नीकडे सोपवली जाते. आपल्या कामातच व्यक्ती इतके मग्न झालेले असतात की,स्वतःच्या आवडी-निवडीकडे ही लक्ष द्यायला त्यांना वेळ नसतो.

५.समय नियोजन :नोकरी/व्यावसाय यापासुन निवृत्त झाल्या नंतर व्यक्तीला बराच वेळ रिकामा मिळतो. या मोकळया वेळेत काय करावे असा प्रश्न वृध्दांच्या समोर निर्माण होतो. ब-याच वृध्द मंडळी नोकरीत जे करता आले नाही. ते मोकळया वेळात करता येईल जसे सामाजिक कार्य वाचन लेखन,भजन किर्तन,तीर्थयात्रा,पत्ते खेळणे इ. कार्यात मन रमवणे आवश्यक असते. यामुळे वृध्दांचा वेळ तर चांगला जाईलच व आयुष्यभर करत असलेल्या संसार मुलावर सोपवून निवांतपणे राहता येते. परंतु याउलट काही विवाह वृध्दांना शरीर साथ देत नसेल तर कौटंबिक जबाबदार जसे मुलांचे शिक्षण.विवाह यामधून त्यांना वाहेर पडायला वेळ मिळत नाही

६.मानसिक समस्या.: शारिरीक व्याधी आर्थिक तडजोड कौंटुबिक तडजोड सामाजिक तडजोड समय नियोजन या सर्वाचा परिणाम वृध्दांच्या मानसिकतेवर होतांना दिसतो. शारीरिक व्याधी वृध्दांना असाहय होतात त्यामुळे त्यांचा चिडचिडेपणा व नैराश्याचे प्रमाण जास्त आहे. असे जीवन नगण्यात कार्य अर्थ अशी मानसिकता होते कारण हया व्याधीवर होणारा अवाढव्य खर्च त्यांना व त्यांच्या कुंटूबियांना परवडत नाही आपण एक प्रकारे कुटूंबांवर ओझे आहोत अशी भावना वृध्दामध्ये निर्माण होते.आशय व्याप्ती :हे सर्वेक्षण ग्रामीण भागात केले आहे. त्या मध्ये वृध्दांच्या समस्याचा म्हणजेच वृध्दपुरूष आणि वृध्द स्त्रिया याचा सामावेश करण्यात आला आहे. गाव धोडराई ता. गेवराई भागापुर्ता मर्यादीत होते.

नमुना निवड :हे सर्वेक्षणासाठी हेतुपुरस्कर नमुना निवड पध्दती वापरली यासाठी ६१ ते ७५ वर्ष वृध्द पुरूष आणि वृध्द स्त्रिया याची निवड केली १०० वृध्दाची निवड करण्यात आली. माहिती गोळा करण्याची पध्दती संबंधीत विषयाची माहिती गोळा करण्यासाठी प्रश्नावली तयार करण्यात आली. त्यातील प्रश्न पर्याय स्वरूपाचे होते.

१ सांख्यिकीय विश्लेषण संबंधीत विषयाचे सांख्यिकीय विश्लेषण करण्याकरिता टक्केवारी पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

तक्ता क्र.१

मानसिक समस्या पुरूष-स्त्रीया

अ.क्र.	मानसिक समस्या	६१ ते ६५ वर्ष		६६ ते ७० वर्ष		७१ ते ७५ वर्ष	
		पुरूष	स्त्रीया	पुरूष	स्त्रीया	पुरूष	स्त्रीया
१	चिडचिडेपणा	7(35%)	5(33%)	4(20%)	3(21.4%)	6(31%)	4(33%)

२	अस्वस्थपणा	2(10%)	2(13.3%)	1(5%)	2(14%)	2(10.5%)	2(16.6%)
३	बडबड	2(10%)	2(13.3%)	2(10%)	3(21%)	4(21%)	1(8%)
४	एकटेपणा	3(15%)	4(26.6)	4(20%)	3(21%)	4(21%)	2(16%)
५	स्थितपज्ञ	4(20%)	2(13.3%)	2(35%)	1(7.14%)	2(10%)	2(16%)
६	नैराश्य	2(10%)	1(6.6%)	7(35%)	2(14%)	2(10%)	1(8.35%)
	एकुण	२०	१५	२०	१४	१६	१२

तक्ता १ चे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की, ६१ ते ६५ वर्ष वयोगटातील एकूण वृध्द पुरूषांची संख्या २० असून चिडचिडेपणा करणा-या पुरूषाची टक्केवारी ३५:% आहे तर अस्वस्थपणा असणा-या पुरूषाची १०% आहे. तर चिडचिडेपणा करणा-या पुरूषांची टक्केवारी २०% आहे. तसेच स्त्रीयांची १०%आहे वयोगट ७१ ते ७५ वर्ष असलेल्या पुरूषाची चिडचिडेपणा करणारे ३१%आहे. आणि स्त्रीयांची टक्केवारी ३३%आहे. नैराश्य असलेल्या पुरूषाचे प्रमाण १०: असलेले दिसून येते.

तक्ता.क्र.-२

शारीरिक समस्या पुरूष-स्त्रीया

अ. क्र.	शारीरिक व्याधी	६१ ते ६५ वर्ष		६६ ते ७० वर्ष		६७ ते ७५ वर्ष	
		पुरूष	स्त्रीया	पुरूष	स्त्रीया	पुरूष	स्त्रीया
१	कमी ऐकू येणे	4(20%)	0(0%)	2(14.20)	3(15.7%)	3(15.7%)	3(25%)
२	कमी दिसणे	1(5%)	0(0%)	1(7.14%)	2(10.5%)	2(10.5%)	0(0%)
३	मोती बिंदू	3(15%)	3(18.7%)	1(7.14)	1(5.56%)	1(5.26%)	0(0%)
४	सांधे दुखी	2(10%)	4(25%)	2(10.5%)	2(10.5%)	2(10.5%)	3(25%)
५	कंबर दुखी	3(15%)	2(12.5%)	1(5%)	2(10.5%)	2(10.5%)	1(8.33%)
६	स्पॉन्डीलायटिस	0(0.1%)	0(0%)	2(10%)	2(10.5%)	2(10.5%)	2(16.6%)
७	ळदयविकार	2(10%)	0(01%)	2(10%)	1(7.14%)	1(5.26%)	0(0%)
८	ळदयविकार	2(10%)	0(0%)	2(10%)	1(7.14%)	2(10.5%)	1(8.33%)
९	मधुमेह	1(5%)	1(6.25%)	1(5%)	0(0%)	3(15.7%)	2.(16.6%)
१०	अर्धागवायू	1(5%)	3(18.7%)	3(15%)	2(14%)	1(5.26%)	0(0%)
११	कैन्सर	1(5%)	1(6.25%)	1(5%)	1(7.14%)	0(0%)	0(0%)
	एकूण	२०	१६	२०	१४	१९	१२

तक्ता नं.२याचे विश्लेषन केले असता असे दिसून येते की, ६१ ते ६५ वर्ष पुरषा २० टक्के कमी एकू येते आणि स्त्रियांना प्रमाण आहे.आणि अर्धागवायू आणि कॅन्सरचे प्रमाण ५% आहे. तसेच ६६ ते ७० पुरूषाचे सर्वात जास्त प्रमाण २०% साधे दुखीचे आहे आणि ६७ ते ७५ वर्ष परूषा मध्ये १५.७%मधुमेहाचे प्रमाण आढळले तसेच स्त्रियामध्ये कमी ऐकू येण्याचे प्रमाण २५.७% आहे. तर अर्धागवायू आणि कॅन्सरचे प्रमाण ०;०ः्ध आहे.

तक्ता क्र.३

वृध्दाच्या करमणुकीतील सहभाग.

अ. क्र.	करमणुकीतील सहभाग	६१ ते ६५ वर्ष		६६ ते ७० वर्ष		६७ ते ७५ वर्ष	
		पुरूष	स्त्रीया	पुरूष	स्त्रीया	पुरूष	स्त्रीया
१	भजन सहभाग	5(25%)	4(25%)	4(20%)	1(7.14%)	2(10.5%)	2(13.3%)
२	किर्तनात सहभाग	4(20%)	2(12.5%)	5(25%)	3(21.4%)	3(15.7%)	1(6.6%)
३	वाचन करणे	2(10%)	3(18.7%)	3(15%)	0(0%)	2(10.5%)	0(0%)
४	गप्पा/गोष्टी करणे	1(5%)	2(25%)	3(15%)	4(28.5%)	4(21%)	4(26.6%)
५	योगासणे करणे	2(10%)	0(0%)	0(0%)	1(7.14%)	3(15.7%)	2(13.3%)
६	फिरायला जाणे	4(20%)	2(12%)	3(15%)	3(21.4%)	2(10.5%)	2(13.3%)
७	दुरदर्शन पाहणे	2(10%)	3(18%)	2(10%)	2(14.28%)	3(15.7%)	1(6.6%)
	एकुण	२०	१६	२०	१४	१९	१२

तक्ता क्र.३ याचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की, ६१ ते ६५ वर्ष पुरूषाचे भजनात सहभाग २५% प्रमाण आहे आणि स्त्रियांचे प्रमाण भजनात सहभाग ००;०ः्ध प्रमण योगासणे करण्याचे आहे ६६ ते ७० वर्ष गप्पा मारण्याचे प्रमाण पुरूषाचे १५% आहे. आणि स्त्रियांचे २५% आहे यावरून असे दिसते की, पुरुषा पेक्षा स्त्रीयांचे प्रमाण जास्त आहे. ६७ ते ७५ वर्ष दुरदर्शन बघण्याचे प्रमाण स्त्रियापेक्षा जास्त आहे.

निष्कर्ष :-यावरून असे दिसून येते की,आज प्रगत वैद्यकशास्त्र व आधुनिक सुखसोयी तंत्रज्ञानातील प्रगती प्रतिबंधक लसी आहार उपचार पध्दती साथीच्या रोगावर नियंत्रण यामुळे आयुर्मान वाढले आहे. साहाजिकच निवृत्ती नंतरचा जीवनकाळ ही वाढलेला दिसून येतो.संपूर्ण जगात वृध्दांची संख्या सतत वाढत आहे. भारतात गेल्या शतकाच्या प्रारंभी सव्वा कोटी वृध्द होते. आज जवळपास आठ कोटी आहेत. परंतू एकोनिसाव्या शतकाची पहिली पंचविशी येईल तो हीच संख्या अठरा कोटी होईल. असा अंदाज आहे.

संदर्भ गंथ सूची.

१ बोरूड रा-र कुमटेकर मघा १९९० वैषगासिक मानसशास्त्र ३१६-३२२ पुणे विधा प्रकाशक
२ भोवाड सु. १९९९ वृध्दापकाळाची प्रेमळ शिदोरी सामना
३ चव्हान बी.व्ही. १९९१ भारतातील सामाजिक समस्या नाथ प्रकाशक औरंगाबाद पान नं १३५-१४७
४ फरवणडे त्रिवेणी १९९७ जीवन संघर्ष चाळीशी नंतरच्या स्त्रीयांच्या समस्या ४०६ रविवार पेठ पुणे
५ गौतम वि.ष १९९९ वाधिवण्याचा काळ सुरवाचा मराठवाडा साथी
६ गौरवले वि २००१ सत्तरी नंतरचे चैतन्यमय जीवन दैनिक लोकमत रविवार.

Socio – Economic Impact of Tourism on Host Population
(A Case Study of Mahabaleshwar in Satara District of Maharashtra)

Prof. P. S Patil(Head, Dept. of Geography, K.H College, Gargoti)

Abstract:- Tourism is today the world's largest and fastest expanding industry. Tourism today presents on unparallel challenges to the economics of developing world. The rewards to be gained both financiall and sociological are immense Cultural and heritage sites have a natural and historical significance to the community. Tourism creates employment in the region; tourism brings socio – economic benefits to the community in terms of faster economic growth and balanced development of backward areas. Mahabaleshwar is a famous tourist center in Satara district. It has natural gift and natural importance. Mahabaleshwar.

Introduction:- The word Present research paper tries to find – out socio- economic impact of tourism at 'tourism' relates to the interest of various in place and regions for recreational purposes. Tourism can be considered to be a movement of people away from their normal place of resident. Conceptually, tourism arises for the movement of people to and their stay in different destinations. Tourism is the totality of the relationship and phenomenon arising from the travel and stay of strangers, provided the stay does not simply the establishment of a permanent resident and is not connected with a remunerated activity. "Tourism is not just an aggregate of merely commercial activities; it is also an ideological framing of history, nature and traditional framing that has the power to reshape culture and nature to its own needs. Tourism is therefore a composite phenomenon, which embraces the incidence of a mobile population of traveler who are strangers to the place they visit.

Cultural and heritage constitute vital resource for tourism development. The word culture is usually used to a way of life or to the product of a particular culture or individual (Richards 1996). The National tourist for historic preservation in the United States defines heritage tourism as "traveling to the places and activities that authentically represent the stories and people of the past and present". Mahableshwar is an important natural heritage tourist center located in Satara district. It is natural heritage as well as hill station. Present research paper has attempted that socio – economic impact of tourism on host population at Mahableshwar.

Objectives of the Study:

- To study the growth of tourism at Mahableshwar
- To study the role of infrastructural facilities in tourism development.
- To find out the impact of tourism on socio- economic development at Mahableshwar.

Methodology:- The present study is based on library and field work. Keeping in view the objectives of the study relevant data have been collected from primary and secondary sources. Data collection and observation during field work have been the basis of present analysis. Primary data is collected from Mahableshwar Tourict Center, Nagar Parishad and Collector office Satara. The data have been processed and represented by different stastical and cartographic techniques is used for highlighting the intensity of impact.

Study Region:-The hight of Mahabaleshwar is 1438 meter from mean sea level. It is an important hill station, which is located in Satara district. It is 56 km away from north west of Satara City. The River Krishna takes its sources from this place and it flows towards Maharashtra, Karnataka & Andhra Pradesh and merges in Bay of Bengal. Mahabaleshwar is a popular tourist place because of the climate of this place. It is also famous for Honey and Straw berries. Due to climatic condition of this place it is possible to take maximum agro production of straw berries and Mel berries. The Venna Lake is also one of the place of attraction for the tourist. Boating facilities is available here for the tourist. Most of the tourist attracted towards boating facility. This lake is adorned by trees by all sides. This is the best advantage taken by the tourist. The Season begins from October to June is best of tourist. The atmosphere is healthy and suitable for human health.

Mahabaleshwar has number of Vintage points to enjoy the beauty of nature. The following are the major tourism resources of Mahabaleshwar. Wilson Point, Hunters point, Elphinstone Point, Savitri Point, Arthur Seat point, Bombay Point, Kate's Point, Monkey point, Venna Lake, Mahabaleshwar Temple,

Panchganga temple, Krishna Temple, Kshetra Mahabaleshwar these are main tourist attractions at Mahableshwar.

Infrastructural Facilities in Mahableshwar:- Infrastructural facilities please an integral and vital role in the development of tourism. These include transportation accommodation, human services and other entertainment facilities. For providing facilities to tourist these basic amenities are needed on a large scale because tourist is attracted towards the places where basic facilities are available. Mahableshwar is connected by good transport facilities it is connected to Satara and Kokan by Tar road. Mahabledshwar has good accessibility and connectivity, it helps to tourism development.

Accommodation Facilities at Mahableshwar:-Mahableshwar is most important natural and heritage tourist place in Satara district. Daily thousands of tourist visited this place by Bus or Private Car. Mahableshwar have Natural and Geographical background help to attract tourist in the development of tourist following facilities are plays important role.

Accommodation Facilities at Mahableshwar:-

Table No. 1

Hotel in Star Category				No. Of Hotels
5 Star	4 Star	3 Star	2 Star	
01	05	13	07	26

Sourse : Compiled by Author

Above tables shows that in Mahableshwar tourist center having good accommodation facilities there for daily thousand of tourist are visited this place. This accommodation facilities are plays vital role in the development of tourism activity in this center.

Economic Impact of Tourism on Host Population of Mahableshwar:- Tourism is not only that important economic activity but it also the earning a sources of host community at the place of destination. Host Community it meanse the persons and public and private bodies who are potentially affected both positively and Negatively by the impact tourism development within the boundaries of the destination area. (Peterson and Mc Carthy). Tourism is also an important medium to the economic social, and cultural development of the region. It is important that to study the economic impact of tourism on destination. At the local level tourism helps to generate employment, to increase the standard of living of local people and to provide linkage effects with other sector of the economy.

Following Economic indicators have been considered to study the economic impact on host population.

1.Increase in income of residents
2.Increase in employment opportunities
3.Increase in cost of land and housing
4.Increase in Education health facilities
5.Increase in standard of living
6.Increase in price of goods and services
7.Increase in local taxes
8.Increase in opportunities for Shopping
9.Increase in infrastructural facilities
10.Rental house as a source of income

As per using above indicators with the questionnaires we are collected the Primary data at Mahableshwar. Following table Shows the economic impact of tourism on host population.In the last Five years, tourist arrival in Mahableshwar has increased but there is no uniformity in the growth rate of tourist arrival. A comprehensive increase has been observed which has boosted tourism in the state and it has been a most remarkable factor in the present status of tourism in the state. The Statistical unit of the Department of tourism, Government of Maharashtra and other organizations have undertaken demographic study of the tourist centers in Maharashtra giving accurate numbers of domestic and foreign tourists visiting the tourist places.

Tourist Arrivel at Mahableshwar:**Table No.- 2**

Sr. No	1	2	3	4	5
Years	2007 -2008	2008 -2009	2009 -2010	2010 -2011	2011 -2012
No of Tourist	1031000	1040000	1148500	1194000	1235000

Sourse : Mahabaleshwar Muncipal Crporation

According to table 2 from last five yars, trend of tourists arriveled at Mahabaleshwar is increased. In 2007-2008 near about 10 lakh tourist visisted to Mahableshwar, it incrased upto 12 lakh in 2011-12. It reveals that every year no. of tourists visited to Mahableshar have been increased.

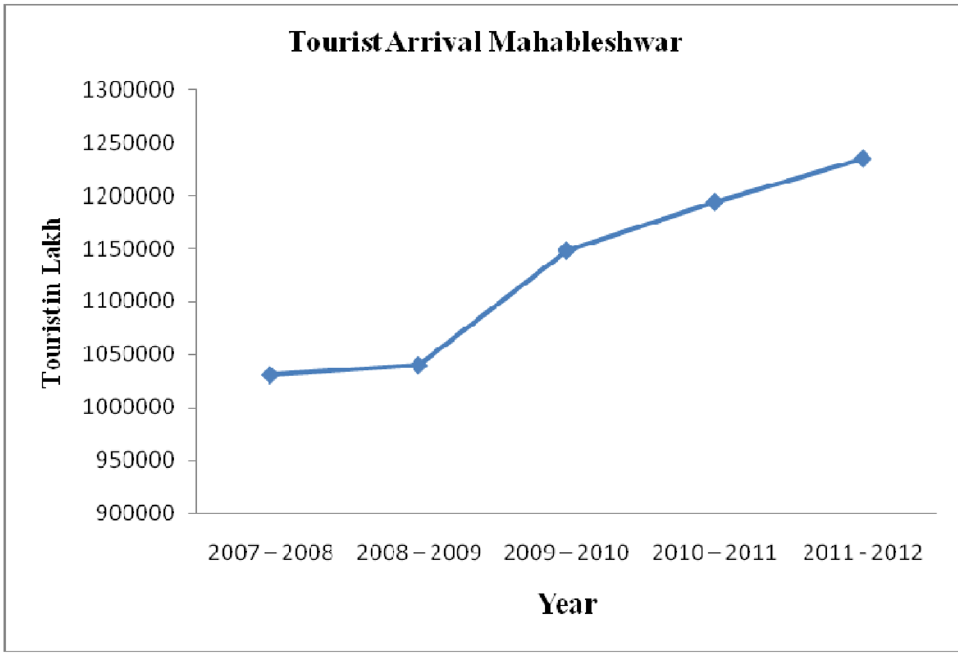

Fig No. – 1

For the study of Socio – Economic impact on host population we are selecte the one tourist centers namely Mahableshwar. This center is hill station located in Satara district. To the study of socio – Economic impact selected the different indicators and with the help of questionires find out the response host population.

Table No 3

Economic impact – Response of Host Population Mahableshwar

Sr. No	Indicator of Economic Impact	Response of residence (in percent)	
		Agree	Disagree
1	Increase in income of residents	72	28
2	Increase in employment opportunities	76	24
3	Increase in cost of land and housing	71	29
4	Increase in Education health facilities	52	48
5	Increase in standard of living	68	32
6	Increase in price of goods and services	75	25
7	Increase in local taxes	77	23
8	Increase in opportunities for Shopping	87	13
9	Increase in infrastructural facilities	95	5
10	Rental house as a source of income	65	35

Source : Complied by Author

According to above table No 3 indicate that the response of host population in answer agree or disagree no of tourist. Total 150 interviews are taken for the present study and the response of host population about the economic impact is shown in percent. From the views of host community it reveals that highest economic impact of tourism is shown on the increase in personal income and business increase in employment opputunities and cost of land Mahableshwar is fast growing center every year the arrival of tourist has increase and do to this different infrastructural facilities are increase at Mahableshwar. With this growth of tourism the price of goods and services and local taxes also increased. Today at Mahableshwar private English medium school are established and hence education and health facilities are increased more

than 75% response of host population about the economic impact is positive. Above discussion reveals that tourism is most important economic activity in the development of economy of the region and it helps to give the different opportunities to local community and the tourism also helps to increase the standard of living of host population.

Socio – Cultural Impact of Tourism

Table No 4

Socio – Cultural impact on the Host Poulation Mahableshear

Sr. No	Indicator of Socio Cultural impact	Response interpreneurs (in percent)	
		Yes	No
1	Increase in crime	36	64
2	Increase in Begger	41	59
3	Increase in Helth and Sanitation Problem	52	48
4	Overcrowding and Pollution	75	25
5	Improvement of Standard Living	68	32
6	Increase in environmental Problem	78	22
7	Increase in Transport Problems	83	17

Table no – 4 shows that socio – cultural impact of tourism on host population at Mahableshwar. It reveals that at Mahableshwar standard of living of local people has increased as well as with increasing number of tourist crime rate and beggars also increased. At mahableshwar over crowding and pollution of air is the main problem 75% respondent. Agree about this aspect. Like this 80% respondent says that in Mahableshwar last few years environmental problem transport problem are increased. According to above discussion concluded that with increasing tourism activity some environmental and Social problems are created at Mahabaleshwar.

Conclusion : Mahableshwar is an important natural tourist center in Satara District it is a famous hill station in Maharashtra. Daily thousands of tourist visited this place. Mahableshwar has good accessibility and good accommodetation facilities socio – economic impact of tourism on host population have been studied at Mahableshwar. Analysis of primary data shows that high impact of tourism is shown on increasing cost of land, increasing various facilities, increasing employment opportunities. Conclusion is made that tourism is playing important role in socio – economic development of Mahableshwar. Tourism is also important activity in social and cultural change of Mahableshwar.

References:-

1. Ashworth G. S (2000) : Heritage, tourism and place : A review tourism recreation research Vol. – 25 (1).
2. Desai A. P (1987) : Tourism potential in Kolhapur District ; unpublishsed M.Phil desertation Shivaji University, Kolhapur.
3. Govt. of Maharashtra 1962 : Gazetteer of Kolhapur, Mumbai.
4. Hudale S. P (2010) Tourism development of Panahala Tahsil unpublished M.Phil dissertation Shivaji University, Kolhapur.
5. Mail. K. A (2011): Cultural and Heritage tourism in Kolhapur District, a Geographical Perspective, Shivaji University, Kolhapur.